

Marko Smole

**Stavbna dediščina
v dolini zgornje Kolpe in
Čabranke**

**Stambena baština
u dolini gornje Kupe i
Čabranke**

Stavbna dediščina
v dolini zgornje Kolpe in Čabranke

Stambena baština
u dolini gornje Kupe i Čabranke

Marko Smole

Plešce, december 2013

Nakladnik / Založnik:

Matica hrvatska Ogranak u Čabru

Za nakladnika / Za založnika:

Ivan Janeš

Autor knjige / Avtor knjige:

Marko Smole

Lektura slovenskog i engleskog dijela /

Lektura slovenskega in angleškega dela:

Sonja Smole Možina

Lektura hrvatskog teksta / Lektura hrvaškega besedila:

Slavko Malnar

Tekst na lokalnom govoru Ravnica uredio / Besedilo v lokalnem govoru Ravnic uredil:

Slavko Malnar

Fotografije:

Marko Smole, Sonja Smole Možina, Igor Kastelic, Bojan Pajnić, Alenka Veber, Anja Hodžar, Anja Moric, arhiv Palčave šiše

Fotografija na naslovnoj stranici / Fotografija na naslovnici:

Marko Smole

Tiskanje omogućio / Tiskanje omogućil:

Urad Vlade Republike Slovenije za Slovence v zamejstvu in po svetu

Tisak / Tisk: Tiskarna Pleško, Medvode, Slovenija

Naklada : 275

CIP zapis dostupan u računalnom
katalogu Sveučilišne knjižnice
Rijeka pod brojem:

130316096

ISBN 978-953-7541-38-5

mh

maticahrvatska

Matica hrvatska Ogranak u Čabru

Vsebina

Predgovor	5
Uvod.....	13
Dolina zgornje Kolpe in Čabranke....	16
Naselja v dolini in nad njo.....	21
Meja v dolini.....	24
Podnebje.....	25
Transportne poti in gospodarstvo.	27
Povezave s Kočevarji.....	32
Nekdanje dejavnosti prebivalstva....	33
Poti kulturnih vplivov.....	36
Dolina in turizem.....	40
Spremembe moderne dobe.....	41
Stavbna dediščina.....	44
Značilnosti gradnje.....	47
Strehe in njihova kritina.....	61
Dimniki.....	64
Vhodna vrata in okna.....	65
Razpored notranjih prostorov.....	68
Arhitekturna razmerja.....	71
Likovno okraševanje stavb in notranjosti.....	73
Ostali objekti domačij.....	83
Obrtne stavbe.....	88
Ob zaključku uvodnega dela.....	95

Sadržaj hrvatskog teksta

Predgovor	6
Uvod.....	7
Uz zaključak uvodnog dijela.....	9
Mišljenje o knjizi.....	177

REZUČKA HIŠA V ZAKRAJCU TURKOVSKEM S ČRNO KUHINJO ..99	
PAVLOVA HIŠA IN GOSPODARSKA POSLOPJA V BOSLJIVI LOKI.....	107
TAMAŽAVA HIŠA IN MLIN V PLEŠCIH	114
ŠUŠTARJAVA, KATRIJINA IN STARA SUČAVA HIŠA V PLEŠCIH.....	128
PALČAVA ŠIŠA S SKEDNJEM V PLEŠCIH	134
FRICETAVA HIŠA IZ SPODNJE POŽARNICE	145
JURINAVA HIŠA IZ MANDLOV	149
HIŠA NA HRIBCE V ČRNEM POTOKU	154
KOČEVARSKA HIŠA M'NČKENIH IZ TRAVE	159
KMEČKA HIŠA IN SKEDENJ IZ OKOLICE TRSTJA	167
RIHTARJEVA HIŠA IZ BABNEGA POLJA	170
English abstract	178

Etnološka zbirka Palčava šiša, Plešće
za Marko Smole
Ulica A. Muhvića 28, 51303 Plešće - HR
smole.marko@gmail.com

tel. +385 51 825 124

ali +386 41 744 828

PREDGOVOR

S knjižico, ki je pred vami, smo tokrat poskusili odpreti nekaj vrat najstarejših domačij v dolini, ki predstavljajo stavbno dediščino doline zgornje Kolpe in Čabranke. Dediščino, ki še nikoli ni bila strokovno obdelana v tem obsegu. Še manj so raziskave, ki so bile izvajane na eni ali drugi strani državne meje, upoštevale povezanost nekoč enotnega kulturnega območja z obeh strani doline in posebnosti posameznih obdobj.

Pri tem zanimivem, a zahtevnem delu, smo svoje znanje, informacije in moči združili domačini:

- **Bojan Pajnič** s poreklom iz **Zakrajca Turkovskega**, z njegovo pomočjo smo predstavili hišo prednikov, v kateri ima lepo urejeno etnografsko zbirko, in z njegovimi fotografijami še nekaj hiš nad desnim bregom Kolpe,
- **Olga Lenac** iz **Bosljive Loke**, ki je pomagala pri opisih in pregledovanju svoje rojstne Pavlove hiše in domačije,
- **Boris Urh** iz **Ljubljane, ki živi v Črnem Potoku**, opisali smo njegovo hišo *na Hribce*, v kateri živi zadnjih deset let v Črnem Potoku, in domačinke **Marije Lavrič**, ki je pri tem pomagala,
- **družina Tamažavih** iz **Plešč**, ki so mi omogočili natančen pregled njihove stare, sedaj že pet let podrte hiše in ohranjenega mlin,
- **Jurinavi iz Mandlov**, s svojo izjemno hišo iz prve polovice 19. stoletja,
- **Marta Steiner iz Trave**, ki živi v nekdanji kočevski domačiji pri M'nčkenih, kjer smo letos s skupno močjo uredili etnografsko zbirko,
- **Alenka Veber - Rihtarjeva** iz **Babnega polja**, književna urednica in poznavalka svojega rodnega kraja in njegove okolice,
- **Slavko Malnar** iz **Ravnic** pri Trstju, dober poznavalec čabarskega kraja, avtor

knjig o njegovi zgodovini in govorih, ki je prispeval narečni opis ene od po vojni obnovljenih hiš na bajtarskem območju,

- **Mirjana Žagar**, študentka iz **Trstja**, ki je pomagala pri merjenju in raziskovanju hiš v Črnem Potoku, na Travi in v Babnem Polju,
- **Igor Kastelic iz Grosupljega**, eden od za kraj najbolj zaslužnih vikendašev iz Padova, na sončnem bregu nad Kolpo, ki je prispeval del fotografij in tisto na naslovnici,
- **družina Palčavih – Smoletovih iz Plešč in Ljubljane**, ki me podpira pri vsakem projektu ter
- **Daniela Hobar**, diplomirana arhitektka iz **Gerova**, ki je besedilo strokovno pregledala in napisala svoje mnenje.

Najlepša hvala Slavku Malnarju za pomoč pri urejanju hrvaškega besedila, Matici Hrvatski ogranak Čabar ter prof. Ivanu Janešu iz Makovega Hriba za založništvo, uredniško delo in pomoč. Hvala vsem, ki so se pogovarjali z nami na terenu ter podarili svoj čas in spomine naslednjim generacijam.

Zaradi omejenih sredstev žal ni bilo mogoče celotnega besedila knjižice prevesti v hrvaščino, za kar se tistim domačinom, ki slabše obvladajo slovenski književni jezik, opravičujem.

Knjižica je natisnjena s pomočjo sredstev Urada vlade Republike Slovenije za Slovence v zamejstvu in po svetu iz projekta Palčave šiške za leto 2013.

Marko Smole

PREDGOVOR

Da bi vam mogli predočiti ovu knjižicu, morali smo otvoriti vrata nekoliko najstarijih domaćinstava koja predstavljaju stambenu baštinu gornje doline Kupe i Čabranke. Stambenu baštinu koja nije bila do sada ni stručno, ni tako opsežno obrađena. Još manje su istraživanja koja su bila obavljena na jednoj ili drugoj strani granice uzimala u obzir povezanost nekada jedinstvenog kulturnog područja s obje strane vodnih tokova i posebnosti pojedinih razdoblja.

Pri tom zanimljivom i zahtjevnom poslu smo udružili svoje znanje, informacije i snagu domaći entuzijasti:

- **Bojan Pajnić** podrijetlom iz **Zakrajca Turkovskog**, uz njegovu smo pomoć predstavili kuću predaka, u kojoj ima lijepo uređenu etnografsku zbirku. S njegovim smo fotografijama predstavili još nekoliko kuća na desnoj obali Kupe;
- **Olga Lenac** iz **Bosljive Loke**, pomogla je kod opisa i pregleda njene rodne, Pavlove kuće i domaćinstva;
- **Boris Urh** iz **Ljubljane**, koji živi u **Črnem Potoku**; opisali smo njegovu kuću *na Hribce* u kojoj boravi zadnjih deset godina, a pri opisu je pomogla **Marija Lavrič** iz Črnog Potoka;
- **obitelj Tamažavih** iz **Plešci** omogućila nam je detaljan pregled njihove stare kuće (porušena je prije pet godina) i staroga mlina;
- **Jurinavi** iz **Mandli** sa svojom izuzetnom kućom iz prve polovice 19. stoljeća;
- **Marta Steiner** iz Trave, koja živi na nekadašnjem Kočevarskom domaćinstvu pri M'nčkenih, gdje smo ljetos zajedničkim snagama postavili i uredili etnografsku zbirku;
- **Alenka Veber – Rihtarjeva** iz **Babnoga Polja**, književna urednica i

poznavateljica svoga rodnoga kraja i njegove okolice sa svojom Rihtarjevom kućom;

- **Slavko Malnar** iz **Ravnica** kod Tršća, dobar poznavatelj čabarskog kraja, autor knjiga o njegovoj povijesti i govoru. On je na lokalnom govoru opisao jednu kuću izgrađenu poslije II. svjetskog rata na *bajtarskom* području;
- **Mirjana Žagar**, studentica iz **Vrhovci** kod Tršća, pomažući pri istraživanju i mjerenju kuća u Črnem Potoku, na Travi i Babnom Polju;
- **Igor Kastelic** iz **Grosuplja**, povremeno živi na Padovu, jedan od najzaslužnijih vikendaša na sunčanoj padini iznad Kupe, koji je pripomogao s dijelom fotografija;
- **Obitelj Palčavih – Smoletovih** iz **Plešci** i **Ljubljane**, koja mi daje podršku u svakom projektu;
- **Danijela Hobar**, diplomirana arhitektica iz **Gerova**, koja je stručno pregledala tekst i napisala mišljenje o knjizi.

Najljepša hvala Slavku Malnaru za pomoć kod uređivanja teksta na hrvatskom jeziku, Matici hrvatskoj Ogranak u Čabru i njenom predsjedniku Ivanu Janešu, prof. iz Makovog Hriba kao izdavaču i uredniku kao i za ostalu pomoć. Hvala svima koji su s nama tematski razgovarali i poklonili nam svoje vrijeme, a budućim generacijama ostavili trajnu uspomenu.

Zbog ograničenih sredstava nije bilo moguće čitav tekst prevesti na hrvatski jezik jer bi se količinski udvostručio, pa se zbog toga ispričavamo onim čitateljima koji slabije ovladaju slovenski jezik.

Knjižica je tiskana uz pomoć sredstava Urada vlade Republike Slovenije za Slovence v zamejstvu in po svetu, iz projekta Palčave šiše za 2013. godinu.

Marko Smole

STAMBENA BAŠTINA U DOLINI GORNJE KUPE I ČABRANKE

UVOD

Knjigom koju smo pripremili zajedničkim snagama nekoliko suradnika – barem po njihovu podrijetlu, na bilo kakav način vezanih uz domovinu svojih predaka, pokušavamo prikazati neke primjere najstarijih sačuvanih profanih, prije svega stambenih kuća različitih tipova s ovoga područja. Želimo opisati okolnosti u kojima su nastajale, razvijale se i održale sve do danas. Na početku, uz pregled značajki stambene baštine područja, knjiga sadrži barem nekoliko primjera starije stambene baštine iz različitih krajeva na prostoru Čabranke i gornje kupske doline, a za usporedbu smo dodali i nastambu istoga razdoblja iz pograničnog Babnog Polja.

Većinu građevina su stoljećima gradili domaći graditelji čija imena su zaboravljena, nekolicinu ambicioznijih objekata gradile su putujuće skupine građevinskih majstora, većinom Primoraca koji su u ovim krajevima gradili crkve, ceste i druge javne objekte.

U knjizi nismo obrađivali samoga mjesto Čabra jer bi bila potrebna posebna obrada, jer je kao područno središte krajem 19. stoljeća, kao i u međuratnom i poratnom razdoblju, doživljavao korjenite promjene zbog gospodarskih uspona i padova kao i promjene vlasništva. Korjenite stambene promjene u tom razdoblju teško bi bilo utvrditi i opisati.

Mnogim pokretninama i nepokretnoj ostavštini nekadašnjih žitelja uz obale Čabranke i Kupe izgubio se je svaki trag u vrijeme II. svjetskog rata, kad je naselja iznad doline spaljivao okupator i iz njih sobom odnio vrijedne predmete kulturne baštine. Mnoge ostatke stambene baštine je pregazila modernizacija pod svaku cijenu, a isto tako i često improvizirana obnova bez dovoljnih sredstava i građevinskog materijala nakon II. svjetskog rata, kad je kraj proživljavao vjerojatno najteže trenutke siromaštva. Mnoge su razvaline napuštene, a obnavljanje je često bilo na novim temeljima, površinsko skromnijih tlocrta, nego na starim, široko sazidanim podrumima. Tim vremenima se nadovezalo intenzivno iseljavanje stanovništva i napuštanje svojih domova, zadnjih dvadeset godina i kao posljedica novokomponiranog pograničnog režima i s tim povezanog graničenja pograničnog, nekad prohodnog i povezanog kulturnog prostora. S tim je povezano i gospodarsko nazadovanje. Mnoge stambene objekte ili predmete se vlasnicima nije činilo isplativim sačuvati ni zadnjih desetak godina, unatoč tome što su se drugdje ljudi već osvijestili očuvanja baštine koja je rasla iz iskustava predaka mnogih pokoljenja. Mnogo je toga pokrila ili razorila priroda zarastanjem stoljećima obrađivanih površina, neumitnim brisanjem nekad kultiviranog kraja i prekrivanjem šikarom zadnjih ostataka nekadašnjih domova na, nekad jako naseljenim, okolnim obroncima. Drveni i vapnenasti dijelovi nekadašnjih zgrada su nestali mnogo ranije, ostaju još samo tragovi kamenih zidova.

Unatoč tome je u dolini i njenoj okolici ostalo pregršt građevina koje pozornom oku dobrog promatrača govore o njenom razvoju. O tome, kako su preživljavali stanovnici, kakva su bila njihova usmjerenja prema lijepom i korisnom, o razvoju transportnih putova i njihovu značaju za kulturno povezivanje u određenom, barem stoljeće ili dva starom povijesnim razdoblju, za dalju prošlost nam, nažalost, nedostaju evidentirani događaji. Nastambe govore o gospodarskim okolnostima, koje su inače u ograničenim vremenskim odsjecima na pograničnom području dvaju vlastelinstava, pokrajina i država pogodovala gradnji više ili manje ambicioznih nastambi ili objekata. Sve više vlasnika je zadnjih godina svjesno značaja stambene baštine i zato u očuvanim nastambama čuva brojne predmete koje su upotrebljavali njihovi nekadašnji stanovnici. Nekoliko zbirki je javno dostupnih – u Prezidu, na Travi, u Plešcima, a uskoro moguće i u Bezgovici.

Mnoge gradnje stambenih kuća i njihov kasniji razvoj odraz su posebno ambicioznih vlasnika, njihovih želja i potreba. Često nam stambeni objekti mogu govoriti o životu od prije sto ili dvjesto godina upravo zbog nedostatka ambicija, radi stagnacije obiteljskog gospodarstva, kojeg je neizostavni dio bila građevina – bilo stambena, gospodarska ili ona koja je najčešće pod istim krovom imala sve potrebne funkcije.

Neke događaje vlasnika su nam poznate, a uz to pripomažu očuvanju obiteljske uspomene, uz dokumentaciju koju još uvijek čuvaju pojedine obitelji. O nekim vlasnicima i

njihovim životnim događajima su se, izmjenom vlasništva, tragovi potpuno izgubili, tako da se ni iz arhivskih zapisa ne može skoro ništa doznati. Ostaju samo imena vlasnika i godišta, ako i to nije progutao plamen izgorjelih arhiva za vrijeme II. svjetskog rata ili još ranije. Sjećanja su se izgubila u potpuno napuštenim naseljima nad dolinom, kojih su zgarišta bila napuštena ubrzo nakon II. rata, unatoč višestoljetnoj naseljenosti. Tamo gdje su kuće obnovili, bile su zbog pomanjkanja novca obnovljene u drugačijem obliku od prijašnjeg, često na temeljima gospodarskih objekata ili samo djelomično smanjenim tlocrtom nekadašnje kuće, ali nito nije pomoglo u sprečavanju iseljavanja slijedeće generacije potomaka.

Iz šumskog tla tu i tamo još strši poneki ostatak ruševine. Samo još pažljivi promatrač je može povezati s ostatkom nekad kultiviranog kraja – izravnatog tla za vrt oko kuće, zaraslim terasama nekad obrađenih njiva, obrisima temelja nekadašnjih objekata oko kuća, u šikaru zaraslim i od snijega i medvjeda polomljenim pojedinačnim stablima voćaka, koji mnoga desetljeća prkose šumskom raslinju, s krošnjama lipa iznad nekadašnjih vodnih zahvata, rijetkim suhozidnim konstrukcijama, debelim, iskrivljenim – mnoga desetljeća obrezivanim grabovima za prehranu koza... Sve redom polako prerasta grmlje i na kraju šuma. U strukturu kulturnog krajobraza koji je oblikovan višestoljetnim trudom mještana, šuma se nepovratno vraća. U dolini se najprije širi nisko raslinje, zatim brzorastuća ljeska i joha, tek nakon punog stoljeća krajem

zavlada šuma. Suprotstavljaju mu se jedino konfiguracija tla, na kojoj se još raspoznaju terase i začudo, tragovi nekad utabanih ili utrtih putova. Najdalje vremenu i prirodnim nepogodama prkose kameni ostaci složenih polukružnih podrumskih svodova visokih prizemnica, koji su i nakon proteka pola stoljeća zadržali svoj oblik i svjedoče o lokalnoj stanogradnji, tehnici gradnje i jednostavnog oblikovanja iako baš tamo nisu trasirali cestu ili ih razrušili gradnjom šumskih putova i tako im zauvijek izbrisali temelje. Često upravo ti ostaci zadnji otkrivaju tlocrtne razmjere i organiziranost temelja građevine na kojoj je bio postavljen odavna istrunuo drveni stambeni prostor, a nakon pažljivog istraživanja i usporedbe, iz nje se još uvijek razaznaje raspored prostorija i time organiziranost bivanja u kući.

Knjiga je podijeljena u dva sadržajna dijela. U prvom dijelu je opisano područje koje obrađujemo, njegova povijest i način života ljudi. Sve to je uvjetovalo nastanak stambene baštine i njen razvoj u zadnjih nekoliko stoljeća. Opisane su značajke gradnje i arhitekturne analize stambenih kuća, organizacija prostora i njihova oprema, a dodano je i nekoliko osnovnih podataka o namjenskim građevinama obrtnika i gospodarskim objektima, koji su bili dio domaćinstava i svakako bi potpadali pod posebnu obradu jer najbrže propadaju i nestaju. U drugom dijelu knjige opisali smo prvih nekoliko primjera stambenih građevina iz različitih naselja. Za taj dio svi sudionici želimo i nadamo se da će se idućih godina, uz suradnju domaćih stanovnika i sudionika

ljetnih istraživačkih radionica Etnološke zbirke Palčava šiša, dopunjavati dodatnim primjerima evidentirane stambene baštine. S njima ćemo svake godine širiti znanje o materijalnoj i nematerijalnoj baštini našeg prostora i pojedinačnoj građevini te ujedno omogućiti njen život i nakon fizičkog nestanka. Vjerujemo da će na taj način mnoge informacije o njoj doći do uha vlasnika ili potencijalnog graditelja koji će tako stečeno znanje znati koristiti za njeno očuvanje ili korisnu upotrebu u idućim desetljećima i stoljećima. Također za potrebe kulturnog turizma.

UZ ZAKLJUČAK UVODNOG DIJELA

Za zaključak prijašnjeg uvoda u našu stambenu baštinu samo kratak sažetak konstatacije o glavnim oblicima i značajkama stambenih građevina u dolini. Kao što smo konstatirali iz dosad istražene baštine, u 19. su stoljeću u dolini i iznad nje bila prisutna barem četiri tipa dvokratne arhitekture alpskog kulturnog kruga sa srednjom vežom kombinirane drvene i kamene gradnje:

- Stariji tip prizemne ili u varijanti visoke prizemnice s crnom kuhinjom kao što je opisana kod Rezučke hiše iz Zakrajca Turkovskoga, bez dimnjaka. Susrećemo je po cijeloj dolini, kako po brdovitim naseljima tako i u nastambama u dolini koje su prekrile novogradnje u 19. stoljeću, u vrijeme kad je područje doživljavalo najbrži razvoj. Većina stambenog prizemlja je od drva, iz

tesanih greda. Dio je bio zidan kamenom. Kuće su većinom bile okrenute sa sljemenom pravokutno na put. Visoke prizemnice imale su ulazni 'gank' sa stepenicama. Bitna razlika između kuće u Zakrajcu i kućama na lijevoj obali Kupe i Čabranke je u tome što je prva više duguljastog tlocrta, a ostale se temelje na kvadratnoj osnovi s dodanim pravokutnikom. To bi moglo značiti različito podrijetlo njihovih osnova.

- S donje strane se je s postupnom izgradnjom ceste dolinom Kupe, do polovice 19. stoljeća, od Broda na Kupi uzvodno raširio tip kuće visoke prizemnice koja je već mogla imati dimnjak (ili dva) i glavnu stranu s ulazom okrenutu na cestu. Zidanom etažom podruma i ostalog gospodarskog prostora na razini okolice, užom vežom sa strmim stepenicama, ali još uvijek sa kuhinjom s ognjištem i drveno hišo na katu. Sjenik sa štalom je bio obično odvojen. Primjer takve arhitekture je Pavlova hiša iz Bosljive Loke.
- U središnjem kraju su bile ambicioznije građevine, barem u prvoj polovici 19. stoljeća, građene strože u razmjeru zlatnog reza, većinom su bile visoke prizemnice, s većim napustom nad ulazom, s kamenim stepenicama uz kuću, širom vežom, crnom kuhinjom na

zadnjoj strani. Ulazna fasada bila je okrenuta prema cesti. Prema kvaliteti je primjer najambicioznije takve arhitekture Jurinava hiša iz Mandli, a prije nje je bila izgrađena, sada već porušena, Tamažava hiša. Zbog preinake krova pri izgradnji dimnjaka koncem 19. stoljeća veliki je napust vidljiv još jedino na Šuštarjavi hiši u Plešcima.

- Barem u gornjem i srednjem dijelu bile su prisutne građevine kvadratnog tlocrta, također dvokratne osnove. Razvidne su na kartama Franciskejskega katastra i katastarskih karata, koje su za desnu obalu bile izrađene sredinom 19. stoljeća. Takav je primjer kuća na Hribce u Črnem Potoku s početka 19. stoljeća. I stara Girafkina iz Plešci imala je četvorni tlocrt, sličnih dimenzija i izgleda. Kasnije su te kuće bile većinom prepravljene u pravokutne tlocrte. Možda su bile čak njihova razvojna osnova.
- Drugi i treći tip su se susreli u Plešcima sredinom 19. stoljeća, u obliku koji predstavlja jedina takva novo izgrađena, inače već gradskog izgleda, Palčava šiša. U njoj su graditelji spojili obje tradicionalne gradnje. Kat ima karakteristike gradnje iz donjeg dijela doline, ali i značajke iz okolice Plešci: oblikovanjem po pravilima zlatnog reza, s položajem i ulogi kuće prilagođenim kamenim stepenicama

ispred glavnog ulaza. Dodan je bio gradski kat, a potkrovlje pretvoreno u prostor sa sobama. Pod njima su križno nadsvođene etaže prizemlja s gospodarskim sadržajem i podrumima.

- Iz opisa kuća iznad doline Čabranke lijepo je vidljiv razvoj tlocrta. Od kuće s crnom kuhinjom sa glavnim prostorom za obiteljsko bivanje zvanom *hiša*, sve do kuće s dominantnom bijelom kuhinjom. Kuhinjom koja je u zadnjoj fazi postala prostorija za kuhanje ali i za rad i bivanje obitelji.

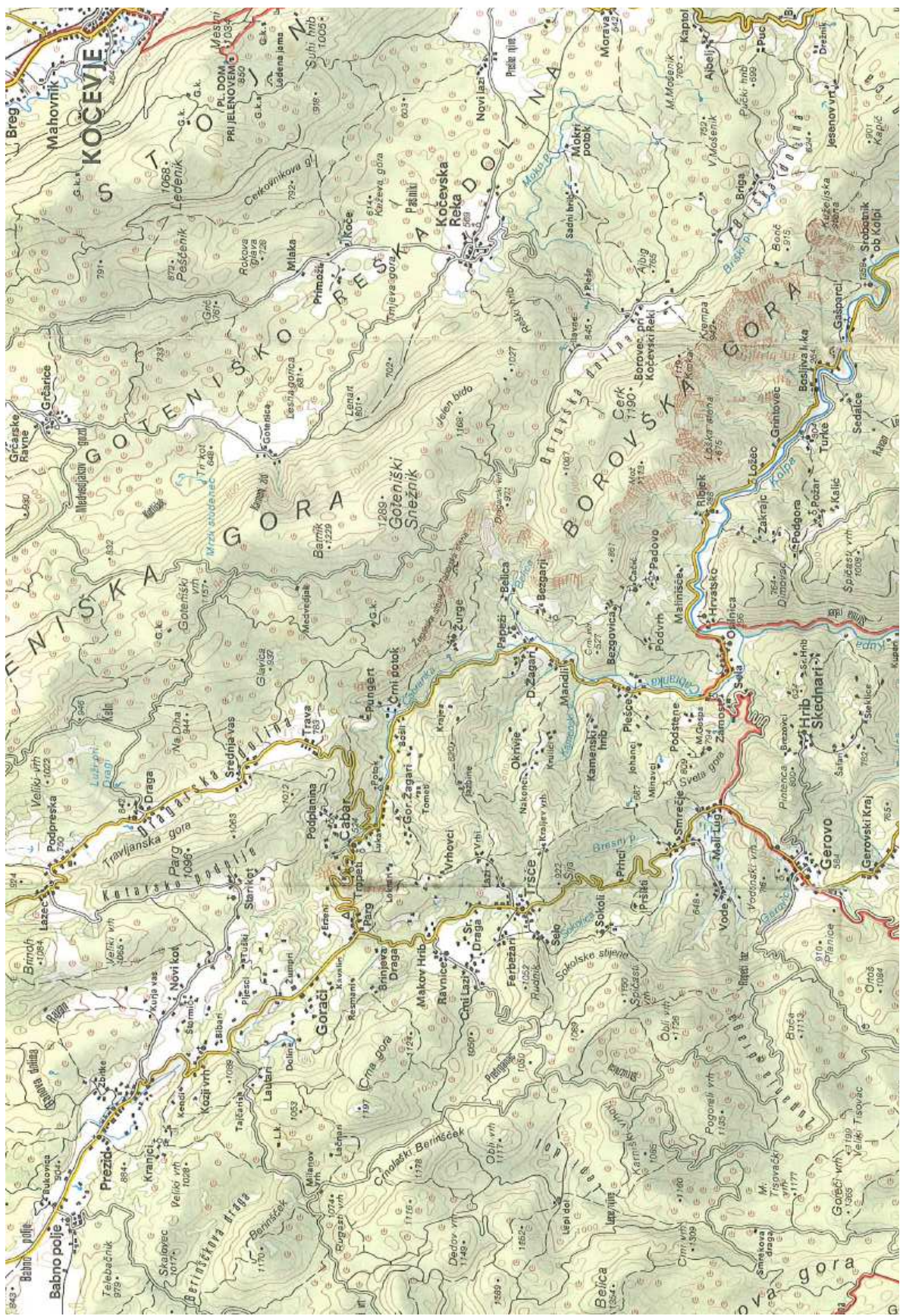
Sve što smo opisali u uvodu je tek početak i osnova temeljitijeg istraživanja, koje će se nastaviti opisom pojedinačnih objekata, uvjeta za njihov nastanak i život. Za početak smo izabrali samo nekoliko primjera iz različitih krajeva područja. Glavni posao na tom području nam još predstoji, jer bi bila šteta da stambenu baštinu koju su generacije žitelja doline oblikovale više stoljeća potpuno prekrije zaborav.

I idućih godina bi željeli u okviru ljetnih istraživačkih radionica Etnološke zbirke Palčava šiša iz Plešci, sa studentima i istraživačima s obje strane granice nastaviti s evidentiranjem starijih nastambi u dolini i njenoj okolini. S istraživačkim radionicama želimo širiti znanje o načinu života ovdašnjeg stanovništva i predstaviti ga svim zainteresiranim, stručnoj javnosti, a posebno domaćem stanovništvu.

Nadamo se da će napisano postići svoj glavni cilj i pokrenuti čim više onih koji imaju osjećaj za lijepo i domaće. Želimo, da bi bili spremni naše konstatacije povezati sa svojim iskustvom i shvaćanjem prostora te ih prenijeti u svoje novo prebivalište ili u naslijeđeno domaćinstvo. Jedino na taj način ćemo uspjeti očuvati zajedničku baštinu graničnog područja. Ona nije stvar nostalgije nego poštivanja dobrih praksa koje su se prenosile i stoljećima dopunjavale iz generacije u generaciju. Ako ćemo pritom sačuvati poneku tehnološku posebnost gradnje ili upotrijebiti lokalne materijale, sačuvati kakvu dogodovštinu o graditeljima, naručiteljima i korisnicima ili nešto drugo, toliko bolje.

Kod tog projekta nas se je skupilo već nekoliko, zato nećete biti sami. Bit ćemo sretni ako nam se pridružite, sa zadovoljstvom ćemo vam pomoći s našim iskustvom.

Slika 1: Obravnavano območje doline zgornje Kolpe in Čabranke z okolico. Na naslednji strani: skupina mladih raziskovalcev z etnološke delavnice v Palčavi šiši v Prezidu, pred hišo družine Vesel iz sredine 19. stoletja. Hiša je del vaše etnografske zbirke.

Stavbna dediščina v dolini zgornje Kolpe in Čabranke

UVOD

S knjigo, ki smo jo pripravili s skupnimi močmi sodelavcev - vsaj po poreklu domačinov, tako ali drugače srčno vezanih na domovino svojih prednikov, poskušamo prikazati nekaj primerov najstarejših ohranjenih profanih, predvsem stanovanjskih stavb različnih tipov iz tega območja. Opisati želimo okoliščine, v katerih so nastajale, se razvijale ter obstale vse do današnjega časa. Za začetek vsebuje pregled vsaj nekaj primerov starejše stavbne dediščine iz različnih delov

prostora doline zgornje Kolpe in Čabranke, zaradi primerjave smo k tem dodali še stavbo iz istega obdobja iz obmejnega Babnega Polja.

Večino stavb so stoletja gradili domači stavbarji, katerih imena so se pozabila, nekaj ambicioznejših med njimi so gradile potujoče skupine gradbenih mojstrov, večinoma Primorcev, ki so v teh krajih postavljale cerkve, cestne in druge javne objekte.

V knjigi nismo obdelovali samega mesta Čabra, ker bi potreboval posebno

obravnavo, saj je kot območno središče doživel konec devetnajstega stoletja ter pred in po drugi svetovni vojni, tudi zaradi menjavanja lastnikov, gospodarskih vzponov in padcev, največ težko sledljivih in korenitih sprememb tudi kar se tiče stavbnega fonda.

Za marsikatero predmetno premično in nepremično dediščino nekdanjih prebivalcev doline in njenih bregov se je zgubila vsaka sled med drugo svetovno vojno, ko je naselja nad dolino požigal okupator in iz njih s seboj odnesel tudi kak vreden predmet kulturne dediščine. Marsikatero preostalo pričevanje stavbne dediščine je povozila modernizacija za vsako ceno ter marsikdaj improvizirana obnova brez zadostnih sredstev in gradbenega materiala po drugi svetovni vojni, ko so kraji preživljali verjetno svoje najsiromašnejše trenutke. Marsikatera razvalina je bila opuščena, celo obnovljene stavbe so bile rajši postavljene na novih temeljih površinsko skromnejših tlorisov kot na starih, široko zastavljenih kletih. Tem časom je tako rekoč vse do danes sledilo intenzivno izseljevanje prebivalcev in zapuščanje domov, v zadnjem času dvajsetih let tudi kot posledica novo skomponiranega obmejnega režima in s tem povezanimi zamejevanji nekdanj prehodnega in povezanega kulturnega prostora. Temu se je pridružilo gospodarsko nazadovanje.

Marsikatero stavbo ali predmet se lastnikom ni zdelo vredno ohraniti niti v zadnjih desetletjih, ko so se drugod že zavedli sporočilnosti dediščine, ki je rastla iz izkušenj številnih rodov prednikov. Marsikaj je prekrila in razkrojila narava z zaraščanjem stoletja obdelanih površin, neusmiljenim brisanjem nekoč kulturne krajine in preraščanjem še zadnjih ostankov nekdanjih domov po nekoč precej naseljenih bregovih. Leseni in apneni deli so sprhneli mnogo prej, ostajajo le še sledovi kamnitih zidov.

Kljub temu je vsaj v dolini in njeni okolici ostalo kar nekaj stavb, ki pozornemu opazovalcu lahko govorijo o njenem razvoju. O tem, kako so se preživljali prebivalci, kakšna so bila njihova stremjenja k lepemu in koristnemu, o razvoju transportnih poti in njihovem pomenu pri kulturnih povezavah v določenih, vsaj stoletje ali dve starih zgodovinskih obdobjih, za dlje nazaj nam žal zmanjka evidentiranih ostankov. Stavbe pripovedujejo o gospodarskih okoliščinah, ki so v sicer omejenih časovnih pasovih na obmejnem območju dveh gospostev, dežel in držav pogojevale gradnjo bolj ali manj ambicioznih stavb ali kompleksov. Vedno več lastnikov pa se v zadnjih letih zaveda pomena dediščine in zato v ohranjenih stavbah hrani številne predmete, ki so jih uporabljali njihovi prebivalci. Nekaj zbirk v okolici je javno

dostopnih – v Prezidu, na Travi, v Plešcih, mogoče kmalu tudi v Bezgovici.

Mnoge gradnje stanovanjskih stavb in njihov kasnejši razvoj so odraz posebno ambicioznih lastnikov, njihovih želja in potreb. Marsikdaj pa nam stavbe lahko pripovedujejo o življenju iz stoletja ali dveh nazaj prav zaradi zastoja ambicij, zaradi stagnacije družinskega gospodarstva, katerega nepogrešljiv del je vedno bila stavba – bodisi stanovanjska, gospodarska ali tista, ki je največkrat kar pod eno streho združevala vse potrebne funkcije.

Nekatere zgodbe lastnikov poznamo bolje – k temu pripomorejo ohranjeni družinski spomin in dokumentacija, ki jo še vedno ohranjajo posamezne družine. O nekaterih lastnikih in njihovih zgodbah so se tekom generacij in menjave lastništev sledovi popolnoma izgubili in nam celo arhivski zapisi ne povedo skoraj ničesar več. Ostajajo le imena lastnikov in letnice, če tudi te niso pogoltnili plameni pogorelih arhivov med drugo svetovno vojno ali že prej. Še najbolj se je spomin izgubil v popolnoma opuščeni naseljih nad dolino, katerih pogorišča so bila marsikje kljub stoletni poselitvi dokončno zapuščena že kmalu po drugi svetovni vojni. Tam, kjer so hiše obnovili, so bile te obnovljene v drugačni obliki od prvotne, zaradi pomanjkanja denarja velikokrat celo na temeljih gospodarskih poslopij ali z vsaj

delno zmanjšanim tlorisom nekdanje hiše, a tudi to ni pomagalo preprečiti odhoda potomcev v naslednji generaciji.

Iz gozdnih tal še tu in tam štrli kak ostanek ruševin. Samo še najbolj pozorni pohodnik jo lahko poveže z ostanki nekoč kulturne krajine – zravnane zemljišča okoli hiše za vrt, zaraščenimi terasami nekdanj obdelanih njiv, obrisi temeljev manjših objektov v okolici hiš, posameznimi zaraščenimi, od snega in medvedov polomljenimi sadnimi drevesi, ki še desetletja kljubujejo gozdnim rastlinam, s krošnjami lip nad mesti nekdanjih vodnih zajetij, redkimi suhozidnimi konstrukcijami, debelimi, skrivenčenimi - mnoga desetletja za prehrano koz obrezovanimi debli gabrov... Vse po vrsti počasi prerašča grmovje in na koncu gozd. V strukturo kulturne krajine, ki se je oblikovala s stoletji truda njihovih prebivalcev, se ta nepovratno vrača. V dolini najprej z robido, nato s hitro rastočimi lesko in jelšo, šele po stoletju postaja polno zaraščen. Kljubujejo mu le konfiguracija tal, na kateri se še poznajo terase, in začuda še dolgo časa tudi sledovi nekdanj utrjenih ali shojenih poti. Najdlje času in naravi kljubujejo ostanki iz kamenja zloženih polkrožnih kletnih obokov vrhhlevnih ali vrhkletnih hiš, ki so tudi po pol stoletja in več obdržali svojo obliko in pričevalnost ljudskega stavbarstva, tehnike gradnje in

enostavnega oblikovanja, čeprav tam kot zanašač niso trasirali ceste ali razrili gozdne poti in jih tako dokončno zbrisali z obličja. Marsikdaj ti ostanki še zadnji razkrivajo tlorisna razmerja in organiziranost podstavbe, na kateri je bil postavljen že davno propadel leseni bivanjski del, a po pazljivi raziskavi in primerjavi, je iz nje še vedno razpoznaven razpored njegovih prostorov in s tem organizacija življenja v hiši.

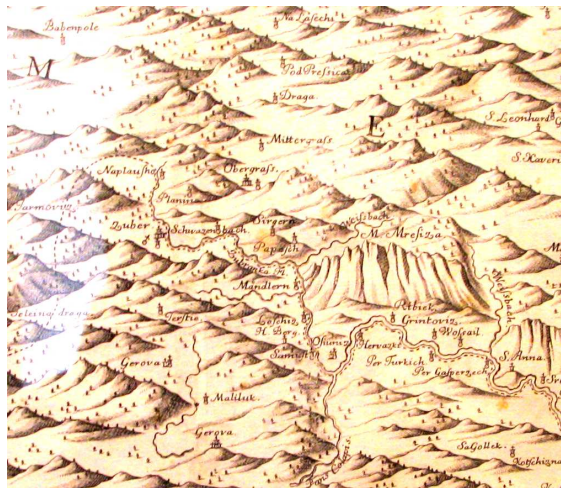
Knjiga je razdeljena na dva vsebinska sklopa. V prvem delu smo opisali območje, ki ga obravnavamo, njegovo zgodovino in načine preživljanja ljudi. Vse to je pogojevalo nastanek stavbne dediščine in njen razvoj v zadnjih nekaj stoletjih. Opisane so značilnosti gradnje in arhitekturnih členitev stanovanjskih hiš, organizacija prostorov in njihova oprema. Dodanih je nekaj osnovnih podatkov o namenskih zgradbah obrtnikov ter gospodarskih poslopih, ki so bila del domačij in bi vsekakor zahtevala ločeno obravnavo, saj izginjajo najhitreje. V drugem delu knjige smo opisali prvih nekaj primerov stanovanjskih stavb iz različnih naselij. Za ta del vsi sodelujoči upamo in želimo, da se bo v naslednjih letih ob sodelovanju domačinov in udeležencev poletnih raziskovalnih delavnic Etnološke zbirke Palčava šiša dopolnjeval z dodatnimi primeri evidentirane stavbne dediščine. Z njimi

bomo vsako leto širili znanje o snovni in nesnovni dediščini našega prostora in posamezni stavbi obenem omogočili preživetje tudi v primeru grožnje fizičnega propada. Verjamemo, da bo na ta način lahko marsikatera informacija o njej naletela na lastnika stare stavbe ali potencialnega graditelja, ki bo posredovano znanje znal uspešno uporabiti za njeno ohranitev ali koristno uporabo še v naslednjih desetletjih in stoletjih. Tudi za potrebe kulturnega turizma.

DOLINA ZGORNJE KOLPE IN ČABRANKE

Prostor, ki ga v knjigi imenujemo dolina zgornje Kolpe in Čabranke, obsega del območja nekdanjega kočevskega gospostva, kot je bilo zabeleženo v prvem ohranjenem urbarju iz konca 15. stoletja, z upravnim sedežem v Kočevski Reki. Takrat je pripadalo večinoma srednjeveški občini Osilnica. Ta se je raztezala vse od pomola nad Kolpo, na katerem stoji romarska cerkvica Svete Ane nad levim bregom reke, pa do Svete Gore na zahodu ter doline nekdanje Osiunice - kasnejše in sedanje mejne rečice Čabranke. V tistem času je bilo to še na obeh bregovih doline. V dolino je pri Zamostu in Podstenah segalo območje druge srednjeveške občine v istem gospostvu – župe Gerovo. Ob desnem bregu Kolpe je bilo ozemlje del

gospodstva s sedežem v Brodu na Kolpi in je bilo razen Hrvatskega v neposredni bližini Osilnice vezano bolj na spodnjo stran doline. Hrvatsko je bilo tako poimenovano prav zaradi pripadnosti deželi.

Slika 2: Zemljevid našega območja iz sredine 17. stoletja.

Dolina Čabranke je bila v tedanjem času bolj poseljena verjetno le v spodnjem koncu. Proti izviru je bila poselitev zaradi strmih bregov, oddaljenosti od glavnih prometnih povezav in majhnih, za obdelovanje manj primernih površin, precej bolj redka. Večja naselja so omenjena že v prvem urbarju iz leta 1498, razen imena Plešč, ki je bilo verjetno del skupine zaselkov z nemškim imenom Am Grab – prevedeno na gomili. Naselje je takrat pripadalo k srednjeveški občini - župi Osilnica. Obe - Osilnica in Am Grab sta edini v župi imeli svojega župana. Župana so imeli še v Gerovem.

Da gre pri Am Grabu za Plešce, bi lahko potrjevala tudi razmišljanja dr. Mateja

Šeklija, jezikoslovca in raziskovalca razvoja južnoslovanskih jezikov s Filozofske fakultete v Ljubljani. Ta se je poleti 2011. leta udeležil etnološke delavnice v Palčavi šiši, kjer smo zbirali avdio vizualni material v različnih lokalnih govorih po dolini. V diskusiji o nastanku imena Plešce je izrazil domnevo, da bi ime po vsej verjetnosti lahko izhajalo iz besede plečce ali več plečc. Tako poimenovanje bi se lahko sčasoma preoblikovalo v Plešci, na Pleščih, kot kraj še vedno imenujejo domačini. Takrat nismo našli kake posebne povezave, a sem kasneje o njegovi domnevi veliko razmišljal. Že precej časa sem iz ustnega izročila vedel, da naj bi celo skozi središče vasi nekoč tekkel še en jarek, ki je bil verjetno že v 18. stoletju zasut, če ne že prej. Pripoved se mi je zdela vedno nekako težko verjetna, saj je središče gosto pozidano že vsaj dvesto let. Leta 2011 pa je bil presek njegove kak meter in pol ali celo več globoke struge viden ob izkopu greznice pri sosedih Starinkinih, za Palčavim skednjem. To bi pomenilo, da je vas Plešce res postavljena na nekaj plečih, kot topološko poimenujemo zravnane gomile – nasutja potokov nad Čabranko, ki so jih brazdali vsaj štirje manjši vodotoki: jarek, ki se je v Čabranko zlival iz Geštinca nekje na mestu šole, Pleški potok, jarek skozi središče (od Ošteta pod Palčavim skednjem in hišo, med Tamažavo hišo in cerkvijo in naprej

čez Špelni vrt. Na satelitskih posnetkih na internetu se še vidi njegove sledi zaradi zasute struge bolj suhega površja), jarek mimo sedanjega pokopališča, med *farožem* in Girafkino hišo. Večina jarkov je bila kasneje reguliranih in spravljenih v kanale in podzemne cevi, tisti skozi središče je bil zasut, površine s pozidavami zravnane. Iz te razlage lahko ugotovimo tudi povezavo z nemškimi imeni. Pri njem gre za neposreden prevod: “na plečcih – na plječcih, plješcih...” je tako dejansko po topografskem pomenu enako kot Am Grab.

Slika 3: Plešče, s cerkvenim zvonikom na čebulo in strehami s čopi, fotografija Dragutina Žagarja, Dom i svet leta 1895.

Na podobnih plečih – zravnanih gomilah med posameznimi globoko zajedenimi jarki so postavljene tudi hiše na spodnjem delu Požarnice, ki je prav tako spadala pod naselje Am Grab. Tu so bile hiše postavljene na vrhu vsakega od pleč in mogoče je tudi zato celotno območje nosilo skupno, isto ime. Obstajajo še druge razlage imena Plešče: Slavko Malnar na primer razlaga nastanek imena od prišlekov iz vasi Pleše - Plešcev, ki so bili morebiti naseljeni tu, nekateri so ime

razlagali iz tega, da naj bi se tu nekdanje veliko plesalo.

Razmere na območju so se gospodarsko in upravno spremenile po tem, ko so v njenem zgornjem delu v sredini 17. stoletja pričeli hrvaški plemiči Zrinjski z intenzivnim izkoriščanjem železove rude. Del kočevskega gospostva na desnem bregu Osiumnice – tedaj že Čabranke so priključili svoji posesti ter Hrvaški in pričeli novačiti ter naseljevati železarske in rudarske delavce iz bližnje in daljnje okolice, pretežno iz Kranjske.

Slika 4: Cerkev Sv. Egidija, priča življenja v dolini ob najpomembnejši poti v zadnjih vsaj štiristo letih, Ribjek.

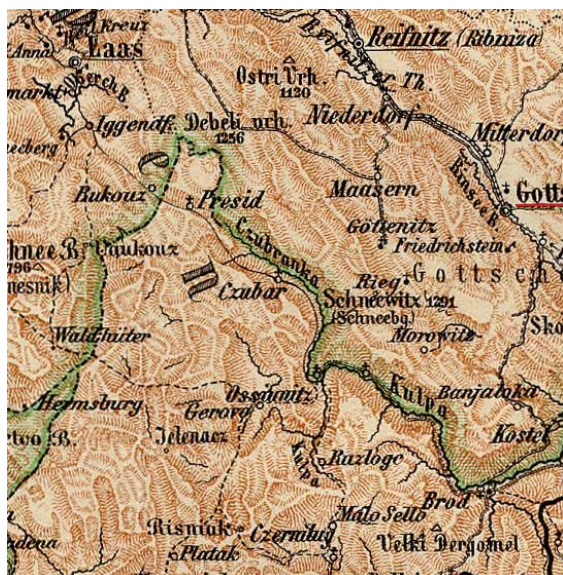
Železarna – fužina, je pod njihovo roko in kasneje pod Ogrsko in Avstrijsko gospodarsko komoro, zadnja desetletja celo pod upravo rudnika Idrija, delovala bolj ali manj intenzivno in s presledki do druge polovice 18. stoletja. Zaradi železarne so se razvila mnoga nova naselja, od Trstja preko Čabra. Pomen je dobila tudi Dragarska dolina, preko katere so tovorili rudo, les, oglje in še kaj. Železarsko podjetje pa je puščalo na

okoliških pobočjih zaradi grobih posekov lesa za kurjavo in oglje precejšnje opustošenje.

V 1780-ih letih je bila fužina zaradi pomanjkanja železove rude ustrezne kakovosti dokončno zaprta. Po vsej verjetnosti njeno delovanje prav na območju, ki ga v knjigi največ obravnavamo, v stavbni dediščini ni pustil pomembnejših ali vidnih sledi, saj preko njega niso potekale niti pomembnejše poti, vezane na njeno delovanje. Dolina Čabranke je bila med Čabrom in spodnjim delom doline zamejena z ozkim in težko prehodnim kanjonom, ki je predvsem po desnem bregu s številnimi globokimi, strmimi in podornimi jarki oviral trgovske povezave ali kakršnokoli drugo tovorjenje. Tu čez bi lahko potekale eventualno le poti za dobavo žita in koruze iz osrednje Hrvaške in Bele Krajine, a so tudi te vprašljive, ker je bilo možno dobaviti žito še iz Kranjske - že v srednjem veku je bilo veliko tržišče žita v Ložu, ali iz Bakra, kamor so podložniki morali tovoriti kot del tlake svojim gospodarjem. Ena od poti je iz Borovške doline le prečila dolino med Belico in Okrivjem. Čabransko železo se je transportiralo s karavanami konj iz zgornjega dela doline preko Trstja in Gerova večinoma v pristanišče Bakar. Tovorniki se verjetno niso vračali prazni, zato je tako žito, kot vino prihajalo tudi iz te smeri. Mogoče so prebivalci spodnjega

dela doline sodelovali pri pripravljanju oglja za železarski obrat, a je tudi to zaradi omejene lesne mase v nekoč manj zaraščeni dolini vprašljivo.

Ena od za razvoj krajev v dolini Čabranke usodnih posledic delovanja železarne je bila, lahko bi rekli, ekološka katastrofa leta 1711. Celo leto je bilo izredno deževno, potem se je nad Čabrom utrgal oblak in je deroča voda z materialom iz zaradi železarne posekanih in erozivnih bregov nad dolino, ne le z nekaj metri peščenega nanosa zasipala železarske peči in obrate, temveč po zapisih komisije, ki si je ogledovala prizorišče katastrofe, s peskom in blatom zasula do tedaj že kultivirana polja ob reki navzdol. Po vsej verjetnosti in po nekaterih raziskanih stavbah v Plešcih bi ta katastrofa lahko pomenila podobno kot pred dvema stoletjema prehajanje Turkov: zastoj razvoja dolinskih naselij. Tudi pod Turki so bila najbolj izpostavljena, tokrat so bila prizadeta z uničenjem obdelovalne zemlje. Potrebovala so skoraj stoletje ali najmanj tri generacije, da so se do začetka 19. stoletja s ponovno kultivacijo polj in regulacijo vodotoka vrnila na raven izpred povodnji ter nadaljevala z razvojem. Regulacije vodotokov so med drugim povzročile, da se je njihova struga sčasoma poglobljala in ožala ter postajala manj nevarna za bregove in polja.

Slika 5: Izsek območja iz zemljevida iz leta 1892, kot glavna povezava je cesta po dolini. Vrisane so poti, ki vodijo preko Gerova za Reko ali Notranjsko in preko Razloge ter Crnega Luga za osrednji del Gorskega Kotarja.

Vsaka sprememba v okolici in posledično zaradi spremenjenih razmer na drugačnih in novih temeljih nadaljevan razvoj je s seboj prinašal tudi odhajanje ali preseljevanje starega prebivalstva in priseljevanje drugih iz sosednjih naselij ali območij, marsikdaj z drugačnimi ambicijami in cilji. Največ o tem je napisanega v knjigah o zgodovini in priimkih v teh krajih, domačega avtorja Slavka Malnarja iz Trstja. Veliko o preseljevanju prebivalstva na območju v zadnjih sto do dvesto letih izvemo tudi iz zgodb posameznih družin v vaseh po dolini. Odhajanje v Ameriko na prelomu stoletij je v dolini raziskoval Bojan Pajnič, ki je popisal tudi vsa hišna imena ter priimke nekdanjih gospodarjev.

Geografsko območje poleg relativno ozke doline, ki se razširi le okoli večjih naselij,

obsega tudi bregove nad njo. Na njih je živelo še pred drugo svetovno vojno približno 90% prebivalstva, le dobra desetina jih je živela v dolini. Celotno prebivalstvo nekdanjih občin iz 19. stoletja do druge svetovne vojne: Plešce na hrvaški strani in Osilnica na slovenski, njuno območje obravnavamo tu natančneje, je obsegalo v najboljših časih približno tri tisoč oseb. K številu je prišteti še nekaj sto prebivalcev vasi na desnem bregu Kolpe, ki so gravitirale v obe lokalni središči, njihova naselja so bila del gospostva v Brodu na Kolpi. Kakih tisoč in pol prebivalcev je živelo še v Čabru in naseljih nad njim, ki so vanj gravitirala.

Območje je bilo in še vedno je zaradi velikih gozdov na zahodu in jugu ter gora na severovzhodu proti Kočevski, kljub različnim potem, ki gredo preko njega, a so bile večino časa predvsem lokalnega pomena, precej zaključeno in med seboj povezano. Povezave do osrednjega dela Gorskega Kotarja z Delnicami so bile vedno zelo slabe in redke, kljub temu, da se je tja za potrebe gradnje cest Josefine konec 18. stoletja in Luiziane v začetku 19. stoletja odseljevalo precej prebivalstva iz tega kraja. Boljše so bile le po dolini Kolpe do starih trgovskih središč kot so bile Brod Moravice in Skrad. Stara karavanska pot proti Primorju je šla skozi Gerovo in levo od Risnjaka.

NASELJA V DOLINI IN NAD NJO

Slika 6: Rokavi Čabranke in Kolpe ob Osilnici proti koncu 18. stoletja, iz avstrijske vojaške specialke. Desno vas Hrvatsko.

Dolinska naselja so se razvijala večinoma na od glavnega vodotoka zaščiteneh prodnatih nanosih potokov ali hudournikov, ki so se zivali vanje, kar je lepo vidno na satelitskih slikah. Le Osilnica je stisnjena ob breg večjega polja, ki ga je oblikovala Čabranka pred izlivom v Kolpo. Mogoče bi morali iskati njeno osnovo kje višje na bregu in se je sčasoma zaradi ceste in kulture polj v dolini pomikala navzdol. Tudi zapisi o težavah njenega prebivalstva iz 17. stoletja govorijo o tem, da je bila vsa njihova obdelovalna zemlja v bregu in ne v dolini. Ob bregu nad poljem so tudi Mirtoviči, Bezgovica, Žurge, Belca in še katero naselje. Polje v dolini je bilo po stoletjih regulacije in zasipavanja mrtvih kanalov reki postopoma odvzeto in urejeno za obdelovanje. Podobno so regulirali glavni vodotok tudi v ostalih naseljih. Stanje v 18. stoletju je še lepo vidno na starih avstrijskih vojaških specialkah. Z odnavjanjem reke od vasi so na kultiviranih

ravninah oblikovali plodna polja. Zadnja regulacija je bila speljana na primer v Pleščih šele leta 1907.

Slika 7: Hrvatsko danes, še vedno obcestna vas na nekdanji karavanski poti nad desnim bregom Kolpe. Hiše so se obrnile proti cesti.

Tako so na delu osilniškega polja na primer parcele Zamoščanov, v Pleščih so parcele poleg Zadrúžnega doma na nekoč Kranjskem ozemlju, v Strojčih pa se najstarejši še vedno spomnijo, da jim je stari ata pripovedoval, da je kot otrok lovil ribe v tolmunu Čabranke tik pod hišami. Obe večji dolinski naselji v spodnjem delu doline – Osilnica in Plešče sta imeli v sredini vasi trga. V prvi je ostal do danes, v Pleščih ga je v sredini 19. stoletja zasedla trgovska Palčava šiša.

Slika 8: Svojevrsten vhod v Plešče s spodnje strani, ki je bila gospodarsko najpomembnejša. Zapirali sta ga simetrični Šuštarjeva in hudomušno poimenovana Katrijina hiša z velikimi napušči in gospodarskimi poslopji pravokotno na cesti; katastrska karta iz 1860.

Večina dolinskih naselij na vojaških kartah iz druge polovice 18. stoletja kaže podobo obcestnih vasi, v katerih so bile hiše postavljene še pravokotno na ceste ali poti. Le nekaj jih je odstopalo od te razporeditve. Cesta po dolini je bila tisto, kar je dajalo naseljem možnost razvoja. Proti prihajajočim iz spodnjega dela doline so bile usmerjene hiše stavb v dolini in nad njo, v Plešcih je bil s Katrijino in Šuštarjevo hišo in gospodarskima poslopjema na vsaki strani oblikovan svojevrsten vhod v vas, ki je bolj spominjal na vhod v obzidani trg ter obenem nakazoval pomembnost vasi v času, ko sta bili postavljeni.

Slika 9: Ostanek vrhhlevne Marketove hiše, z lesnim gankom na vhodni strani, tipične za naselja nad dolino; Zakrajc Turkovski.

Naselja nad dolino so nastajala proti vrhu zravnanih delov bregov, ki so pod hišami ali ob njih ponujali zadostne obdelovalne površine. Da so jih včasih pridobili tudi s požiganjem gozda, nam pove ime skupine zaselkov nad Plešci - Požarnica. Poljedelske površine so prebivalci zaselkov na bregovih z okopavanjem in

oranjem v stoletjih oblikovali v terasasta polja, največkrat razmejena z vrstami sadnih dreves: predvsem sliv, tudi jabolk in hrušk, ter posameznimi velikimi drevesi debelih češenj in orehov. Začetki vsakega od teh zaselkov so bili verjetno v posameznih kmetijah, ki so se kasneje delile med potomci. Osnovno hišo vsakega zaselka, ki je bila posledica kolonizacije, še vedno lahko določimo iz vsaj razvaljenih ostankov ter prvih katastrskih kart iz sredine 19. stoletja. Po izmerah iz kart se lahko le čudimo njihovim že natančno izmerjenim obsežnim tlorisom. Poleg njih so postopoma rastle nove zgradbe, marsikdaj šele v 19. stoletju, ko je prebivalstvo najbolj naraščalo. Takrat so bila poslopja lahko tudi dograjevana, velikokrat iz prvotno gospodarskih poslopij osnovne kmetije.

Slika 10: Primer proti koncu 18. stoletja še izrazito obcestnih vasi, iz avstrijskih vojaških specialk. Bosljiva Loka, na hrvaški strani Sedalce.

Pomemben pogoj nastanka posameznega zaselka je bila bližina izvira pitne vode, samostojnega ali redkeje v bližnjem jarku. Ti globoko brazdajo pobočja predvsem na hrvaški strani. Po vsej verjetnosti so bili tudi zaradi prisotnosti vode najprej

naseljeni južni bregovi nad Osilnico, okoli Čačiča, kar delno potrjuje pripoved o njihovi cerkvi, ki naj bi bila najstarejša v dolini. Tam ni problemov z izvirske vodo, ki privre na več mestih iz zemlje na plan. Na desni strani doline so izviri redkejši in ne tako močni, velikokrat so del jarkov. Zato je bilo naseljevanje tu verjetno težje in kasnejše, čeprav večino naselij lahko datiramo že v čas pred koncem 15. stoletja, ko so prvič zabeležena v urbarju.

Slika 11: Lesena stavbna dediščina v naseljih nad dolino je tam, kjer med vojno ni bila požgana, še vedno ohranjena. Hiša iz Podgore nad Zakrajcem Turkovskim.

Na bregovih nad Plešci, od Spodnjega polja navzgor ter proti spodnji Požarnici, so še vidni ostanki kopanja verjetno železove rude, na Geštincu nad Plešci pa najverjetneje tudi jam vetrnih peči za njeno taljenje in zravnane terena, ki bi lahko služil za postavitev oglarske kope. Ali gre

za ostanke iz časov, ko je v 1476. leta prvič zabeleženo izkoriščanje železove rude v dolini Osunice, ne vemo. Spomini sedanjih prebivalcev do tja ne sežejo več in tudi podatki iz dokumentov so skopi. Tako kot na mnogih drugih mestih bi bilo smiselno namen in starost ugotoviti z arheološko raziskavo. Ugotovitve bi lahko železarjenje, kot pomembno panogo za preživetje, prestavile kar nekaj stoletij nazaj pred železarno v Čabru.

Slika 12: Lepo vzdrževana lesena Mrletova hiša; nad Zakrajcem Turkovskim.

Zaradi razporeditve prebivalstva večinoma po bregovih so prebivalce doline in bregov nad njo sosedje velikokrat imenovali "brežani". Za razliko od tistih na območjih nad dolino - od kotarskega podolja s Starim in Novim Kotom, preko Goračev do Trstja, ki so jih označevali za "bajtarje". Obe poimenovanji sta ostali do dandanes. Redkeje območje v okolici Osilnice in naprej poimenujejo Gebarija (verjetno od nemškega "Gebirge"), največkrat se to oznako sliši od prebivalcev Kočevske.

Zadnjih nekaj desetletij nekateri imenujejo območje tudi dežela Petra Klepca. Poimenovanje prihaja iz med tukajšnjimi ljudmi še žive legende o junaku Petru Klepcu. Ta je bil šibak fantič, siromašen pastirček, ki je za dobro delo dobil nadnaravno moč, s katero je pomagal pomoči potrebnim in po bregovih preganjal Turke.

MEJA V DOLINI

Politično je bila dolina v 17. stoletju razdeljena med Kranjsko in Hrvaško oziroma med avstrijski in ogrski del habsburškega cesarstva. Meja med njima je potekala po obeh rekah. Desni breg je pripadal gospostvu v Čabru, levi je ostal Kočevskemu gospostvu. Desni breg ob Kolpi je pripadal že dolgo gospostvu v Brodu na Kolpi - omenili smo že poimenovanje vasi Hrvatsko. Enako je meja kasneje tu delila in deli Slovenijo in Hrvaško.

Meja ni nikoli bistveno omejevala pretoka ljudi po dolini, čeprav je v Osilnici v 15. stoletju in kasneje, v začetku 19. stoletja delovala mitnica, ki pa so jo karavane ob pomoči domačinov velikokrat obhajale. To je povzročalo huda trenja med tlačani in mitničarji ali zemljiškimi gospodi. Leta 1515 so se zaradi kratenja pravic s strani barona Turna in njegovega oskrbnika tudi

kmetje iz Osilniške okolice priključili začetku vseslovenskega kmečkega upora.

Slika 13: Pogled na dolino iz pomola pri Sv. Ani proti mostu pri Gašparcih leta 1942. Breg nad dolino je bil slabo zaraščen.

Zaradi turških prehodov in občasnih ropanj sta bila zgrajena tabora v Osilnici in v Papežih, slednji mogoče tudi zaradi zaščite karavanske poti preko doline sedanje Čabranke. V Gerovem je bila vojaška utrdba s postojanko. Leta 1528 so Turki vdrli v osilniški tabor. Po ohranjeni pripovedi so njihovi konji zobali oves z oltarja. Kasneje so le redko prihajali v dolino, a je strah pred njimi še stoletja pustil v spominu ljudi marsikatero grozljivo zgodbico.

V dvajsetih letih je bil najprej Čabar priključen k Dravski banovini in nato, z Osilnico in Dragarsko dolino vred, k Savski banovini. Meja se je zaostila le občasno med potekom svetovnih vojn. Med drugo vojno sta osilniški in čabranski del spadala pod italijansko državo - pod Reško pokrajino. Ta del je bil namenjen poselitvi Italijanov, zato so načrtno požigali domačije staroselcev. Področje na desnem bregu Kolpe je bilo takrat pod

Neodvisno državo Hrvaško. Tam hiš niso požgali, zato so nekatere najstarejše, četudi manj ambiciozne, ostale ohranjene vse do danes.

Mejni režim se je v zadnjem obdobju v večji meri postopoma ponovno zaostрил, predvsem z uvedbo maloobmejnega prehoda pri Zamostu v letu 2007 in nato Schengenske meje, katere režim žal ne popušča niti po vstopu Hrvaške v Evropsko skupnost leta 2013.

Dolina in njeni prebivalci z obeh strani bregov so vsa stoletja živeli povezano in so do pred kratkim skupaj izkoriščali naravne povezave in prometnice v svet, ki so potekale po tistem delu doline, ki je bil za to najprimernejši. Na ta način so minimalno obremenjevali omejeni prostor doline. Ohranjali so ga za namene skupnega preživetja in obenem racionalnega gospodarskega razvoja posameznih naselij. Skupno so prinašali izkušnje iz tujine, kjer je veliko ljudi vsaj od sredine 19. stoletja naprej delalo sezonsko, in jih med seboj brez ovir izmenjevali. Skupaj so se družili, preseljevali v razvijajoče se vasi v dolini, se možili in ženili. Skupaj so delili tegobe in najtežje trenutke požiganj, izgonov in pomanjkanja med drugo svetovno vojno.

Žal zadnja leta in desetletja pogrešamo večje sodelovanje prebivalcev iste doline ter predvsem njihovih gospodarjev.

Posledice so vidne tudi v premalo preišljenem prostorskem načrtovanju, ki žal dolgoročno uničuje del skupnih razvojnih potencialov.

PODNEBJE

Slika 14: Bukovo jelovi gozdovi na pobočjih proti Kraljevem vrhu nad desnim bregom Čabranke.

Dolina s povprečno nadmorsko višino 320 m v osrednjem delu, v okolici Osilnice in Plešč, je nad levim bregom omejena z gorami, visokimi do 1100 m. Na njih so imela naselja na slovenski strani planinske senožeti. Ta apnenčasti gorski pas dolinski svet omejuje proti Kočevski. Tudi nad desnim bregom, sicer starejše dinarsko hribovje Gorskega kotarja, dosega tisoč metrov nad morjem. Na celotnem območju ne gre za tipično gorsko podnebje. Kljub veliki količini snega, ki pade preko zime, ta zaradi bližine morja - zračna razdalja do

Kvarnerskega zaliva je približno 25 km, ne zdrži prav dolgo. Tudi obdobja nizkih temperatur, ki v dolini lahko sežejo tja do -25° C, niso dolga, a znajo biti nihanja temperatur v času zime in pomladi velika. Ti pogoji so zaradi nastanka kondenza na ohlajenih kamnitih in lesenih delih precej težavni za obstojnost lesenih konstrukcij. Prav zaradi tega je marsikatera lesena stavba propadla zaradi lesnih škodljivcev, ki se najraje razmnožujejo v navlaženem mehkem lesu. Vlaga močno škoduje tudi pohištvu in lesenim predmetom.

V dolini in okoli nje so nekoč, še mnogo bolj kot sedaj, prevladovali bukovi gozdovi. Kasneje so jih kmetje vse bolj zasajali še s smrekami. Od Osilnice navzgor hrast sicer raste, a zaradi velikih spomladanskih nihanj temperature in posledičnih pokanj lubja ne dosega kvalitete, da bi ga lahko uporabljali v gradnji na vlagi izpostavljenih delih. Zaradi pokanja je le redkokdaj raven na daljših kosih. Izjema je spodnji del območja, v okolici Bosljive Loke, kjer je tudi hrast tako dobre kvalitete, da je bil pri zahtevnejših zgradbah lahko uporabljen, tako za ostenje *hiše* iz brun, kot za ostali konstrukcijski les in pohištvo. Ponekod celo za grede ostrešja, kjer pa se zaradi svojih lastnosti večkrat nerodno krivi in lahko povzroča neravnine. Zaradi teh razlogov in omejenih količin hrasta ter do konca 19. stoletja slabe povezave do

zgornjih delov doline, je bila lesena gradnja na večini območja iz bližje dostopnega jelovega lesa. Ta je najbolj odporen, obenem pa tudi ravne rasti, lažji in enostavnejši za obdelovanje. Les se je vedno vlekel in tržil navzdol po dolini in vse do izgradnje modernih cest le redkokdaj navzgor. Zato je hrastova greda v gornjem delu doline uporabljena le zelo redko, sam ne poznam nobenega ohranjenega primera, razen portala hiše na Hribce v Črnem Potoku.

Poleg bukve, ki še vedno prevladuje v naših gozdovih in v gradbeništvu ni uporabna, je morala biti nad dolino jelka nekoč bolj prisotna kot je sedaj. Izgleda, da je že v 19. stoletju, ko se je gradilo največ, kvalitetnega lesa v dolini primanjkovalo. Zato je najbolj običajna kombinacija lesene konstrukcije in kamnitih zidanih zidov. V dolini je po bregovih vsaj nekoč lepo rastla divja češnja, iz katere je izdelanega veliko boljšega pohištva iz 19. stoletja. V zadnjem času pa so češnjeva drevesa vse bolj redka. Nekoč je češnjev les zaradi odpornosti služil tudi za bogatejše portale in za stropnike tam, kjer so želeli posebej trajen les. Pohištvo so delali še iz javorja, ki je občutljiv na črve. Za kolarske izdelke je bila zelo cenjena jesenovina iz doline, saj je bila mnogo bolj elastična od tiste iz višjih delov. Ta je pri gradnji uporabljena le za lesene kline s katerimi so povezovali ostrešje in grede.

Na jug obrnjeni bregovi doline na levem bregu so mnogo bolj osončeni in so bili zato poleg vodnih izvirov, ki jih premorejo, najprimernejši za prve naselitve. Zaradi nagibov so žal obdelovalne površine po bregovih erodivne, posebno pri Žurgah jih je bilo potrebno generacije dolgo čistiti apnenčastih skal, ki so jih zlagali v suhezide ali dolge kupe med parcelami.

Slika 15: Fotografija Plešč okoli 1910, s polji pri Strojčih in na *Zgurnem pulje* ob Čabranci, do 19. stoletja utrganimi reki.

V dolini je nekoč odlično uspevala koruza, vsaj od njene uveljavitve v drugi polovici 18. stoletja naprej. Prevladovala je na dolinskih poljih ob rekah. Konec 19. stoletja so na primer na spodnjem polju v Pleščih sadili tudi hmelj za pivo, ker vina zaradi propada trte ni bilo dovolj na tržišču. Gostilničarji so varili pivo doma. Krompir, ki je postal pri nas pomembnejša kultura verjetno šele proti sredini 19. stoletja, so tudi dolinci sadili le po terasastih njivah na bregovih doline. Dobro so uspevali fižol, zelje, koleraba in ostale poljščine, ki so bile pomembne za

preživetje. A tudi različne vrste žit, kar smo že skoraj pozabili. V naseljih nad bregovi so pridelovali tudi lan za oblačila.

Spomladi od pusta pihajo po dolini močni vetrovi, v Pleščih na primer posebno močni s severa. Njihova zajeta moč je nekoč verjetno podpihovala vetrne peči na dvignjenem robu nad vasjo in v njih talila železo. Jeseni večkrat piha v nasprotni smeri, močni nalivi največ perejo jugozahodne stene stavb.

TRANSPORTNE POTI IN GOSPODARSTVO

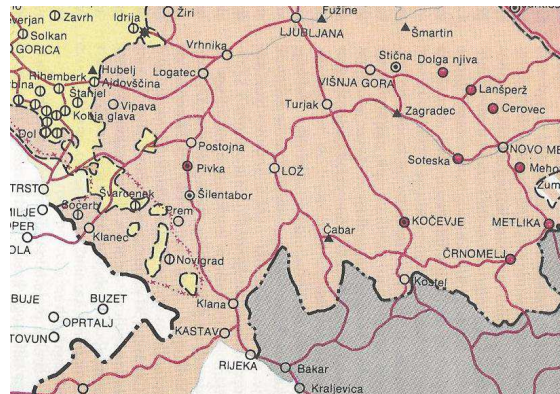
Skozi območje je od nekdaj potekala karavanska pot po dolini Kolpe, ki se je pri Ribjeku, zaradi zoženja doline, dvignila in nadaljevala po dolini Čabranke navzgor, ali pa se z drugim krakom spustila navzdol proti Osilnici. Pri Zamostu ali Pleščih se je preko Čabranke podala na drugo stran doline ter se po bregovih Požarnice mimo Svete Gore priključila na starodavno trgovsko pot, ki je bila aktivna tudi v rimski dobi. Vodila je iz Loške doline in osrednje Kranjske proti Kvarnerskemu zalivu. Pot je iz osilniškega konca doline vodila tudi ob Kolpi navzgor preko Razlog, proti Črnemu Lugu in osrednjemu delu Gorskega Kotarja. Zaradi strmih pobočij ozke doline je bila verjetno precej težja.

Slika 16: Izsek iz zemljevida s trgovskimi potmi v dobi rimskega cesarstva (Čepič, str. 72). Vidna je smer po dolini Čabranke in Kolpe.

Po stoletjih je karavanske poti v prvi polovici 19. stoletja postopoma zamenjala nova cesta po dolini Kolpe, ki so jo izgleda pričeli graditi v začetku stoletja, verjetno v času francoskih Ilirskih provinc. Bila je posledica gradbene dejavnosti povezane z Luizijano, moderno cesto od Karlovca do Reke, ki se je takrat gradila in je vzpodbujala gradnjo povezovalnih cest. S cesto po dolini so povezali stare lokalne kolovoze okoli vasi od Broda na Kolpi navzgor po dolini. Pri Gašparcih je bil zgrajen trdnejši most in tam je cesta prešla na kranjsko stran. Zanimivo pri tej gradnji je, da so se morale cesti v nekaterih vaseh umakniti mnoge hiše iz prejšnjih obdobj. Vse izgleda tako, da so ljudje v zanosu razvoja rajši žrtvovali staro leseno hišo, preko katere je šla nova cesta, kot da bi na račun ceste zmanjšali poljske površine od katerih so živeli. Hiše so bile verjetno zaradi nezaščitene lesene gradnje in manj kompaktnih temeljev, potrebne obnove,

zato so si zgradili nove, po merilih novih potreb in umaknjene od ceste. To je lepo vidno na katastrski karti Bosljive Loke, na kateri so še vrisani ostanki nekdanjih hiš, ki jih seka novo vrisana cesta.

Slika 17: Izsek iz zemljevida s trgovskimi potmi na področju nekdanje Kranjske (Čepič, str. 321). Vidne so glavne smeri v okolici doline Čabranke in zgornje Kolpe, manjka le tista od Loža proti Ribnici. Prav tako ni vrisane poti ob zgornji Kolpi.

Nekje v drugi četrtini 19. stoletja se je gradnja ceste ustavila v Pleščih na hrvaški strani. V tem obdobju je v dolini opazen močan razvoj, saj so do sem lahko z blagom prihajali vozovi, ki so vozili blago iz spodnjega dela doline Kolpe, iz starih tržišč Brod Moravic in Skrada. Služili so lahko furmani, gostilničarji, trgovci, kolarji in kovači ter še marsikdo drug. Po vsej verjetnosti je bilo največ žita, koruze, vina ter živine iz osrednje Hrvaške in tudi Bele Krajine. Mogoče je prav prekupčevanje z blagom, ki se je takrat dogajalo na krajše razdalje, pogojevalo izgradnjo nadstropnih hiš v spodnjem delu doline, z relativno velikimi prostori v pritličju, ki bi lahko, poleg kleti, vsaj delno služili tudi za prehodna skladišča trgovcem. V Pleščih,

ko je bila do tja zgrajena cesta, se je blago pretovarjalo, preprodajalo, skladiščilo. Preko veletrgovcev, v tem času priseljenih iz območij nad, se je blago distribuiralo po ostalih delih območja sedanje občine Čabar, tudi zgornjega dela Osilniške, in dlje. V tem obdobju je Pleško središče z novozgrajenimi stavbami trgovcev dobilo trški izgled.

Osilnica je bila središče edine slovenske občine na levem bregu že vse od srednjega veka. Proti kočevski z večinskim nemškim prebivalstvom so bile njene povezave zaradi visokih prelomov slabe. Da je Plešče tedaj imelo poseben pomen na desnem bregu, izvemo tudi iz časopisov iz leta 1874, ko se je potegovalo za preselitev kotarskega sodišča iz Čabra. Tako je Plešče doživljalo v drugi polovici stoletja svoje zlato obdobje, v katerem se je zgradilo nekaj velikih stavb v središču vasi. Šele po 1894. letu je bila zgrajena cesta do Čabra in naprej. To je skrajšalo pot do središča gospodarstva za celih šest ur ter omogočalo lažjo povezavo naprej proti Prezidu, Trstju in Loški dolini. Takrat je zacvetela gradbena dejavnost tudi v Čabru, predelali so mnogo hiš, regulirali reko, zgradili vodovod, turistično stezo in podobno. Zaradi te ceste je območje spodnjega dela doline izgubilo nekdanji trgovski pomen, ki mu ga je postopoma odvzemala tudi izgradnja ostalih cest nad dolino, ki so potekale izza Svete Gore.

Leta 1924 je bila zgrajena nova cesta iz doline, tokrat iz Zamosta preko sedla pod Sveto Goro, do Malega Luga. V celoti je nadomestila stoletja najlažjo pot, ki je šla iz Plešč preko Požarnice in Volčje jame do Smrečja in Malega Luga. Iz Osilniške doline so še vedno prehajale poti tudi po dolini Kolpe navzgor, a te še dolgo niso bile vozne in niso imele nobenega tranzitnega pomena več. Konec devetnajstega stoletja je tako z novo cesto po propadu železarstva ponovno zacvetel Čabar, tokrat kot območno središče.

Slika 18: Izsek iz zemljevida cestnih povezav Kraljevine Ilirije iz leta 1850, poti so se zreducirale v doline.

Vsaj v začetku 19. stoletja, a tudi stoletje prej ob intenzivnem delu rudarjev v okolici Trstja in Čabra, je imela poseben pomen še druga pot preko doline. Ta se je iz Bele Krajine, preko Briške in Borovške doline, mimo dolinice Belice spuščala navzdol, prečila Čabranko in se preko, tudi iz tega vzroka, močno poseljenih bregov Okrivja preko Kraljevega vrha zaključevala v Trstju (Tršču). Preko Trstja je potekala pot

od Loške doline in osrednje Kranjske proti Kvarnerju in obratno. Tudi ta pot je verjetno imela nekaj odcepov proti dolini zgornje Kolpe. O aktivnosti poti v 19. stoletju največ izvemo, če pazljivo sledimo letnice na kamnitih portalih, sicer po velikosti skromnih hiš naselij ob poti – Žurg, Belice, verjetno tudi Mandlov. Kamniti portali iz prve polovice 19. Stoletja, od 1821 naprej, so zunanja znamenja ekonomskega razvoja prebivalcev v nekem, za kraj ugodnem zgodovinskem obdobju. Portali se pojavljajo le nad levim bregom, verjetno zaradi kamnoloma, ki naj bi bil po pripovedovanju nekje v okolici Dragarjev. Na desnem bregu večjega števila portalov razen v sami dolini ni zaslediti, saj je bilo težko prenašati težke kamnite kose po bregovih navzgor, zelo enostavno pa dričati ali vleči navzdol. Izjema je stavba v zaselku na vrhu Požarnice, mimo katere je šla in še vedno gre pot iz doline. Ta stavba, ki je porušena, je imela kamnite okenske okvirje iz sivega apnenca, verjetno celo portal. Mogoče gre celo za ostanke kake mitnice ali drugega podobno pomembnega objekta.

Na desnem delu doline je ohranjen ostanek kamnoloma tršega peščenjaka, visoko nad Okrivjem proti Kraljevemu vrhu, kjer so do dandanes globoko v gozdni dolinici sto in več let ostali zapuščeni kupi izklesanih kamnov.

Slika 19: Izsek območja okoli Svete Gore iz vojaškega zemljevida iz leta 1910. Iz osrednjega dela doline vodi le cesta iz Plešč, preko Požarnice.

Poti iz doline do naselij na bregovih še vse do 20. stoletja večinoma niso bile vozne. Naselja so medsebojno povezovale karavanske in pešpoti, ki so še nekaj časa v začetku stoletja služile prenosu pošte, a so bile po ukinitvi carin med obema deloma cesarstva leta 1854 vedno manj v uporabi. Tudi poštne poti so se z uvedbo poštних vozov in ukinitvijo carin preselile na ugodnejše ceste v dolini. Karavanske steze, ki so bile nekoč vzdrževane, so še nekaj časa služile lokalnim potrebam, sčasoma so zamrle in služile le, če je bilo potrebno iti v sosednjo vas ali v mlin. Transport na dolge razdalje je (za sebe) vedno našel najoptimalnejšo pot in ostalih ni uporabljal. S prihodom avtomobilov so bile zgrajene vozne poti po novih trasah, stare so ponekod že popolnoma pozabljene. Prav zato včasih težko razpoznamo staro organizacijo naselij nad

dolino, saj je bila le-ta v času nastanka prilagojena aktualni transportni poti. Kasneje se je naselje zgolj bolj ali manj prilagajalo spremembam.

Slika 20: Otroci v središču Plešč pod zavojem, pred »staro« Palčavo hišo, zgrajeno okoli 1875. leta, levo potok; posneto leta 1942.

Za gospodarstvo v obdobju 19. stoletja, iz katerega je najstarejša ohranjena stavbna dediščina, je značilno, da je bilo območje že močno povezano na vse strani. Zaradi relativno velikega števila prebivalstva in skope obdelovalne zemlje je bilo potrebno iskati vire preživetja tudi v drugih krajih. Značilno je bilo odhajanje moških na sezonska dela v tuje dežele, kar je bilo tudi posledica izgradnje železnic in z njimi olajšanega in poceni prevoza na dolge razdalje. Bodisi, da je šlo za najstarejšo obliko *hauziranja* – prodaje blaga, domačih izdelkov ali drobnega rokodelstva po različnih območjih predvsem ogrskega cesarstva, ali za drugo sezonsko delo v gozdovih. Prva dovoljenja ali patente za krošnjartjenje so prejeli prebivalci

Kočevskega gospostva zaradi turških vdorov na kočevsko od cesarja že konec 15. stoletja. Z zemljiško odvezo 1848. leta in železniškim prevozom je bilo odhajanje v tujino še olajšano.

Moški so odhajali na sezonsko delo v gozdove Slavonije, celo Romunije in Rusije. Za Martinovo 1872 je Anton Čop iz Plešč v Kmetijskih in rokodelskih novicah zapisal, da v vasi in okolici ni ostalo niti toliko moških, da bi lahko organizirali veselico... Konec 19. stoletja je bilo razširjeno odhajanje v Združene države Amerike, na gozдна dela ali rudarjenje, marsikdo je bil tam večkrat po nekaj let. Nekateri so odšli celo v Brazilijo, tu in tam je kdo končal v Argentini. Iz statistike za občino Plešče iz leta 1913 lahko zasledimo, da je bil v tujini vsak tretji prebivalec, od tega več kot polovica v Ameriki. Nekateri so z delom zaslužili dovolj, da so doma vzdrževali družino, vrnili dolgove za pot, si dokupili posesti, obnovili hišo in si omogočili ekonomski razvoj, drugi so tam ostali za vedno. Tretji so se vrnili nazaj brez vsega, tu in tam kateremu je doma žena sproti zapravila vse, kar je zaslužil. V Ameriko se je odselilo tudi veliko žena. Marsikdo je v tujini umrl. Med svetovnjima vojnoma so odhajali na delo v gozdove Francije, po drugi vojni v šestdesetih in sedemdesetih letih kot gradbeni delavci v Nemčijo in ponovno Francijo.

Od tam, kamor so hodili za kruhom in zaslužkom, so podjetni posamezniki s seboj prinašali ideje in prakse, ki so jih bolj ali manj posrečeno vpletali v domače okolje. Obnovili so mnogo hiš, poplačali domače dolgove in nakupili posesti. V desetletjih po drugi vojni pa je prinašanje tujih idej pomenilo marsikdaj tudi negiranje starih tradicij.

POVEZAVE S KOČEVARJI

Zaradi bližine kočevskega nemškega naselitvenega otoka, ki se je po priimkih sodeč še konec 15. stoletja raztezal preko doline na desni breg in Gerovsko župo, je potrebno reči nekaj besed tudi o njem. Nekako najkasneje je bila nad dolino naseljena Dragarska dolina, preko katere vodi pot iz Čabra v Loški Potok in naprej proti Blokam ali Ribnici. V Dragarski dolini so se naselja oblikovala šele v 17. stoletju, kar je vsaj časovno povezano z razvojem Čabra in njegove železarne.

Če so bili v župi Gerovo in Osilnica po priimkih nemški kolonisti prisotni še vsaj v 15. stoletju in so se kasneje, verjetno po turških vpadih ali odselili ali počasi asimilirali z ostalim prebivalstvom, so v zgornjem delu Dragarske doline ohranili svoj jezik vse do skupinske odselitve v začetku leta 1942.

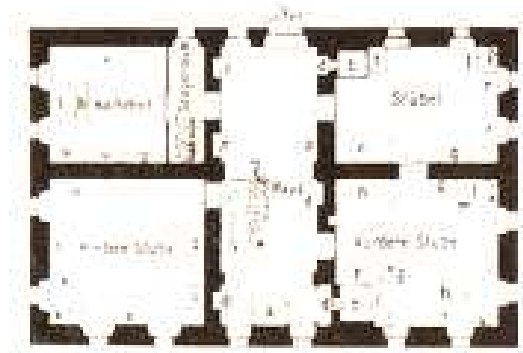

Slika 21: Manjša lesena vrhhlevna hiša pred drugo svetovno vojno v Gotenici, do koder je bilo dve uri hoda iz osrednjega dela doline.

Cerkev na Travi je v začetku pripadala župniji Osilnica in zato v tem delu še vedno zasledimo enake priimke kot na čabranskem delu doline ali v Osilnici. Povezave z nemškim etničnim otokom, z izjemo že omenjene Dragarske doline in v določenih obdobjih Borovške doline preko Dragarjev in karavanskih poti, niso bile intenzivne, saj dolino Čabranke in Kolpe proti kočevski zamejujejo visoki in težko prehodni hribi. V dolino so Kočevarji hodili predvsem mlet žito – v Črni Potok, Mirtoviče, a tudi prodajat živino, mlade prašičke, ki so jih redili z mlekom številnih krav, kupovat sadje...

Na čabranskem delu zasledimo le še tu in tam kako nemško ledinsko ime, za katerega ne najdemo izvora, ali na primer ime naselja Parg (po kočevarsko je to Hrib) nad Čabrom, ki je mogoče

namenoma nemški par naselju Hrib nad Gerovim. Iz nemških priimkov v 14. stoletju koloniziranih prebivalcev so imena naselij Tropeti, Mandli in še katero. Več je ostalo na desnem bregu tudi priimkov, ki so nemškega porekla. Zaradi prikaza kulturnih povezav smo v knjigi opisali tudi eno od nekdanjih kočevarskih domačij, saj gre za enako zasnovano arhitekturo kot na čabranski ali osilniški strani doline, kljub drugačnemu jeziku zrastle iz istega kulturnega okolja.

Slika 22: Tloris pritličja večje kočevarske hiše iz prve pol. 19. stoletja, oblikovan z zlatim rezom, enako kot pri istočasnih hišah v dolini.

Nemško govoreči prebivalci so prišli v te kraje z Ortenburžani, ki so dobili v sredini 13. stoletja od oglejskega patriarha v fevd veliko območje na jugu Kranjske in s tem tudi Kočevsko. Na to območje naj bi pričeli v tridesetih letih 14. stoletja naseljevati nemške koloniste iz svojih posestev na Koroškem, po nekaterih izsledkih kasneje tudi uporne družine iz Turingije in Frankovske. Ta zunanja kolonizacija naj bi bila končana po letu 1400, nadaljevala pa so se notranja poseljevanja do tedaj nenaseljenih območij

in krčenje obdelovalne zemlje ter travnikov in pašnikov. Kočevarji so dolgo imeli pravico za vse svoje potrebe svobodno uporabljati les iz graščinskih gozdov. Slovenska in nemška kultura sta se v kasnejšem času več ali manj stapljali v skupno kočevsko. Izoblikoval se je tudi samosvoj pogovorni jezik – kočevščina, ki so jo skupaj s slovenskimi govori govorili do odhoda Kočevarjev tudi v Dragarski dolini in naseljih za hribi nad Osilnico – v Borovški dolini in malo višje v Gotenici.

Ugotovitve raziskovalcev, ki so posebno pred drugo vojno in ob pripravah na preselitev natančno preučevali nemški kulturni otok, so si bile glede stavbne dediščine enotne. Ta je bila močno pod vplivom okolice in se praktično ni razlikovala od slovenskih sosedov.

NEKDANJE DEJAVNOSTI PREBIVALSTVA

V dolini Čabranke in zgornje Kolpe so se razvijala nekatera za te kraje večja kmečka gospodarstva. Do druge svetovne vojne je bilo veliko trgovin in gostiln, naseljeni so bili večji in uspešnejši obrtniki – mlinarji, kovači, žagarji, kolarji, čevljarji, mizarji, sedlarji, peki... Le nekaj družin v vsaki vasi je bilo v drugi polovici 19. stoletja izstopajoče bogatih. V osrednjem delu območja na primer Pleščih sta bili to

trgovski in posestniški družini Muhvič in Čop, ki sta si edini lahko privoščili meščansko ugodje. V Zamostu so bili trgovci z vinom in veliki kmetje Črčkavi, potem Kovačevi na Jeziri – s kovačijo, mlinom in žago ter trgovino in gostilno. V Mandlih Kvaternikovi, z za te kraje izredno velikim kmečkim posestvom, ki se je obdržalo več stoletij. V Selih so bili gostilničarji in posestniki Kovačevi, v Osilnici gostilničarji, trgovci in posestniki Kvaternikovi...

Slika 23: Plešče na katastrski karti iz 1860, ko še ni bilo hiš na Zgurajni vasi. Spujdna vas do potoka, Srejdna vas - središče Zadnja hiša je bila Girafkina.

V Čabru kot središču gospodstva na hrvaški strani je stala graščina, v kateri je živela graščakova družina. Najprej so bili to od konca 18. stoletja do sredine naslednjega Paravići, potem Ghycy, ki so si preuredili in razširili nekdanji skromni dvorec v udobno domovanje, znano po številnih

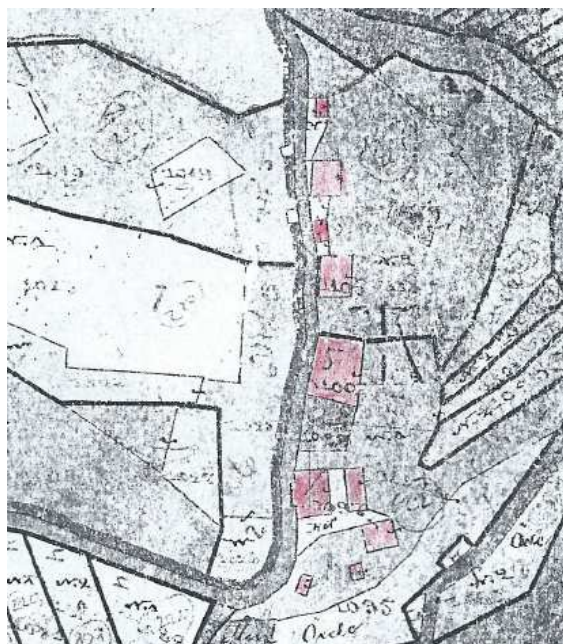
lovskih trofejah. Imeli so ogromne gozdne posesti, ki so jih začeli intenzivno izkoriščati, a tudi trgati gozdove - *gmajne* iz skupne vaške posesti.

Slika 24: Desno sedaj podrta Tamažava hiša, nekdanja gostilna in pošta, zadaj cerkev iz prve polovice 19. stoletja v središču vasi, Plešče.

V Čabru je bil v drugi polovici 19. stoletja kotarski sodnik oče pionirja slovenske moderne kirurgije Edvarda Šlajmerja. V središču mesteca je imel svojo hišo zdravnik, okoli prve svetovne vojne je bil to Čeh, kakih pet hiš pod njim je bila hiša lekarnarja, sezidana konec stoletja, z izredno okusno opremljenim velikim lekarniškim prostorom v pritličju. Tu je bil kataster in ostala uprava, celo hotel ali dva, meščanska šola... Ljudske šole so bile v Osilnici, Pleščih in na Travi, njihove stavbe so bile postavljene v začetku druge polovice 19. stoletja. Prej so šole delovale v privatnih hišah, v Pleščih v Tamažavi hiši. Kasneje, po prvi vojni, so šole dobili še v Papežih in Bosljivi Loki. V vsaki je bilo v nadstropju stanovanje za učitelja in njegovo družino ter sobe za učiteljico ali dve.

Po vaseh v dolini je bilo kar nekaj obrtnikov, a le redkokdo od njih poleg obrti ni imel tudi svoje kmetije, s katero si je pomagal preživeti. Brez zemlje so bili le tisti, ki so se priseljevali v razvijajoča se naselja kasneje, s trebuhom za kruhom v drugi polovici stoletja, na primer pek, sedlar, dimnikar. Prvi so bili večino dneva polno zaposleni s peko, razpečevanjem kruha in počitkom po delovni noči, drugim je za opravljanje poklica zadoščal že dovolj velik prostor v najetem stanovanju, lahko je bil tisti, v katerem je spal. Tretji lastnega prostora za delo sploh ni rabil.

Slika 25: Mandli s kompleksom Kvaternikovih dveh domačij, z vsaj 12-imi objekti, na katastrski karti iz 1860. Stara pritlična hiša št.5 je morala imeti 250m² ali celo več tlorisne površine.

Predvsem konec 19. in v začetku 20. stoletja se je v dolini povečevalo število ljudi brez zemlje – *osabejnkov*, ki jih v 15. stoletju in kasneje še ni bilo. Ti so si gradili male, skromno grajene lesene hišice

– *bajte*, na manj vrednih površinah na koncih ali robovih vasi, v bregu, ob jarku, marsikdaj na močvirnem ali drugače izpostavljenem terenu. V njih so nekateri opravljali male obrti, na statvah tkali tepihe iz krp, izdelovali predpražnike iz slame ali ličkanja, popravljali lonce in slabše čevlje, izdelovali enostavnejše mizarske izdelke... Zanimivo je pogledati stare katastrske karte iz šestdesetih let 19. stoletja. Na njih se vidi, da teh delov vasi takrat še ni bilo. Za marsikatero bajto, postavljeno kasneje, ni nobenega sledu več. Iz drugih so počasi zrastle hiše in novi deli vasi.

V naseljih nad dolino se je večinoma kmetovalo, bili so gozdni delavci, furmani z voli in redkeje konji v gozdovih enega ali drugega graščaka ter veleposestnikov, nekateri so se ukvarjali z malimi obrtmi – tkali so platno, tesali grede, izdelovali krovne deske in skodle, doge, pinte in drugo leseno posodje, pletli košare in koše, izdelovali drugo suho robo, kuhali žganje iz sliv zasajenih med terasastimi njivicami, iz jabolk in hrušk stiskali mošt, sušili sadje, orehe. Ženske so pomagale kot *težakine* večjim kmetijam v dolini v časih intenzivnejšega dela po njivah, moški kot *težaki* pri delih v gozdu. Imeli so več drobnice, zato so se več ukvarjali s predelavo volne. Na Kamenskem hribu je živel lajnar, v Bosljivi Loki je živel lastnik lesenega *ringelšpila*, ki se je postavljjal in

vrtel na vseh sejnih v okolici. Kmetje so gojili ovce vsaj za lastne potrebe po volni, vsaka kmetija je imela vsaj manjšo kravo ter sezonsko prašiča, najsiromašnejši le kozo ali dve. Kokoši so imeli vsi.

Velikih kmetij ni bilo prav dosti in še te so bile skoraj izključno v dolini. Velika je bila tudi kmetija *Osifkinih* na Okrivju ali Jelenčeva na Požarnici. Le v nekaterih vaseh so se zaradi stoletij kontinuitete gospodarjev zadržale prvotno velike površine gozdov – primer Mandlov in Kvaternikovega posestva, mogoče tudi posestvo Pavlovih v Bosljivi Loki. Drugod so kmetje posedovali večje število manjših parcel, vsaj na Hrvaškem, na novo razdeljenih po agrarni reformi v sredini 19. stoletja. Vasi so posedovale vaško zemljo – *gmajno* v okolici vasi, kjer se je sekalo za kurjavo in paslo živino. Občine so imele tudi gozdove na oddaljenejših delih, ki so bili za izkoriščanje med kmetije razdeljeni po tako imenovanih *gruntovnih* pravicah vsake od njih. Nekatero od večjih kmetij na hrvaški strani so imele pravice za štiri in več *gruntov*, drugi le za pol, četrtinko ali osminko; najmanj pa kočarji.

O stanju gozdov v dolini je poučen zapis k avstrijskim vojaškim specialkam, za katere so zbirali podatke leta 1776. Ta pravi, da so gozdovi v bližini vasi večinoma iz mladega lesa in zaraščeni z grmovjem. Dolina je bila zaradi poseljenosti in številne živine ter malo načrtne skrbi za

večinoma graščinsko ali vaško posest, precej ogolela. To je vidno na slovenski strani celo iz razglednice gašparskega mosta, posnete okoli leta 1942. Z gozdovi okoli vasi se je pričelo načrtneje gospodariti šele po agrarni reformi v sredini stoletja, ko so dobili konkretnega lastnika. Takrat so verjetno začeli načrtno saditi in selekcionirati smreko tudi v dolini, saj je bila najbolj tržno zanimiva in univerzalna. Kasneje v 1920-ih je bila pomembna lesna trgovina proti Italiji.

Slika 26: Cerkev Sv. Vida v Bosljivi Loki, kot v Ribjeku poslikana s svaricami na fasadi proti cesti, ena večja zgoraj in tri manjše spodaj.

Območje je bilo precej poseljeno in praktično zasičeno s prebivalstvom že kmalu po tem, ko se je v začetku 19. stoletja končala kolonizacija najbolj odročnih predelov in so bila poseljeni še zadnji zaselki, visoko nad dolino.

POTI KULTURNIH VPLIVOV

Od nekdaj so bile preko območja žive trgovske povezave, po eni strani ob Kolpi z že omenjeno osrednjo Hrvaško in Belo

Krajino. Od tam se glede stavbne dediščine verjetno vlečejo vsaj cerkve z zvoniki na preslico (na Sveti Ani, v Bosljivi Loki, Ribjeku, Čačiču, Papežih, Žurgah. Pred podaljšanjem in povišanjem v drugi polovici 18. stoletja verjetno tudi Plešce in Osilnica, pred izgradnjo nove cerkve v sedemdesetih letih devetnajstega stoletja, čeprav naj bi bil sedanji zvonik od prejšnje cerkve. Povsem podobno so oblikovane in okrašene cerkvice v spodnji dolini Kolpe proti Beli krajini. Običajno imajo raven lesen in kasetiran strop, enostavno poslikan v živih vzorcih. Značilen zaščitni okras na njihovih zunanjih stenah so po zadnjih obnovah najdene in ponovno prezentirane svarice - geometrijsko konstruirane cvetlice s šestimi listi kot predkrščanska zaščita pred strelo in ognjem - orodji vrhovnega božanstva. Svarice so naslikane tako na cerkvenih zunanjščinah – Ribjek, Bosljiva Loka, Žurge, kjer se pojavljajo v večjem številu ali vsaj v parih – levo in desno (včasih tudi z večjo svarico v sredini), kot tudi na vhodnih, kamnoseško izdelanih portalih v različnih izpeljankah dveh okroglih geometrijskih stiliziranih cvetov (verjetno vsaj nezavednih naslednikov prejšnjih znamenj). Sončni ali cvetlični motiv je pogost tudi pri hišah z lesenimi portali na vratnih krilih ter v notranjosti domov na nosilnih tramovih v hiši – npr. levo in desno od vrezanega Marijinega znamenja.

Od Broda navzgor se je izgleda z gradnjo ceste ob Kolpi po vaseh vse do Osilnice v prvi polovici stoletja širil tip nadstropne obcestne hiše s kamnitim pritličjem na nivoju ceste. V pritličju so bile kleti in shrambe, redkeje tudi hlev ali obrtni prostor, ter nad njimi zidano, delno ali v celoti leseno bivalno nadstropje.

Slika 27: Novo odkrita freska svetnice v cerkvi v Bosljivi Loki.

Po drugi strani lahko sledimo kulturnim povezavam na primorski del z Reko in Bakrom, kot trgovskima in pristaniškima mestoma. Od tod so v 19. stoletju in prej prihajali umetnoobrtne predmeti, porcelan, tudi pohištvo (od bidermajerja naprej – primeri iz Plešč in verjetno Bosljive Loke), izdelki mojstrov iz italijanskih in prekomorskih centrov. Zanimivo pri tem je, da so svečniki in drugi kovinski predmeti ter okrasna keramika prihajali več iz Avstrijskih in Čeških delavnic. Iz primorske strani so prihajali primorski mojstri gradbeniki in kamnoseki. Dva vhodna podesta – ganka na Sveti Gori, na že podrtem poslopju duhovnikov, in pod

njo, na zgornji Požarnici, sta bila s širino in polkrožnim obokom pod njim že bolj podobna primorski arhitekturi kvarnerskega zaledja kot tukajšnji tradiciji. Prej, vsaj od 17. stoletja naprej, je iz kvarnerskih pristanišč prihajalo tudi blago, ki so ga gerovski in osilniški trgovci po krivih poteh preprodajali Kočevarjem za krošnjarjenje po ostalem cesarstvu.

Preko tretje smeri - Loške doline so po vsej verjetnosti prihajali starejši slikarski mojstri 16. in 17. stoletja, katerih nekaj slik je še ostalo v naših cerkvah po stenah ali so vdelane v kasnejše oltarje. Cerkvice so bile, vsaj izgleda tako, marsikje v notranjosti poslikane, poslikani so leseni stropovi in ostala lesena oprema. Ponekod so poslikave na vhodnem portalu, kjer poslikava krasi arhitekturne člene. V notranjosti so naslikani stranski oltarji obnovljene cerkvice Sv. Egidija v Ribjeku, prav tako okenski okvirji na njeni vhodni fasadi. Izpod ometa se kaže poslikava na notranji severni steni cerkvice v Bosljivi loki. Možno bi bilo, da je kak ostanek poslikave tudi v delu ohranjene severne notranje stene Pleške cerkve, če omet ni bil ob zadnjih prenovah konec 20. stoletja v celoti odbit. Mogoče so iz smeri Loške doline tudi zlati oltarji najstarejših cerkva, ohranjen je v Ribjeku.

V določenem obdobju, verjetno v 18. in začetku 19. stoletja, so morale biti pomembne povezave na Loški Potok in

Ribnico – vsaj vzori za rezljano opremo in obliko oltarjev, ter arhitekturo tedaj obnovljenih cerkva, obliko streh njihovih zvonikov, ter lončevina, od pečnic do keramičnega posodja iz tega obdobja pričajo o tem. Iz ohranjenih vhodnih fasad cerkva se vidi, da so cerkve v Dragi, Čabru in Plešcih, a tudi delno Gerovem, oblikovane po enakih baročnih zamislih, v obdobju začetka 19. stoletja.

Slika 28: Neobaročni stranski oltar cerkve v Gerovem iz 19.stol., nekdanj središču župnije na desnem bregu.

V Čabru je oltarna slika iz 18. stoletja delo slovenskega baročnega slikarja Valentina Metzingerja, v Gerovem je oltarno sliko Svetega Mohorja in Fortunata naslikal Matej Langus po motivu iz svoje poslikave kupole stolnice Sv. Nikolaja v Ljubljani. Nekaj mlajše slike iz osemdesetih let 19. stoletja v osilniški cerkvi so delo Janeza

Šubica. Orgle, ki so jih naročali v petdesetih in šestdesetih letih 19. stoletja v Čabru, Plešcih in Gerovem, so delo slovenskih delavnic Malachovsky, Mandlin in Dev iz Ljubljane in okolice, v Osilnici so delo Zupana iz Kamne Gorice.

Slika 29: Cerkev v Plešcih s prednjo fasado po vzoru tiste iz Čabra in Drage. Prvotni zvonik je imel podobno čebulasto streho kot tisti v Dragi.

Cerkvene zvonove so po Ogrski strani pobrali za vojaške namene med prvo svetovno vojno in so bili po njej nadomeščeni z novimi, ki so jih kupili domačini in izseljenci, na levem bregu pa visi še nekaj manjših zvonov iz 17. stoletja.

Slika 30: Oltarna slika Sv. Fortunata in Sv. Hermagora, Matej Langus, Gerovo.

V drugi polovici 19. stoletja je v Osilnici s prišlekom iz Cerkljanskega – slikarjem Petrom Rutarjem, nastala delavnica za slikarsko in rezbarsko opremo cerkva, ki so jih v tem obdobju (vsaj izgleda tako) največ obnavljali predvsem na hrvaški strani. Pridružil se mu je še domačin Josip Jarm - rezbar. Pomembna posledica verjetno Rutarjeve delavnice je bilo tudi še pred nekaj desetletji veliko število poslikanih pločevinastih Jezusov na razpelih ob poteh. Sedaj sta obnovljeni le še dve na polju pod vasjo Hrvatsko in pri njihovi cerkvi. Rutarjevo in Jarmovo delo je tudi glavni oltar v osilniški cerkvi iz osemdesetih let. Verjetno je nekje v okolici delovala rezbarska delavnica že v začetku 19. stoletja ali prej. Nekaj podobno okorno oblikovanih Jezusov z razpel v Plešcih in Mandlih, kip svetnika v cerkvi v Trstju ter nekaj kipov na Sveti Gori bi lahko kazalo na to.

Slika 31: Obnovljeni pločevinasti Jezus, na polju pri Hrvatskem, verjetno prvotno Rutarjevo delo.

Kar nekaj je podobnih masivnih starih, enostavno zidanih kapelic ob poteh, na

mestih, kjer se je bilo potrebno priporočiti Bogu za varnost. Ob mostu v Zamostu, na Pleškem zgornjem polju - ob dvigu poti v breg nad hudourniško Čabranko, na robu vasi, na križpotjih, tudi v gozdu, ob starih karavanskih poteh iz doline proti Prezidu ali spodnjemu delu doline in podobno.

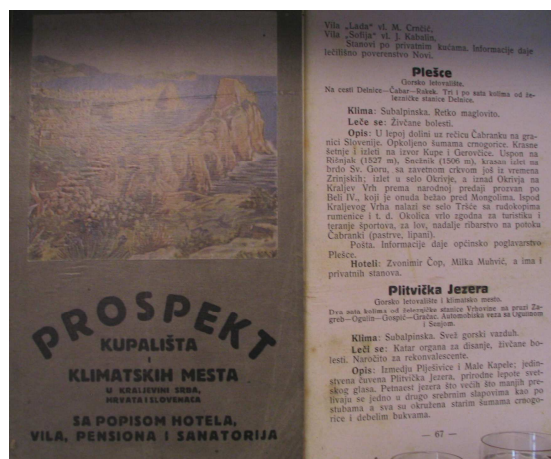

Slika 32: Cerkev v Dragi, postavljena v prvi polovici 19. stoletja, s fasado verjetno po vzoru čabranske.

DOLINA IN TURIZEM

Ob koncu 19. stoletja se je v dolini pričel razvijati turizem. Prvo pismo s povpraševanjem po turističnem bivanju je ohranjeno pri Palčavih v Plešcih iz sredine devetdesetih let. Med obema svetovnima vojnama je bilo tako kar nekaj turistov preko poletja nastanjenih v Bosljivi Loki, Osilnici in največ v Plešcih. Plešče so imele s svojima dvema hoteloma celo edine uraden status klimatskega letovišča z alpsko in subalpsko klimo (skupaj jih je bilo v celotni Kraljevini Jugoslaviji le dvainštirideset) in so bile tako oglaševane po celi državi.

Tudi ta razvoj je pomenil spremembe v stavbni dediščini vasi, saj si je marsikdo, predvsem v Plešcih, kjer je bilo skupaj več kot petdeset ležišč za poletne letoviščarje, predelal svojo kmečko hišo. Te hiše so že nekaj časa imele čisto kuhinjo s pločevinastim *kozlom* ali zidanim štedilnikom. Letoviščarjem so za bivanje namenili boljšo sobo ali dve v pritličju. Za poletno bivanje svoje družine je gospodar opremil sobo na nekdanj drugim potrebam namenjeni podstrehi. Te podstrešne sobice, zložene iz plohov in v notranjosti ometane z apnenim ometom, so potem največkrat služile mlajšim članom družine za spalnico tudi preko zime, ali pa mladim parom preko toplega obdobja. V Bosljivi Loki so pri Lenčevih turistom med vojnama namenili za ta namen opremljene prostore tudi na gospodarskem poslojpu, kjer so dobili sobe ribiči iz Zagreba.

Slika 33: Prospekt kopališč in klimatskih krajev v Kraljevini SHS iz 1924. leta, Plešče.

Leta 1892, ko so radovedneži pričeli odkrivati tudi malo bolj oddaljene predele, je popotnik v Kmetijskih in rokodelskih

novicah o urejenosti Plešč zapisal: “le malo je tako lepo urejenih vasi na Hrvaškem”. Zanimivo je še eno dejstvo. Ustavil se je namreč tudi v Palčavi šiši, kar sicer izrecno ne omenja, in zabeležil, da je bil postrežen v prekrasni dvorani, ki jo lahko zavida vsako mesto – to je bilo v salonu, ki se je povrnil v restavrirano stanje iz tistega časa ponovno v letu 2006. Prav to pričevanje in ohranjena notranja oprema pripoveduje, da so si nekateri v dolini lahko privoščili tudi v mestih ne prav pogosto meščansko udobje. In to udobje z vso opremo so v dobi največjega turističnega razvoja med svetovnimi vojnami lahko za poletno bivanje ponudili tudi zahtevnim gostom iz najbogatejših mest tedanje Kraljevine: Zagreba, Novega Sada in Beograda. Na ta način so uspeli preživeti najtežje gospodarske krize.

SPREMEMBE MODERNE DOBE

Novi časi po drugi svetovni vojni so v dolino prinesli spremembe, povezane predvsem z izseljevanjem in gospodarskim nazadovanjem. Po vojni so se sicer ponekod oblikovali večji obrati in kmetijske zadruge, obrtnike so združevali v obrtne zadruge, a vse te oblike niso uspeli preživeti dlje časa. Ljudje so odhajali in zapuščali območje ter iskali boljšega in lažjega preživetja v centrih, stran od domovine prednikov, v

industrijskih obratih, kjer je bil zaslužek bolj zanesljiv in za takratno pojmovanje lažji. Na slovenski strani je veliko frustracij povzročalo in pustilo zaprto vojaško območje nad dolino, na izpraznjenih prostorih, prej večinoma poseljenih s kočevskimi Nemci. Potem se nekaj časa v dolino ni vlagalo, ker so načrtovali izgradnjo hidroelektrarn in njeno vsaj delno potopitev... V Dragarski dolini praznine v kulturnem okolju zaradi odhoda kočevarjev še do dandanes ni uspelo zapolniti nikomur.

Slika 34: Hiši dveh generacij ena poleg druge, fotografija izpred druge svetovne vojne iz Ložca. Leva hiša iz začetka 20. stoletja, desna stoletje starejša in brez dimnika.

Najprej so se zaradi velikih sprememb v tehnologiji predelave in trgovine z živili v šestdesetih letih 20. stoletja ustavili in zapustili mlinci na vodo, potem kako desetletje ali malo kasneje kovačije, saj ni bilo več konj. Najkasneje v gozdovih so jih zamenjali traktorji. Dlje časa se držijo žage, nekaj jih še vsaj občasno obratuje. Kmetje so najprej opustili setev žit, do konca osemdesetih letih tudi koroze, na poljih je ostalo še nekaj malega krompirja, pa še ta na njivah, ki so bile nekdanj

prepuščene bolj zahtevnim in dobičkonosnim kulturam. Njive na terasah so se pričele zaraščati.

Nekdaj tradicionalna stavbna dediščina je začela propadati ali so jo vedno bolj površno, improvizirano in življenjskim potrebam lastnikov manj primerno predelovali. Po drugi vojni so bila znak napredka na starih hišah npr. marsikdaj na silo vgrajevana trikrilna okna. Če drugače ni šlo, vsaj eno v kuhinji - običajno nekdanji kamri, ki je po opustitvi ognjišča v črni kuhinji še pred prvo vojno postala glavni bivalni prostor. Na novo grajene hiše v dolini so posnemale tuje vzore in le malo upoštevale dejanske potrebe in način življenja lastnikov, oblikovane so bile po tujih, ne prav dobro razumljenih in premišljenih vzorcih. Opeka in beton sta se masovno vgrajevala in navidezno popravljala pomanjkljivosti stare gradnje.

Slika 34: Največje spremembe so zunanosti hiš doživele s predelavo oken in balkonskimi nadstreški, ki so nadomestili velike napušče nad vhodnim gankom. Kamnita hiša iz 1834. leta, med drugo vojno je pogorela, Mandli.

Gradilo se je in se velikokrat še gradi stavbe po vzoru predmestij, s pritličjem, namenjenim garažam in pomožnim

prostorom, večinoma brez podzemnih kleti, s po ozkih hodnikih težko dostopnim nadstropjem in premajhno povezavo z zahtevami življenja in danostmi okolja. Z gradnjo je marsikdaj povezana skromnejša obdelava, slabši materiali in preobsežno zastavljeni cilji, ki jim lastniki s finančnimi možnostmi niso mogli slediti. Na voljo so bila le redka in relativno slabo plačana delovna mesta. V zadnjih letih se v hribovitem območju pojavljajo primorski balkoni in balustrade, predvsem v turističnih delih zmedo vnašajo vikendi tujcev po vzorih od vsepovsod, včasih nasilno postavljeni vsem ostalim sosedom pred najlepši razgled – zadnji primer takega vikenda stoji na Kamenskem Hribu. Žal na hrvaški strani ni zaživel pred desetletjem na nivoju Primorsko-Goranske županije strokovno pripravljen projekt usmerjanja novogradenj v tradicionalno oblikovanja stavb in uporabo lokalnih materialov, preko točkovanja tradicionalnih oblikovnih značilnosti kot potrebnega pogoja za pridobitev gradbenega dovoljenja.

Žal stavbna dediščina tudi s strani lokalnih oblasti ni bila prepoznana kot pomembna identitetna vrednota obmejnega območja. Četudi le v stanju ohranjene ruševine, še vedno lahko veliko pripoveduje o kulturi tukajšnjih ljudi in njihovih koreninah. Tako je bila marsikatera več stoletij stara hiša brez strokovne evidence odstranjena

pred širjenjem ceste, velikokrat na tiho. Preko hiš so bili speljani zavoji, ki so rušili urbanistično nit naselja, stoletja stare ruševine so bile brez potrebe celo načrtno in predvsem brez sledu zbrisane s površine zemlje: na Sveti Gori, v Mandlih, Čabru, Ribjeku in še kje. Za nesojeno domačijo Petra Klepca je bila v Osilnico prepeljana in ponovno zložena lesena hiša iz hrastovih plohov iz spodnjega dela doline Kolpe, oblikovane na način, ki pri nas nikoli ni bil uporabljen. Sedaj služi hlevu...

Slika 35: Tipične predelave na zunanosti hiše v zadnjih sto petdesetih letih: z opečno kritino ukinitvev čopov, levo spodaj povečanje prvotnih oken v drugi polovici 19. stoletja, nato po drugi vojni bolj ali manj posrečena vgradnja velikih trikrilnih oken in zazidovanje starih okenc, desno.

Nikomur, niti na slovenski, niti na hrvaški strani, se ni zdelo vredno poskrbeti za evidenčne raziskave stoletja materializiranih izkušenj prednikov v gradnji, oblikovanju bivanjskega okolja, evoluciji urbanističnega ustroja vasi, biološki razporeditvi in še marsičemu drugemu. Tako so za spomenike kulture največkrat razglašeni le sakralni objekti, profani redkeje, oboji so raziskani zelo

površno. Še manj se pri profani arhitekturi načrtno vzpodbuja obnova po konzervatorskih načelih ali vzpostavlja okolje, v katerem bi bila lahko aktivnejši element trajnostnega razvoja. Pri tem, po mojem mnenju, ni zatajila samo lokalna in državna politika, temveč tudi konzervatorska stroka. Ta je podobno kot ostala stroka obmejno okolje, razen redkih izjem, po mojem predvsem zaradi oddaljenosti od upravnih centrov in nepoznavanja posebnosti obmejnega kulturnega okolja, a tudi zaradi etnične nemeje, zlahka prepoznavala za kulturno osiromašeno, a se obenem ni dovolj trudila razpoznati, raziskati in obdržati še ohranjenega - materialnega in nematerialnega bogastva.

Po drugi strani je v zadnjih desetletjih kljub vsemu opaziti kar nekaj s skrbjo obnovljene in vzdrževane stavbne dediščine. Lastniki jo z občutkom ohranjajo, navkljub vsem težavam. To velja predvsem za levi breg doline, kjer je zaradi neke vrste počasnejšega gospodarskega razvoja po drugi vojni in s tem povezanega bolj tradicionalnega gospodarskega okolja, te dediščine še največ ostalo tudi po naseljih nad dolino. Ta tudi danes še niso zapuščena, vsaj izseljeni domačini se vračajo na počitnice. Z ohranjanjem stavb lastniki posredujejo pomembno pričevanje o življenju in stremljenju prednikov ali nekdanjih

prebivalcev naslednjim generacijam, ter izkazujejo spoštovanje njihovemu prizadevanju.

Nekaj je na novo pozidanih ali obnovljenih stavb, ki skrbno sledijo tradiciji okolja in jo kar najbolje izkoriščajo – na primer v Bosljivi Loki in Črnem Potoku. Zanimivo je, da gre predvsem za lastnike iz drugih predelov Slovenije in manj domačine. Tujci nas do sedaj še niso odkrili, za njih je naša dediščina pregloboko skrita pod plastmi zaraščene pokrajine. In naše skromnosti.

Tudi na občinah se odgovorni le počasi zavedajo pomembnosti dediščine za razvoj območja, a pri njeni ohranitvi vsaj s tiho podporo projektom, prilagoditvami infrastrukture ter manjšimi pomočmi s tem povezanim dejavnostim tudi sodelujejo.

Slika 36: Primer dobro obnovljene hiše in gospodarskega poslopja v Bosljivi Loki.

STAVBNA DEDIŠČINA

Glavni namen knjige je, da popotnike, raziskovalce in ljubitelje teh krajev na

obeh straneh meje opozorimo na izginjajoče tradicije profane stavbne dediščine stanovanjskih zgradb. Želeli bi jih z njimi bolje spoznati preko zgodb in opisov posameznih hiš ter njihovih prvotnih, a zakritih podob. Obenem želimo domačine – dediče teh zgradb vzpodbuditi k razmišljanju, da je vredno popraviti streho te ali one preostale zgradbe, ohraniti njena razmerja in vsaj razumeti osnovno organizacijo, razloge za višino in usmeritev objektov, naklon kritine in obliko strehe, logiko gradnje. Vredno je ohraniti tudi predmete, druga snovna in nesnovna pričevanja iz življenja prednikov, ki so nam poklonili življenje.

Slika 37: Primerno vzdrževana pečnica še vedno služi svojemu namenu – sušenju sadja na Podgori nad Zakrajcem Turkovskim.

Tudi pri razmišljanju o novih stavbah v nekdanji bio in eko-logično urejeni kulturni krajini in bivanjskem okolju bi pri oblikovanju zunanosti in načrtovanju notranosti prišlo prav poznavanje tradicionalnega načina gradnje. Tega so razvijale mnoge generacije in marsikaj se

bi ga dalo uporabiti. Znanje se je prenašalo in razvijalo iz generacije na generacijo. Prakse so bile vezane na posebnosti podnebja, naravne danosti mesta gradnje, dostopnost lokalnih gradbenih materialov (ki so še vedno na voljo redkim osveščnim posameznikom) in drugim značilnostim kraja, v katerem so naši predniki preživljali svoje življenje in ga podarjali naslednjim rodovom.

Slika 38: Vrhlevna in druga, pritlična hiša iz Zakrajca Turkovskega.

Večino najstarejših ohranjenih stanovanjskih stavb zaradi postavitve v breg po Mušičevi klasifikaciji lahko opredelimo kot večinoma vrhlevne hiše, največkrat z zunanji stopnicami in gankom. V hiši so po višini običajno razporejene tri funkcionalne enote. V spodnji etaži je hlev z drugimi

gospodarskimi prostori, kletmi, nad njimi stanovanjska etaža. Pod streho se je spravljal seno, tam je bila postavljena pogosto tudi lesena kašča. Po pravilu gre za dvotraktne stavbe z dvema prostoroma po širini hiše. Ker hiša običajno stoji v bregu, je vanj vkopana celotna zadnja stran gospodarske spodnje etaže. Ta podzemni del je največkrat obokan, sprednji s hlevom pa izdelan z lesenim stropom z močnimi stropniki pod bivanjskimi prostori. Le pri redkih hišah, ki so postavljene vzporedno z bregom, so prostorske enote kleti nanizane v vrsti, a zgornji del še vedno sledi srednji veži in dvotraktni zasnovi. Izgleda, da so bile pred 19. stoletjem običajnejše tudi postavitve hiš z daljšo osjo pravokotno na brežino. Tam se vkopana stran členi prečno na dva manjša obokana prostora z vmesnim masivnim kamnitim opornim delom (*babo*) stojišča peči in ognjišča v pritličju nad njim. Pred tako obokanim delom je postavljen hlevski prostor. Vse skupaj pa ni pregrajeno z zidovi. Veliko hiš v bregu je bilo pod delom z ognjiščno kuhinjo kar brez kleti in so bila zato njena tla lahko iz na zemlji zbite gline.

Nekatere hiše so bile postavljene na ravnem, zato so imele prvotno le dve etaži - stanovanjsko in nad njo podstrešje, skozi katerega se je valil dim. Takrat je bil hlev običajno v ločeni stavbi, redke naj bi imele

živali v isti stavbi in etaži, preko veže od bivalnih prostorov, običajno proti bregu.

Slika 39: Nadstropne hiše iz Osilnice, iz sredine 19. stoletja, obrnjene z vhodno fasado proti cesti.

Vhodni del hiše s središčno vežo, ki se največkrat zaključí z ognjiščno kuhinjo, deli hišo na tri dele. Na eno stran je postavljen glavni, čisti bivanjski del – *hiša* in *štiblc*. Na drugo stran so postavljeni shramba in *kamra* (zelo redko hlev); tretji del, običajno v podaljšku veže, je črna kuhinja.

Slika 40: Pritlične hiše v Črnem Potoku vse po vrsti iz prve polovice 19. stoletja. Žal so vsi mlini, kovačija in suknjarna na vodni pogon po vojni propadli.

V devetnajstem stoletju je prišlo poleg sprememb v gradnji velikokrat še do obračanja stavb v do tedaj tradicionalno koloniziranih vaseh z lesenimi hišami

pravokotno na ceste, kar je še razvidno iz kart iz 18. stoletja. Te so bile ob naslednjih predelavah večinoma obrnjene za pravi kot in postavljene z daljšo fasado vzporedno na cesto. To je pomenilo v bolj strnjenih vaseh spajanje dveh ali več starih parcel ter marsikdaj tudi njihovo cepljenje na manjše konce. Te kose so si razdelili sosedje, saj tudi stara orientacija parcel ni več ustrezala novim potrebam. Tak primer so Plešce v središču vasi. Relativno velike urbanistične spremembe so bile možne le zato, ker je bila verjetno velika tudi fluktuacija prebivalstva (ali njihovo razslojevanje) po vaseh še vse stoletje. Tako je bilo omogočeno preostalim pokupiti in razdeliti parcele odhajajočih. Vzrok je bila verjetno tudi slaba gradnja kamnitih zidov iz prejšnje faze z zelo malo veziva in nizko temeljenje stavb, v Pleščih je bilo na primer v 18. stoletju le kakih 20 – 30 cm globoko, kar vse je dovoljevalo razdiranje starih zidov brez posebne težave. Nova generacija gradenj, ki so bile po pravilu kombinacija kamnitih in lesenih delov, so na spremenjenih talnih zasnovah zaradi teže in slabše povezanosti v primerjavi s prejšnjo konstrukcijo v celoti iz lesenih brun, zahtevale novo, trdnejšo zidavo temeljev.

Zanimivo je, da je kljub prezidavam in požigom tudi pri nas ostala še kaka lesena hiša iz obdobja, ko so bile postavljene pravokotno na poti. Našli smo jo vsaj v

Zakrajcu Turkovskem, poleg nje tudi temelje naslednje paralelno postavljene stavbe, že pred drugo vojno predelane v skedenj. Ostanki dveh takih stavb so še vedno vidni in odkriti v Pleščih na parcelah Palčavih v središču vasi, največ starih obcestnih stavb je na Travi.

Slika 41: Še popolnoma obcestna Trava na prehodu nad Čabrom proti Ribnici in Blokam.

Slika 42: Stara lesena obcestna pritlična hiša na Travi, pod vežo ima vkopano klet z dostopom po lestvi. Verjetno iz sredine ali prve polovice 19. stoletja.

ZNAČILNOSTI GRADNJE

Preden pričnemo s pregledom primerov stavbne dediščine, ki smo jih poskusili kot vzorce izluščiti iz še preostalih stavb prejšnjih stoletij, bomo zapisali nekaj besed o značilnostih gradnje tega območja.

Starejše zgradbe so grajene le iz lokalnih materialov. Do druge polovice 19. stoletja sta bila to les in kamen. Nekje okoli leta 1776, ko so pri nas avstrijski vojaški kartografi zbirali podatke in izvajali izmere za vojaške specialke, so zapisali, da vsaj na levem bregu doline razen cerkva ni drugih kamnitih stavb, edina izjema je bila ena stavba na Travi. Podobno je moralo veljati za desni breg, razen Čabra. Stavbe so bile lesene, vendar so imele marsikatere od njih že takrat verjetno v breg podzidane dele, kleti ali hleve.

Slika 43: Ostalo je le malo v celoti lesenih hiš. Hiša iz sredine 19. stoletja iz Črnega Potoka.

Lokalni kamen – pridobljen in dodatno obdelan v bližnji okolici stavbišča je bil po dolini marsikdaj zbran iz jarkov, potokov in rek. Obdelan je bil le toliko, da se je stabilno vgradil v zidovje. Ostanki enega redkih kamnolomov gradbenega kamna se nahajajo v grapi med Okrivjem in Kraljevim vrhom, kjer po sto in več letih, še vedno ležijo kupi neporabljenih kamnitih kvadrov iz trdega peščenjaka.

Kjer so bili bližje apnenčasti skladi, predvsem nad levim bregom, je v stenah

hiš več apnenčastih kamnin, ki jih je bilo možno lažje in lepše oblikovati. Kamen je bil posebno pri večjih zgradbah, ki so jih delali izkušeni mojstri, pazljivo prebran – na vlago in zmrzal bolj odporne kamnine so bile uporabljene za temeljne zidove in cokel, manj odporne za zidove dvignjene nad tlemi. Zanimiva je uporaba luknjičastega lehnjaka v hiši na Hribcu v Črnem Potoku za bivanjski del zgornjega nadstropja, saj je zaradi lukenj precej bolj izolativen od tam bližjega apnenca.

Slika 44: Kamnita stena, grajena iz izbranih in obdelanih kamnov z vsaj dvema vzporednima ploskvama in tretjo, pravokotno na njiju. Zidava je pri večjih stavbah poravnana z vogalniki. Struktura kamnitega zidu kleti iz peščenjaka podrte Jurkave hiše, Plešče.

Slika 45: Spredaj lesen strop hleva pod bivalnim delom – hišo, zadaj lepo obdelani kamniti obok nad svinjskimi štalicami, za podporo ognjišču ter peči zgoraj. Grajska hiša iz 1821, Bosljiva Loka.

Kamniti apnenčasti detajli okvirov vrat in oken iz sivega apnenca, ki so jih imele le

najbolj ambiciozne zgradbe, so prihajali iz oddaljenejših krajev po strmih pobočjih ali cesti. Tudi iz predelov, od koder je bilo mogoče elemente dričati ali vleči s sankami navzdol. Govori se o kamnolomu v Dragarjih in celo o tem, da so jih v sredini 19. stoletja do Plešč po cesti vozili iz Srbskih Moravic. V Bosljivi Loki je moral biti kamnolom nekje bližje vasi, saj je detajlov največ, prav tako je tam večji delež iz kamna zidanih delov stavb iz apnenčaste kamnine. Najboljši kamen portalov je lahko že zelo zgodaj prihajal k njim tudi po cesti.

Slika 46: Nekaj več-stokilskih vogalnikov Palčave hiše, Plešče.

Kamnita stena je bila marsikdaj cenejša od lesene, saj je kvalitetnega lesa v določenih obdobjih v bližini primanjkovalo, kar je veljalo vsekakor celo 19. stoletje. To je verjetno tudi vzrok tedaj razširjene kombinacije kamnite in lesene gradnje na bivalni etaži.

V sredini 19. stoletja se je začela uporaba lokalno žgane opeke. Ta je bila izdelana v

začasnih opekarnah v gozdovih, postavljenih blizu vasi z večjimi gradbišči. Tam je bilo dovolj glin in lesa za kurjavo peči. Najprej so bile opeke uporabljene za plitve oboke in slope nad odprtinami. Opeka je v začetku 20. stoletja vsaj v dolini skoraj popolnoma izrinila kamnite zidove. Omogočila je tudi predelave obstoječih kamnitih obokov nad okni in s tem prvo povečanje – povišanje nekdanj manjših oken v drugi polovici 19. stoletja. Na mesto ene od opekarn v gozdu nad Spodnjimi Žagarji nas spominja ledinsko ime “Na ciglane”. *Barunova* je bila ob polju pri Osilnici. Opečne stene so ponekod nadomestile nekdanj lesene dele zunanjega ostenja, če so bili ti prepereli in potrebni obnove ali, če so si lastniki zaželeli napredka. Marsikdaj je ostrešje nad tako steno ostalo kar isto.

Slika 47: Detajl izvedbe male zidne niše v kleti podrte Jurkave hiše.

Vsaj v 19. stoletju je v vseh gradnjah značilna kombinacija lesenega dela z zidanim. V kamnu zidanem delu so bili večinoma gospodarski prostori, kot so

kašča, kamra, ognjiščna kuhinja... Bivanjski del s *hišo* in *štiblcem* je bil po pravilu lesen. Les, če je bila stena dovolj debela – običajno okoli 14 do 15 cm, je ustrezno izoliral ter obenem kompenziral vlažnost v prostoru. Tudi konstrukcija proti hlevu, ki je bil praviloma pod bivanjskim delom, je bila lesena, podprta z debelimi lesenimi gredami in podom iz debelejših desk, ponekod tudi 8 do 10 cm, ali dveh plasti tanjših. V boljših hišah je bil pod dvojen, na ohranjenih primerih z vmesnim, okoli 10 cm debelim nasutjem iz črnega peska škrlavcev, ki je filtriral vonjave iz hleva in obenem obtežil konstrukcijo poda.

Slika 48: Detajl kamnitega okvira kletnega okenca, Zakrajc Turkovski..

Zanimiva je postavitev lesenega dela, kot jo lahko razberemo pri nekaterih manjših hišah. Na podzidano kamnito konstrukcijo kleti so bile postavljene grede in na njih, vse do zunanjega roba zunanje oporne stene, debeli podni plohi ter kar na njih grede lesenega ostenja. Taka konstrukcija je morala biti zunaj verjetno že v začetku stoletja obvezno poletvana in ometana, da voda ni pronicala vanjo. V nasprotnem je

hitro propadala na delih, bližje zunanji steni, in na stikih s kamnitim podstentjem, saj se je tam vlaga najtežje sušila. Ustvarjeni so bili idealni pogoji za večje lesne škodljivce, kozličke. Za zamenjavo preperle podne konstrukcije je bilo potrebno predelati konstrukcijo hiše.

Slika 49: Spodaj kamnit temeljni del, nanj položen lesen jelov podložni tram, nato jelov pod iz plohov, nanj leseno ostenje manjše pritlične hiše – poletvano in ometano, Črni Potok.

Za polnilo in vezavo kamnitih sten je bil uporaben pesek, pridobljen v okolici. V dolini je to marsikdaj mivka iz reke. Za vezivo je služilo žgano apno, ki so ga pridobivali v apnenicah izpod velikih apnenčastih sten nad dolino ali iz belih kamnov, ki jih je prinašala reka in so jih iz nje več mesecev pazljivo zbirali v *vapnenco*, postavljeno ob reki. Apno so po žganju negašeno odpeljali v košarah ali odnesli v koših do gradbišča ter ga tam, zasutega v pesku, gasili v velikih lesenih kadeh iz desk. Na ta način nekaj dni

postarana malta je bila najboljša za delo ter najbolj trdna za zidanje in ometavanje.

Slika 50: Spodnji hlevski del zidan iz peščenjaka, levo zgoraj leseno in ometano ostenje hiše, desno iz lehnjaka grajeni štiblc, Črni Potok.

Portali vhodnih vrat manjših stavb so bili praviloma leseni – iz enakega lesa in tesanih brun kot ostala hiša – jelovi ali smrekovi. Taki portali so bili na vrhu ravno zaključeni. Le redko so bili iz trajnejših vrst lesa. V dolini je to bila najbolj pogosto češnja, ki se jo je dalo lepše - tudi v jarmičastem loku nad vrati ,obtesati. Hrast je bil uporabljen le redko zaradi razpokanosti od pozeb. Izjema so kraji okoli Bosljive Loke, kjer je bilo hrasta dobre kvalitete dovolj vsaj za zahtevnejše zgradbe, tako za daljše grede ostrešja, kot za detajle, podboje, okvire oken, celo za pohištvo, včasih v kombinaciji s še vedno bolj cenjeno češnjo. Tudi portal hiše na Hribcu v Črnem Potoku, mogoče celo iz leta 1819, je verjetno hrastov.

Ponekod so reprezentančno obdelani še kletni portali, ki včasih vodijo vanjo tudi iz

notranjosti hiše, iz veže. Taki primeri so v največji hiši na koncu Črnega Potoka, iz leta 1865, kjer so notranji portali iz veže levo in desno v obe kleti kamniti. V Palčavi hiši v Pleščih sta bila portala v kleti lesena iz češnjevine in sta posnemala obliko kamnitih zunanjih portalov hiše.

Slika 51: Leseni portal vhodnih vrat s kamnitimi stopnicami pred vhomom, Trava.

Domnevamo, da večina lesenih hiš iz brun ustrezne debeline še v začetku 19. stoletja ni bila ometanih niti znotraj, niti zunaj. Ometavati so jih verjetno začeli šele kasneje zaradi požarnih predpisov, higiene, estetskih razlogov, a tudi zaščite zunanjih lesenih delov pred namakanjem zaradi nalivov. Tudi zaradi vse tanjših sten, ki so se iz prvotnih nekaj manj kot 15 cm debelih tesanih gred stanjšale z žaganjem plohov ostenja na vodni žagi ali z ročno žago pri hiši na 8-10 cm in so zato potrebovale dodatno toplotno zaščito in tesnjenje z ometom z obeh strani. Včasih

so kako najbolj izpostavljeno steno zunaj tudi dodatno zaščitili z obitjem iz vertikalnih tanjših desk ali skodel. To je bilo običajnejše v naseljih nad bregovi. V hišah iz gred so plohe debeline 8-10 cm uporabljali le za predelne stene v notranjosti hiš in ne za zunanje stene.

Slika 52: Detajl izvedbe enostavne babe, brez oboka, le z velikim kamnom; iz kleti podrte Jurkave hiše, Plešče.

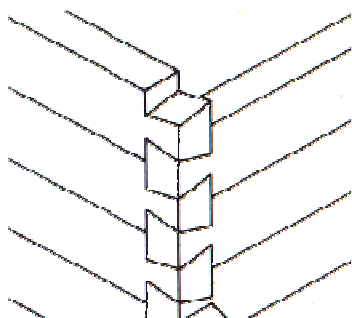
Ometavanje zunanjih sten lesenih hiš je dovoljevalo tudi manjšanje napuščev, s čemer se je prav tako prihranilo leseno gradivo za streho, a tudi naredilo stavbo bolj modno.

Zunanost kamnitih delov je bila v začetku verjetno neometana, kasneje ometana, a le redko poravnana, običajno le z grobim apnenim ometom. Zadostovala je zapolnitev lukenj in vrzeli med kamnitim gradivom. Pri najbogatejših hišah in cerkvah, grajenih iz lepše oblikovanih

kamnov, je bil omet zgornjih nadstropij in notranjosti v tankem sloju gladko zalikan. Cokel hiše je bil poravnan z grobo strukturirano malto. Tanek zalikan prvotni zunanji omet se je ohranil le še na Palčavi hiši v Plešcih.

Slika 53: Vrata v klet vrhhlevne hiše, običajno so bila brez obočne preklade. Zakrajc Turkovski.

Slika 54: Običajen način kotnega spajanja lesenih tesanih gred in kasneje tudi večine žaganih, tanjših konstrukcij iz širših plohov.

Pri nekaterih starejših stavbah je bil del zunanje čelne stene nad lesenim ali zidanim nadstropjem že izdelan iz plohov 8 -10 cm debeline, z zunanje strani obitih z letvicami in ometanih. Nekateri so imeli le obitje iz desk. V Črnem Potoku in v Bosljivi Loki pri Grajskih smo zasledili podstrešne stene, ki so nad kamnitim ali lesenim zidom pletene iz vejevja ter v

zunanjosti ometane. Bile so lahke, narejene iz vsem dostopnega in poceni materiala - šibja, zunaj prekrite z ometom pri katerem stik s spodnjimi deli ni bilo težko dobro tesniti. Zunaj so bile prebeljene z apnenim beležem in so dobro ščitile pred nalivi in vetrom.

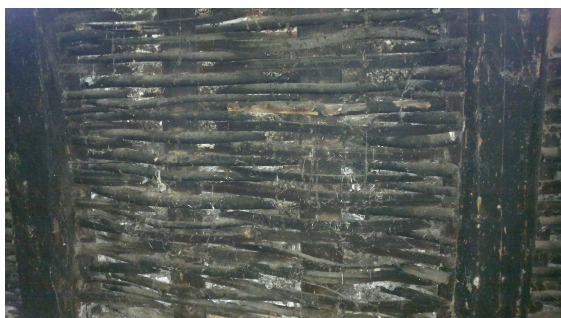
Za večino stavb, tako za osnovno konstrukcijo kot predelne stene in stropje, je bil uporabljen les. Posekan je moral biti ob ravno pravem času preko zime in stesan ali ročno razžagan v gozd ter izvlečen iz njega z živino. Prav vsi glavni bivanjski prostori kmečkega doma - hiše so imeli pred dvema stoletjema po pravilu lesene stene iz dovolj debelih brun, ki so izolirala proti poletnim vročinam in zimskemu mrazu ter obenem kompenzirala nihanja vlage v prostoru in zunanosti.

Slika 55: Detajl postavitve prečnega trama iz hrasta za lego debelih stropnih plohov proti hiši, na obokani del kleti – babo, Hrvatsko

Stavbe, ki smo jih imeli priložnost raziskati, vse po vrsti z enostavnimi vogalnimi stiki na lastavičji rep, so bile po pravilu v lesenem delu zgrajene iz tesanega jelovega lesa. Ta je sicer bolj

redke rasti, a mnogo odpornejši na vlago od smreke celo takrat, kadar leži na kamniti podkonstrukciji. Izjema so hiše v Bosljivi Loki (vsaj Pavlova), kjer je uporabljena hrastovina. Smrekov les je bil uporabljen le v primerih žaganih konstrukcij iz 20. stoletja, ali revnejših bajt, saj je za izpostavljene konstrukcije manj trajen. Tu je šlo pretežno že za konstrukcije hiš iz na vodnih žagah izdelanih tanjših in širših plohov, s čimer se je dodatno prihranil del lesa, ki bi bil ob tesanju uničen v iverih. Marsikdaj so manjše kmetije v dolini porabile za ostrešja, ob pomanjkanju ustreznih iglavcev v okolici, tudi les drugih dreves, v dolini včasih celo jelše. Ta les se da sicer lepo obdelovati, a je mnogo bolj občutljiv na črkvost in vlago. To so nam povedali pri Starinkinih za njihovo staro hišo, grajeno verjetno v začetku 19. stoletja.

Slika 56: Od dima z notranje strani počrnela pletena struktura zatrepnega zidu. Zunaj je ometana, Črni potok.

Zaradi goste rasti, ko je smreka rastla še izključno v višjih predelih, je bil njen les uporabljen za stavbno pohištvo: vrata, okna in strop ter za pode podstrešja. Smreka v dolini do pred nekaj več kot sto

leti ni bila prisotna. Kmetje so jo izgleda za lastne potrebe in prodajo razširili šele v drugi polovici 19. in v 20. stoletju, kar ugotavljam iz ohranjenega stavbnega pohištva, za katerega natančno poznam čas vgradnje. Drugače je na primer na Travi, ki leži 850 metrov nad morjem, kjer so smrekovi gozdovi z gosto raščnim lesom takoj v okolici naselja in je bil ta les tam glavno gradivo.

Slika 57: Kamniti zid, leseni bivanjski prostori s poletvanim in ometanim zidom, podstrešni del iz desk, sredina 19. stoletja, Hrvatsko.

Zunanost tesanih lesenih jelovih stavb je bila verjetno vsaj v začetku, ko so bile še v celoti lesene, neometana. Grede so imele na zunaj še delno zaobljene robove, na notranji ravno obdelane in prilegajoče. Spoji gred na vogalih so bili povsod, kjer smo jih lahko pregledali, na enostavni lastavičji rep. Postavlja se vprašanje, kdaj so pričeli stavbe ometavati. Mogoče je prav neometanost starih lesenih hiš iz 18.

stoletja in prej glavni vzrok za njihovo, vsaj po pripovedih, zelo slabo stanje in kasnejše intenzivno nadomeščanje z novimi gradnjami.

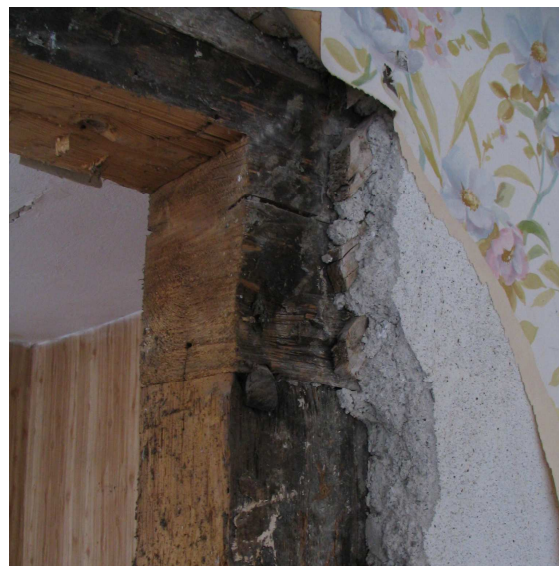

Slika 58: Velika *kašča*, velikosti 3x3m ločena od ostale konstrukcije hiše in zložena iz debelih plohov; na podstrehi Vrtnikove hiše v Osilnici.

Pokrivni omet ščiti grede pred padavinami, ki so v dolini lahko marsikdaj jeseni in spomladi povezane tudi z zelo močnimi vetrovi, ki jih zanašajo v vsako špranjo. Dež stene brez ometa škodljivo moči v reže spodnjih delov konstrukcije, kjer se težko posušijo. Verjetno je, da bi bila že zelo zgodaj uporabljena i taka zunanja zaščita lesene konstrukcije vsaj za stavbe bolj premožnih gospodarjev, ki so želeli podaljšati njihovo trajnost. Omet lahko dobro tesni tudi spoje kamnite in lesene gradnje. Neometane so ostale zato večkrat notranje stene iz dobro prilegajočih se gred, ki so bile na notranji strani posebno lepo in gladko obtesane ter pooblane. Neometani so bili prvotno tudi stropi iz debelih in pooblanih žaganih desk, ki so z

leti postajali zaradi dima, svečave in vlage, tako kot stene, vedno bolj temni.

Iz horizontalno zloženih žaganih smrekovih ali jelovih plohov debeline 8 - 10 cm so bile postavljene še kašče na podstrehi za shranilo hrane, ki je potrebovala suho in zračno okolje, ter notranje predelne stene v hiši. Včasih so iz njih tudi zunanje stene zatrepnega dela podstrehe, a iz preostalih stavb tega ni mogoče dokazati, saj so bili sedaj vgrajeni plohi večinoma pobrani ob predelavah iz drugih delov hiše. Mogoče pa je bil res nekoč najbolj običajen zatrep v dolini, izdelan iz pletenega šibja in zunaj ometan, že od začetka 19. stoletja. Pregradne stene so ponekod izdelane še iz prečno pod kotom pribitih dveh plasti tanjših plohov, poletvanih in ometanih na obeh straneh.

Slika 59: Ostenje – *uostejnka* med *vježo* in *hišo* pri Tamažavah. Vidno je povišanje vrat v zgornji tram ter njihova širitev verjetno 1882. leta, ko so obžagali vratno odprtino. Stena prvotno ni bila ometana, zato je počrnela. Plešče.

Gradnje stavb iz oblic nismo zasledili nikjer, niti v spominih starih ljudi ne. Tudi manjše staje ali hlevi so bili praviloma zidani s stenami iz v bližini dostopnega kamna, ki ga je bilo povsod dovolj in se ga je dalo tudi prinesiti, če ni bilo živine.

Iz žaganih plohov, ponekod v času med vojnoma celo 5 centimeterskih, so se izdelovale zunanje stene lesenih hiš najrevnejših. Pojavljale so se večinoma šele po prvi svetovni vojni ali nekaj pred njo, ko so začeli nastajati novi predeli vasi z *osabejnki*. Take stene so bile obite z letvicami in na obeh straneh ometane z apnenim ometom. Včasih je zunanji zaščiti služilo dodatno obitje s tanjšimi deskami na prekrivanje, posebej na izpostavljenih zahodnih ali severnih fasadah, kamor so v višjih predelih nabijali tudi skodle. Že pred prvo vojno so bile vse lesene hiše po nižinskih vaseh praviloma pod kotom 45 stopinj obite z letvicami debeline kakih 2 cm in nato vse do napušča, tudi na čelni strani, v celoti enotno ometane z apnenim ometom. S tem so poleg zaščite ustvarili videz zidanih stavb, ki so jim dodajali pozno secesijsko slikano ali zidarsko, z ometom izdelano okrasje okoli oken. Tako so hiše kasneje še z opečnatimi strehami tudi bolje zavarovali proti požaru. Požari, posebno v času črnih kuhinj in pretežno lesene gradnje, niso bili redki. Običajno vzrok ni bilo ognjišče, temveč seno na podstrehi, ki se je vžgalo zaradi česa

drugega. Girafkinim iz Plešč je hiša pogorela dvakrat.

Slika 60: Stropni tram z okrasjem iz 1819. leta, inicialkami lastnika, Marijinim znamenjem in svaricami levo in desno v hiši na Hribce, Črni Potok.

V najstarejših stavbah iz brun je bila, kot smo že omenili, prvotno neometana tudi notranjost lesenih prostorov, saj je že natančna in gladka obdelava tesanih brun, iz katerih so bile sestavljene, omogočala ustrezen nivo higijene in dovolj dobro tesnila. V Zakrajcu Turkovskem je v Rezučki hiši ohranjena neometana notranja stena veže. Stropi najstarejših stavb so bili v glavnih prostorih - *hiši* in *štiblcu* izdelani iz okoli 7 - 8 cm debelih in zelo širokih pooblanih plohov, po robovih obdelanih na prekritje. Včasih so stiki dodatno prekriti z ožjimi, po robovih posnetimi deskami in z žebliji pribitimi na osnovo. Dvojnega prekritja stropa in pritrjevanja z lesenimi klini nismo našli nikjer.

V *hiši*, ki je bila največji prostor v stanovanjski stavbi – v osrednjem delu doline imenovani *šiša*, so bili stropni plohi dolžine celega prostora položeni na

zunanje stene in po sredini oprti na lepo obdelan, profiliran stropni tram. Ta je bil v sredini z okenske strani, tam se je namreč sedelo, okrašen z znamenji, letnicami ali drugimi oznakami. Z obodnimi stenami je nosil težo celotnega stropa in statično povezoval najdaljše dele ostenja prostora. Les v notranjosti je sčasoma potemnel od dima in vlage. Desetletja kasneje so te stene večinoma obili z deščicami in jih gladko ometali, še kasneje so z dodatnimi stropnimi tramovi ojačali stropove. Stari stropnik so običajno obrnili na bok in ga skrili pod ometani strop. Na stropnike so nabili deščice, jih z zgornje strani zalili z apnenim ometom s primešanimi slamnatimi kosi in jih od spodaj ometali. Nad takim stropom je bilo vse pripravljeno za kasnejšo strešno sobo.

Slika 61: V rekonstruirani hiši na podstrehi s pohištvo iz sredine 19. stoletja, ob snemanju razgovorov v narečju s Starinkino Faniko leta 2006, Palčava šiša, Plešce.

Notranja vhodna vrata v stanovanjske prostore hiše so bila relativno nizka, visoka kakih 180 cm, da je bila preprečena nepotrebna izguba toplega zraka iz ogrevanih prostorov. Vrata so ob kasnejših

predelavah konec 19. stoletja povišali na sedaj običajno višino dveh metrov ali malo manj, obžagati je bilo potrebno le zgornji tram. Ponekod so jih tudi razširili. V zunanji steni hiš je ponekod še vedno opaziti manjše, kakih 20x20 cm veliko leseno okence - lino za zračenje, ki je bila ob kasnejšem ometavanju notranjosti ali zunanosti običajno zaprta in zazidana. Odprtina je še vidna na leseni hišici ob cesti v Mirtovičih.

Slika 62: Notranja stran vhodnih vrat pri Tamažavih. z velikim lesenim riglom, skritim v steni, Plešce

Vhodna vrata v hišo so bila ponavadi dvokrilna in normalne višine dveh metrov. Okno za zračenje veže, skozi katerega je vleklo zrak do ognjiščne kuhinje in preko ognjišča na podstrešje, je bilo poleg vhodnih vrat. Če tega ni bilo, je bilo zračenje izvedeno z odprtinami v nadsvetlobi nad vhodnimi vrati. Ker je moralo biti okno za zračenje poleg vhodnih vrat večinoma odprto, je bilo po pravilu

zamreženo z železnimi gajtri. Ta so včasih umetelno kovana, skladno z okusom časa, v katerem so bila vgrajena.

Slika 63: Okovje notranjih vrat v dolini iz sredine 19. stoletja, verjetno kovano v Jeziri, vgrajeno v Bosljivi Loki.

Stavbe so bile postavljene največkrat na nagnjenem terenu, zato so večinoma podkletene, s kletmi ali s hlevi pod dvignjenim pritličnim delom, z manjšim ali daljšim gankom na prvi, vhodni strani in neposrednim izhodom na nivo terena iz bivanjskega nadstropja skozi zadnja vrata veže ali ognjiščno kuhinjo. Redke hiše so postavljene na ravne površine in le na nižji temeljni kamniti zid, s tlemi prostorov neposredno na zemlji. Take so imele le eno etažo. Včasih so v tem primeru v revnejših pritličnih hišah isti vhod delili tako ljudje kot redka živina, ki je imela svojo *štalo* lahko kar na drugi strani veže. Nekateri starejši v Plešcih so se jih še spominjali iz

pripovedi svojih dedov in starih mam. Ostala ni več nobena od takih hiš, saj so jih podrli in običajno najprej trdno podzidali v pritličju, nato pa na ta del zgradili leseno nadstropje stanovanja. Primer take hiše je bila stara Špelna v Plešcih, pet in več generacij nazaj.

Hiše so imele klet, ki je bila, zaradi zaščite pred zmrzaljo, večinoma izdelana pod nivojem terena. Marsikje je bila v začetku dostopna le neposredno iz kuhinje, sosednje veže ali shrambe po stopnicah ali kar po lestvi skozi običajno s pokrovom pokrito, včasih zelo ozko odprtino v podu. Tam, kjer so si lastniki zgradili večje in globlje kleti, so bile te večinoma grajene še za druge gospodarske potrebe, najpogosteje za potrebe trgovine ali gostilne. Takrat je bil vanjo obvezen še dostop iz zunanje strani hiše, skozi katerega se je robo ali večje količine hrane pritovorilo. Ponekod kar neposredno z vozom, kot je bilo to na Hribcu v Črnem Potoku.

V spodnjem delu doline do Osilnice in Zamosta so se večinoma v prvi polovici 19. stoletja ali še malo kasneje razširile večje hiše z gankom na zadnji strani, ki so imele gospodarsko pritličje na nivoju okolice, bivalne prostore in kuhinjo v nadstropju.

V nekaterih naseljih na bregovih nad dolino je po starih katastrskih kartah

opaziti ločene manjše gospodarske objekte – kleti ali kašče. Ti so verjetno posledica sadjarstva in pridelave mošta, saj je bila za hranjenje in pridelavo mošta potrebna iz terena lažje dostopna klet. Pred njo so na zravnem delu lahko z velikim kamnom na leseni osi v iz debla izdolbenem koritu trli jabolka in hruške, s prešami na vitel ali preko dolgega vzvoda, vstavljenega v hruško z luknjo, stiskali mošt, prali sode in jih v kleti spet polnili z novim sokom. Edini tak kamen je sicer ohranjen v dolini pri Blaževih v Mandlih. Mogoče gre pri nekaterih gospodarskih stavbah iz starih katastrskih načrtov tudi za manjše hleve za drobnico ali kaj podobnega. Taki hlevi pa nikoli niso bili obokani, na kamnite stene z vrati je bilo postavljeno le leseno ostrešje ali nadstropje za hranjenje sena.

V kamnitih stenah hiš so bile ponekod izvedene manjše niše, kot neke vrste vgrajenih omaric ali polic. Običajne so bile v steni poleg kurišča krušne peči, poleg ognjišča, v zidanem delu notranjih sten *hiše* – tam je bila običajno vgrajena manjša omarica, tudi v kletnih prostorih ali hlevu. Služile so priročnemu odlaganju drobnih zadev: kresila, soli in začimb, različnega orodja... Nekaj je ohranjenih tudi niš na zunanosti stavb, namenjenih za postavitev kipca zaščitnika dvorišča, hiše ali mimoidočih popotnikov. Žal so bile te niše v naslednjih obdobjih, ki so preferirala

ravne stene, velikokrat zazidane in jih pod ometom in beleži težko odkrijemo.

Slika 64: Velika stenska niša levo nad vhodom v hlev na dvoriščni strani, verjetno za leseno razpelo ali poslikavo. Jurinava hiša, Mandli.

V kolikor je bila gradnja stavbe delo domačih mojstrov, so kamniti zidovi slabše obdelani in oboki kleti enostavnejši. Oboki so največkrat polkrožne oblike, z manjšo razpetino, zloženi v malto na leseni podložni model iz desk, brez dodatnega izravnalnega ometa. Model je bil verjetno krajši in so ga lahko z izdelavo oboka sproti pomikali vzdolž prostora. Zaradi manj ravne obdelave sten, ki so bile v sredinskem delu med obema zunanjsima plastema kamnov marsikdaj zapolnjene le s slabo, z apnom povezano zmesjo kamnitega drobirja in ilovice, je bil za njihovo zaščito v zunanosti uporabljen bolj grob omet iz apnene malte. Ta ni bil dodatno prebeljen, še manj poravnan. Za njegovo površinsko obdelavo so uporabljali le zidarsko žlico.

Pri ambicioznejših stavbah, ki so jih gradili izkušeni mojstri - ti so v kraje prihajali v skupinah s kamnoseki za izvedbo zgradb bogatejših in zahtevnejših naročnikov, so

kamni, iz katerih se je gradilo, bolj natančno obdelani, mnogo večji in se dobro prilegajo drug na drugega. Posebej natančno so obdelane stene padavinam najbolj izpostavljenih strani hiše. Ti mojstri so za svoje delo potrebovali daljšo in temeljitejšo pripravo ter bolj izbran, iz širše okolice prinešen material, ki so ga dovažali domači furmani z voli in konji. To delo ni bilo niti enostavno, niti poceni. Posamezni vgrajeni kamni dosegajo teže od sto do štiristo kilogramov, nekatere je moralo dvigovati s posebnimi železnimi kljukami tudi po šest ali osem delavcev hkrati. Posebno masivni in dobro obdelani so bili vogalniki, ki so morali biti pri višjih stavbah zelo skrbno in natančno vgrajeni, ter kamni, iz katerih je zgrajena padavinam najbolj izpostavljen, običajno severna stena stavbe. Tu je bilo pomembno, da so bile reže med kamni čim manjše. Polnilnega materiala je v zidovih pri takih zgradbah zato mnogo manj, še ta je dobro povezan z apneno malto. Zidovi so debelejši in stabilnejši, bolje povezani s prečnimi kamnitimi kosi in s tem trdnejši. Zidani so bili v poravnanih pasovih preko cele stavbe, glede na višino vogalnikov. Tudi oboki so bili ob mojstrski gradnji večinoma polkrožne križne oblike in so lahko premoščali večje razpetine prostorov, štiri ali nekaj več metrov. Za njihovo gradnjo so uporabljali bolj zapleten sistem premičnih lesenih

podložnih opažev. Le v Palčavi hiši sta bila v celoti obokana tako klet kot pritličje, drugod kleti.

Natančna obdelava kamnitih zidov je dovoljevala tako na zunanosti kot v notranosti le gladek, z zidarsko žlico zalikan tanek apnen omet, prebeljen s finim apnenim beležem. Debelejše plasti ometa so prišle šele s kombinacijo različnih materialov v steni, saj so morali take stene v celoti skriti in poravnati. Prav tako zaščito iz ometa potrebuje opečnata stena.

Slika 65: Kamniti portal iz 1865. leta, Črni Potok.

V redkih primerih je bila v sredini 19. stoletja tudi pri nas za obokanje večjih prostorov že uporabljena tudi opeka. Bila je vgrajena na način, ki med izgradnjo ni potreboval nosilnih opažev. Gre za sodasto obliko oboka, ki se ga gradi v lokih z dveh strani, naslonjenih enega na drugega. Še

kasneje je take oboke nadomestilo obokanje z opeko med jeklenimi I profili in najkasneje z vlitim betonom med jeklene nosilce na enak, obočni način. Taka medstropna konstrukcija se je uporabljala predvsem nad hlevi in kletmi tudi po drugi svetovni vojni. Verjetno najstarejši betonski "obok" med jeklenimi I nosilci iz Graške jeklarne Andritz je bil narejen leta 1894 proti kleti prizidka Palčave šiše iz Plešč, kasneje so ga vgrajevali tudi mnogi ostali po Čabru. Zgradili so ga v tedaj novih tehnologijah betonov preizkušeni mojstri, ki so v tistem obdobju gradili novo cesto od Mandlov proti Čabru.

Slika 66: Hlevski prostor Jurinave hiše iz 1834, s štirimi stebri pravokotnega prereza v sredini in križnimi oboki, Mandli.

Uporaba stebrov za podporo obočnih konstrukcij večjih prostorov je redka, saj je zahtevala pri postopnem postavljanju vmesnih obočnih konstrukcij posebna znanja statike. Zasledimo jih lahko v Mandlih, v ambiciozni Kvaternikovi - *Jurinavi šiši* iz 1834. leta, kjer so stebri

monumentalne kleti ali hleva pravilnega pravokotnega tlorisa natančno obdelani iz kamnitih kosov. Ti podpirajo križne oboke pravokotnega prostora, razdeljenega na devet delov, in so absolutna redkost v tem območju. Celotni prostori čabranskega gradu ne premorejo takega obokanja. Drugi, nekoliko mlajši stebri iz 1856. leta, so okroglega preseka, sezidani iz opeke v gospodarskem posloplju, nekdanjem skladišču – *magazinu* trgovine pri Palčavih v Pleščih. Tudi ti, ki opirajo dva slopa na katerih slonijo tri obočne pole sodaste oblike so zahtevali poseben, razponu prostora in oporam prilagojen način zidave. Obstaja tudi klet v Zamostu s središčnim stebrom, mogoče najdemo še kakšno.

Le nekaj stavb v celi dolini izstopa z izredno kvalitetno obdelavo zunanjih sten z apnenčastimi kamnitimi bloki brez zaščitnega oziroma poravnalnega ometa. Najbolj reprezentativna in najstarejša v tem pogledu je po pripovednem izročilu posledica posebnih gospodarskih priložnosti lastnika Kvaternika iz Mandlov, kar bomo opisali v posebnem poglavju med opisi stavbami. Do Mandlov je bilo možno pritovoriti potrebne količine obdelanega apnenca verjetno iz Dragarjev, a za to je bilo potrebno prečkati mejno Čabranko. Vsekakor je izdelava celotnega zunanjšega dela visokega cokla hiše z lepo obdelanimi bloki apnenca na zunanji strani

v njenem času predstavljala poseben izziv in za lastnika, z verjetno največjim posestvom v dolini, tudi pomemben statusni simbol. Verjetno celo proti prvemu sosеду – bratu, ki je podedoval posestvo.

STREHE IN NJIHOVA KRITINA

Za pokrivanje streh z relativno strmim naklonom, okoli 45 stopinj ali v nekaterih primerih celo več, ter s še precej strmejšimi čopi na straneh, je skoraj izključno služila krovna deska ali skodla, cepljena iz gosto raščene in kvalitetnega jelovega lesa, posekanega v višjih legah. Izdelovali so jo z lesenim betom in železnim cepilom, običajno v gozdu. Kasneje, ko prevoz hlodov ni bil več problem, tudi doma na dvorišču.

Bila je lahko daljša, širša in debelejša ter vsaka posebej še dodatno pooblana po robovih in površini na velikem obličju, ki je bil prislonjen na tla – tako so imenovali *strejšna d'ska*. Služila je za enojno in trajnejše prekritje večjih objektov, bila dolžine do 90 cm, debeline 1 do 1,5 cm in različnih širin do 20 cm, kar je bila posledica načina cepljenja. Pravijo, da so jo ponekod pred pokrivanjem za impregnacijo namakali v kravjem urinu in jo posušili. Tako je trajala mnogo dlje, tudi po štirideset let. Polagalo se jih je eno poleg druge in se z drugo vrsto prekrilo

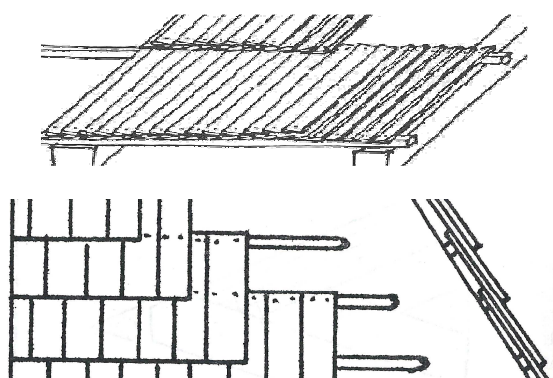
stike spodnje, a tudi žeblje, s katerimi je bila pribita. Če je bila cepljena deščica krajša in tanjša - okoli pol centimetra, dolžine pribl. 50 - 60 cm, in več ali manj enake širine do 10 cm, je bila to skodla - *šindra*. Bila je cepljena vedno radialno iz smrekovega lesa, ki se ga je razcepilo v krožne segmente. Bila je povezana zaporedno v snope ter nato polagana kot je bila cepljena, s čimer se je prekrivalo tudi nepravilnosti zaradi grč – po domače so jo imenovali *šindra*. Služila je za dvoplastno prekritje skromnejših objektov in je bila bolj kritina revežev, saj so jo lahko izdelovali tudi iz manj kvalitetnega lesa. Zaradi manjše debeline je bila tudi manj trajna od cepljene krovne deske. Zato so s skodlo pri večjih kmetijah pokrivali predvsem manjše in manj pomembne objekte.

Ohranjenih je še nekaj hiš s streho, strmejšo od 45 stopinj, največ v Čabru, kjer so bile mogoče celo posledica upravnikov železarne iz Idrije, kjer je tak naklon pogostejši. Pokrivale so stavbe nad središčem proti nekdanjim plavžem, ki so bile lahko nekoč v uporabi železarskega obrata ali celo zgrajene zanj. Tako strmo streho je imela tudi Črčkava hiša iz leta 1847, pred predelavo pred nekaj leti, ter že podrti hiša Uobrških v Zamostu. Vse te so večinoma iz časa prve polovice 19. stoletja, nadstropne in brez kleti.

Po pravilu so imele strehe z leseno kritino čope, ki so močnemu vetru preprečevali cufanje lahkih skodel na koncih strehe in s spuščnim napuščem dodatno ščitili čelne stene pred dežjem. Ker je bila lesena kritina lahka, so bili nekdanj razponi med strešnimi tramovi precej veliki, v dolini so bili razporejeni na razdalji približno 125 cm. Sneg, ki je lahko zapadel v večjih količinah, ostrejša ni poškodoval, saj je že po decimetru ali nekaj več zdrsel s strehe. Pri hiši je morala biti vedno skladovnica pazljivo zloženih rezervnih krovnih desk, zloženih v pravokotnih plasteh, da se niso krivile, ali zvezanih snopov skodel za vzdrževanje strehe. Letve, na katere je bila z železnimi žebli pribita lesena kritina, so bile tesane vsaj po dveh straneh iz mladega jelovega lesa, preseka okoli 10x6 cm. Na strešne tramove so bile pribite z lesenimi jesenovimi klini. Zanimiv je zemljevid iz knjige Gorski Kotar, v kateri je na strani 360 prikazano območje, na katerem se je uporabljala skodla. Območje skodle v Gorskem Kotarju je dejansko prostor alpskega kulturnega vpliva, ki so ga stoletja prinašali priseljenci iz predelov nekdanje Kranjske in Koroške.

Problem s skodlo na kraških področjih, kjer so bili prisiljeni uporabljati kapnico, je bil, da je voda dobivala od lesene kritine neprijeten okus po gnilem lesu in dimu, ki je prehajal iz hiše preko ostrejša. Takih mest v dolini in njenih bregovih praktično

ni bilo, bila so višje na tako imenovanem bajtarskem območju.

Slika 67: Prekrivanje strehe s cepljeno leseno kritino: zgoraj dvojno s tanjšo leseno skodlo – šindro, spodaj s krovno desko, s prekrivanjem žebeljev.

Slika 68: Leva streha Palčave hiše je prekrita s strešno desko s prekritimio žebli, desna Šučava pa s tanjšo, razcefrano šindro; okoli 1900, Plešče.

Po dolinskih vaseh, kljub gozdovom v okolici, so zelo redki imeli slamnate strehe. Izpričane so vsaj v Osilnici, celo v Loškem Potoku na 750 m nad morjem. Kjer so imeli pri hiši tako streho - največkrat je šlo za *osabejnke*, ki niso imeli gozda, so vsako leto pripravili - skupali vsaj nekaj ržene slame. Za popravilo slamnatih streh je bilo treba imeti rezervne snope pripravljene slame, če pa se je družina odločila zamenjati kritino, je bilo potrebno pripraviti večje količine prečesane,

prebrane in zložene slame. Bistvo škupanja je, da se iz snopov odstranijo vse smeti in slamnata stebelca, ki niso primerna za pokrivanje strehe. Za tako streho je bilo potrebno pazljivo pripraviti slamo, od žetja, do mlačve in česanja, kar je bilo precej zamudno opravilo.

V začetku 20. stoletja, posebej po prvi svetovni vojni pri večjih objektih in nato pri skromnejših po drugi, je leseno in slamnato začela zamenjevati opečna kritina, v dolini največkrat prešani zareznik iz Dunajskih opekarn, iz Bedekovčine pri Zagrebu, kasneje do druge vojne redkeje vlečeni zareznik tudi od drugod. Streha z opečno kritino je bila precej težja od prejšnje lesene. Bobrovec, ki je bil drugod pogost pred zareznikom, se pri nas ni uveljavil, saj izgleda, da je zaradi manj dimenzioniranih strešnih konstrukcij in bližine kvalitetnega gozda prevladovala lesena kritina, celo na dvorcu v Čabru. Zadnja skodlasta streha je bila v Pleščih na Starinkinem skednju prekrita na novo pred komaj tridesetimi leti ali malo več. Bobrovec je bil uporabljen le tu in tam pri zaščiti delov lesenih streh okoli redkih dimnikov, dokler še ni bilo prešanih zareznikov. Zareznik je večinoma kriv tudi za izginjanje strmih čopov, saj je veter odnašal opečno kritino iz strmega naklona, tudi čop je bilo z njim težko izvesti. Še tam, kjer so čopi po novejših obnovah ohranjeni, je njihova strmina mnogo

manjša od originalne. Tam, kjer so bili dimniki postavljeni še v času lesene kritine, so tudi njihovi nastavki iznad strehe precej višji kot pri novejših zidanih zgradbah. To razliko še vedno lahko opazimo na najstarejših zgradbah. Zaradi relativno velike širine hiš, ki je bila posledica dvotraktne zasnove, so bile podstrehe visoke in zelo prostorne.

Slika 69: Večji napušči nad vhodno ali dvoriščno stranjo so bili pogosti, zaradi zaščite vhoda in prostora za drva.

Zunanost je bila pri večini kmečkih zgradb zgolj uporabno oblikovana, brez posebnega okrasja. Predvsem pri lesenih stavbah so bili v starejših časih običajni večji napušči nad sprednjo vzdolžno stranjo z vhodom, ki so omogočali prehod ter zaščitene in suhe stopnice ter ganke tudi v času dežja ali snežnih padavin. Tu je bil tudi prostor za *slagance* drv, da so bila vedno pri roki. Poleti so napušči na jugu senčili stene hiše, pozimi omogočali dostop sončnim žarkom do sten. Ohranjenih je zelo malo objektov z vhodnim gankom. Lahko pa smo ga rekonstruirali vsaj na nekaterih hišah, ki še

stojijo v Pleščih, na Travi ali se jih njihovi prebivalci še dobro spominjajo. Več gankov je ostalo na zadnjih straneh hiš, kjer jih prav tako ščitijo večji nadstreški. Napušči so v splošnem na vseh ostalih stavbah, ki so bile zgrajene v 19. stoletju relativno majhni, saj jih ometane zunanje stene, četudi z leseno konstrukcijo, niso potrebovale. Obenem je bila taka izvedba ustrežnejša tudi za kritino, da je ni odnašal veter s strani.

DIMNIKI

Dimnikov do druge polovice stoletja večinoma ni bilo pri nobeni hiši, vsaj ne pri tistih, ki so imele vse bivanjske prostore v eni horizontali, ne glede na to ali so bili ti v pritličju ali v nadstropju. Ker so bili stanovanjski prostori le na eni etaži, se je dim lahko svobodno odvajal in vil po podstrehi navzven. Celo ščitil je konstrukcijo in kritino pred škodljivim mrčesom, lesnimi črvi ter glivami. Hiše s kletmi na nivoju okolice in bivalnim nadstropjem iz sredine stoletja so imele dimnike pogosteje. A še v 1870-ih letih je v Palčavo šišo na primer prihajal čistit dimnike dimnikar iz Kočevja, ki je bilo oddaljeno več kot šest ur hoda. Verjetno bližje še ni bilo dovolj izkušenega. Dimnike so dozidovali na starejše hiše večinoma proti koncu 19. stoletja, le zelo

redke so ostale brez njih po prvi svetovni vojni. Po pripovedovanju je bila v Pleščih zadnja s črno kuhinjo Grajska hiša. Štedilnik so tam vgradili v dvajsetih letih 20. stoletja. Veliko dimnikov je bilo zgrajenih pri obnovah, izvedenih z denarjem, zasluženim z delom v Ameriki.

Slika 70: Nadstropne hiše v spodnjem delu doline so imele dimnike verjetno že v drugi četrtini 19. stoletja. Manjši dimnik na levi je služil pečem v sobah, desni širši ognjiščni kuhinji v nadstropju in kovaškemu ognjišču v pritličju desno, Osilnica.

Izjema pri dimnikih so bile nadstropne hiše, ki so se širile iz spodnjega dela doline. Ker so imele velike shrambe in kleti v pritličju, so imele nadstropje le za bivanje, zato so večje že v začetku potrebovale tudi ogrevanje v sobah preko veže od krušne peči. Marsikatera od teh stavb, grajenih okoli sredine 19. stoletja, ima že od začetka dva dimnika: tistega z večjim presekom na strani nad ognjiščno kuhinjo (nad ognjiščem je dim zbiral obok iz apnene malte ali ponekod napa) in krušno pečjo, drugega tanjšega na strani sob čez vežo. Ali je tudi ta obstajal že od gradnje naprej, bi bilo potrebno še raziskati.

Ko so v hiši ukinili ognjiščno kuhinjo z odvodom dima preko podstrešja, so jo nadomestili s štedilnikom v beli kuhinji. Iz štedilnika se je dim odvajal po dimniku, pozidanem na nekdanji *babi* za ognjišče. Ko se je iz hiše s podstrehe odselilo še seno in otava in ko je krompir počasi postal glavna hrana, ni bilo več potrebe po tako velikih ter raznolikih kaščah in shrambah. Takrat je družina dobila možnost tudi za večje izkoriščanje podstrehe. Tam je ostalo sušilo za meso, ki je dobilo mesto visoko pod slemenom, in je bilo le še občasno in kontrolirano dimljeno preko odprtine z železno loputo iz dimnika. Vratca lopute so preusmerjala dim v višji del podstrehe, ko je bilo to potrebno. Na podstrehi so si tedaj lahko uredili vsaj poletno sobo za mladi par ali sobo za mladino. Pozimi so jo lahko ogrevali s skromnim malim litoželeznim gašperčkom (največkrat iz češke livarne Blansko) ali iz opek pozidano in ometano pečjo – *taljanko*. Tam so na eni postelji – *špampetu* spali včasih tudi po trije ali štirje otroci. V nekaterih večjih hišah so za podstrešno sobo velikokrat uporabili kar staro večjo kaščo, ki je niso več rabili. Vanjo so dodali le še kak *špampet*, peč redkokdaj. Drugod so postavili novo sobico iz plohov.

VHODNA VRATA IN OKNA

V stanovanjsko hišo se je vstopalo preko običajno dvokrilnih vrat na vzdolžni fasadi in kamnitih ali lesenih stopnic, pravokotno ob steni na eno ali obe strani hiše, ali preko z njimi povezanega lesenega ganka v podaljšku.

Slika 71: Dvojna zadnja vhodna vrata skromnejše hiše, letvičaste izdelave, Hrvatsko.

Vrata so bila nekoč okrašena z letvanjem z na robovih profiliranimi, okoli 10 do 15 cm širokimi letvicami, postavljenimi v različne vzorce ali dopolnjevanimi z okrasnimi lesenimi polnili. Vsaj dve taki krili imamo ohranjeni iz začetka 19. stoletja v zbirki pri Palčavih, obe iz gospodarskih poslopij: Palčavega starega senika in Tamažavega mlina. Žal sta zelo slabo ohranjeni. Kasneje so bila vrata vedno kasetno izdelana. Le najrevnejši so imeli vratna krila iz samo pooblanih desk z ozkimi nabitimi letvami, ki so prekrivale stike med deskami. Taka so bila najbolj

pogosta na gospodarskih objektih, tam so bila celo pravilo.

Slika 72: Kamniti vhodni portal hiše *Cerkvineh* iz 1821, vrata so nova in cesta povišana, Bosljiva Loka.

Skoraj vsaka hiša je imela poleg prvih tudi zadnja vrata, ki so služila prehodu na dvorišče ali proti gospodarskim poslopjem. Ta so bila vedno skromneje obdelana, tako mizarsko, kot v obdelavi okovja. Zaradi zapiranja hiše pred nepridipravi ponoči pa so morala biti enako močna in dobro zapahnjena. Manj premožni so imeli lesene, doma izdelane *rigle*.

Najstarejše kovane ključavnice so bile nabite na notranji strani vrat, brez pokrova mehanizma in brez kljuke, zato je moral biti na zunanji strani vrat velik ključ ter na vratnem krilu lesen ali kovan primež ali ročaj. V sredini 19. stoletja so jih zamenjale novejše ključavnice, s kljukami na vzmet na zunanji in notranji strani.

Marsikatera je bila narejena v Kovačevi kovačiji v Zamostu, kjer so izdelali veliko ključavnic, ali v kateri od čabranskih kovačij.

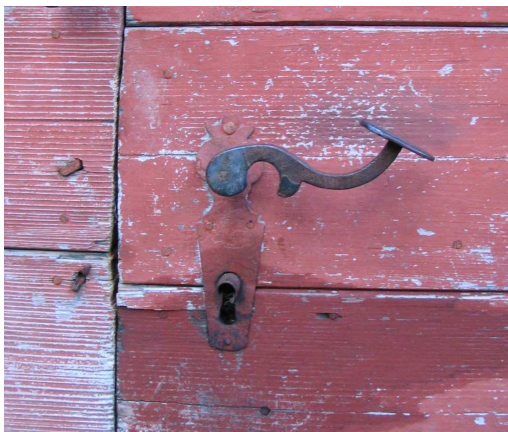
Slika 73: Še dve letvičasto obdelani vratni krili v notranjo klet iz leta 1865, vhoda sta na nasprotni strani pritlične veže, Črni Potok.

Slika 74: Vrata iz leta 1882 v kamnitem portalu iz 1822. Tamažava hiša, Plešče.

Okovje vhodnih vrat je bilo enostavnih, ravnih in na sulico zaključenih oblik, lepše oblikovana z zaviimi zaključki sta bila

spodnji in zgornji zapah bogatejših hišnih vrat. Vhodna vrata bogatejših hiš so velikokrat imela poleg ključavnice na notranji strani med krili dodatni kovan zapah. Nekatere tudi v obliki dolge lesene klade, ki se je skrila v eno od kamnitih sten ter se je izvlečena opirala levo in desno od vrat. Tak ni potreboval močnejša zapaha vratnih kril zgoraj in spodaj. Notranja kasetirana vrata so imela v 19. stoletju velikokrat poleg enostavnih okovov utilitarnih oblik lahko tudi umetno kovane tečaje poenostavljenih baročnih oblik, ohranjenih je kar nekaj različnih okovov, saj jih ljudje niso zavrgli in so jih večkrat uporabili še kje drugje.

Slika 75: Kljuka in ščitek vhodnih vrat iz sredine 19. stoletja, iz pogorele hiše, uporabljen na povojnih vratih v klet, Požarnica.

Okenca hiš so bila običajno manjša, dvokrilna, s po tremi skoraj pravokotnimi stekli na vsakem krilu, enojna, odpirala so se navzven iz stene. Dosti običajna mera zunanjsega okvirja oken je bila približno 55x75 cm ali 75x90 cm, lahko tudi večja. Okenca v kletnem delu so bila nekoč

majhnih dimenzij približno 30x30 cm, ki niso potrebovala niti gajter, in so se šele v drugi polovici 19. stoletja razširila. Osrednji kletni del za krompir je imel velikokrat še manjše okence ali kanal za zračenje v sredini hiše, ta je imel odprtino pod glavnim ali zadnjim vhodom.

Slika 76: Dvokrilno okence v starih razmerjih, na šest šajb, s kovanim zunanjim okovjem iz časa pred drugo svetovno vojno, Požarnica.

Ob večjih predelavah hiš v drugi polovici stoletja ali do druge vojne so povečevali tudi okenske odprtine. Pri lesenih hišah je to naredil tesar, ki je obžagal nekdanjo odprtino, pri zidanih stenah so večkrat prezidali obočni lok nad oknom, ki je bil zaradi kamnitega materiala običajno višji, in ga nadomestili z nižjim iz opeke. Na ta način so ob obstoječih robovih zidu pridobili kakih 10-15 cm pri višini okna, ne da bi ga širili.

Stekla so bila v lesena okenska krila v 19. stoletju še vdela v utor in je bilo potrebno za zamenjavo strtega stekla krilo, spojeno z lesenimi zagozdami, razdreti.

Okovje je bilo kovano in pritrjeno na zunanji strani kril, okna so se vedno odpirala stran od stene – notranja (če so bila) navznoter, zunanja navzven.

Slika 77: Ostanek malega lesenega okenskega okvira kleti ali hleva, Zakrajc Turkovski.

Slika 78: Dvokrilna železna vrata v magazin trgovine iz 1856, skedenj Palčave šiše, Plešče.

Vsaj v drugi polovici 19. stoletja in do prve svetovne vojne so bila k notranjim oknom pogosta zunanja lesena polkna z žaluzijami, ki so se lahko po potrebi nagibale. Pri večjih polknih se je spodnji del lahko delno odprl navzven, da je še vedno senčil. Taka polkna so pozimi preko noči, ko so bila zaprta, dobro toplotno izolirala. Okenske odprtine na gospodarskih poslopih so bile zaprte z

enostavnimi polkni iz desk, v trgovinskih prostorih ali skladiščih pa velikokrat z železnimi polkni ter vrati, ki so lahko ščitila prostore ne samo pred vlomi, temveč v kombinaciji z oboki v funkcijo so imela železna vrata tudi pri redkih tako zaščiteneh prostorih kleti ali kašč.

RAZPORED NOTRANJIH PROSTOROV

Po vhodu v vežo so si na levo in desno, če je hiša imela središčno vežo, sledili eden ali več bivanjskih in gospodarskih prostorov. Manjše hiše so imele prostore le na eni strani veže in so bile v osnovi verjetno kvadratnega tlorisa.

Na koncu je bila veža običajno pregrajena s steno z obokano ali z leseno preklado omejeno vratno odprtino proti ognjiščni kuhinji, včasih tudi vrati z odprtino. Vse to je preprečevalo dimu pot proti veži in s prezračevalnimi odprtinami omogočalo pravičen pretok zraka in dima na podstrešje. Po pravilu je moralo biti zato poleg vhodnih vrat v veži tudi okno, ki je bilo zavarovano s kovanimi mrežami. Omogočalo je dobro prezračevanje, dovod svežega zraka preko veže do kurišča v kuhinji, ter preprečevalo zadimljenje veže ter zahajanje dima v ostale bivalne prostore.

V zadnjem delu je bila postavljena kuhinja

z odprtim ognjiščem in polkrožno obokanim delom. Največkrat je verjetno šlo za z ilovico ometan obok iz pletenega šibja, ki je služil za zaščito ostrešja pred iskrami, ali za kakih 10 cm debel obok, vlit iz močne apnene malte s primešanimi slamnatimi narezanimi stebelci za armaturo. Obok je zajemal dim, zaustavljaj in gasil morebitne iskre ter usmerjal odvod dima proti podstrehi ali, kasneje, dimniku. Tak je delno ohranjen pri Pavlovih v Bosljivi Loki. Pod tem obokom se je sušilo na palicah in kljukah obešeno meso. Sušilo na podstrehi je prišlo v uporabo šele z zgraditvijo dimnikov. Posušeno meso se je zložilo v deže in zalilo z mastjo ali *zasko*. Iz istega prostora z ognjiščem se je nalagala krušna peč v hiši. Odvod dima iz nje je bil speljan spet pod obok nad ognjiščem in nato proti podstrehi. V kuhinji so bile nekdanje običajne nižje odprte police za posodje, to je viselo tudi po stenah, ter polica ali klop za kebel z vodo, postavljeno blizu zadnjih vrat, skozi katera se je prinašalo vodo. Običajna je bila tudi miza ob steni, ki je bila delovna površina kuharice. Testo za kruh so mesili v tesanih nečkah, kasneje ali pri velikih hišah tudi v pokritih mentrgah. V večjih hišah je bilo pod okno kuhinje vzdano kamnito ali pločevinasto, še redkeje na steno obešeno litoželezno izlivno korito, kamor se je izlivalo odpadno vodo na dvorišče, ne da bi bilo pri tem potrebno odpirati okno.

Slika 79: Krušna peč s klopjo v hiši Veselove hiše, Prezid.

Glavni bivalni prostor je do uvedbe štedilnika in bele kuhinje predstavljala tako imenovana *hiša* (redkeje so tudi ta prostor imenovali *šiša*, enako kot stanovanjsko stavbo) z zidano krušno pečjo, ki se je nalagala iz veže ali najpogosteje iz ognjiščne kuhinje. Tu je družina jedla (vsaj pozimi), se družila, delala. Poleti so jedli ob mizi v veži. *Hiša* je bila v vogalu stavbe, obrnjena proti soncu ali pogosteje proti cesti, od koder so prihajali tovari. Iz tega se lahko razbere prioritete dogajanja in tudi preživetja. Imela je okna na dveh zunanjih stenah, praviloma po dve na vsaki. V *hiši* je bila v kotu na drugo stran od peči velika miza, v večjih hišah ob steni poleg peči mentrga, ter klopi pri stenah. Na klopeh se je tudi spalo. Poleg njih so stale še *škrina* in postelja - *špampet* ali dva. Iz hiše se je šlo mimo peči običajno v manjšo sobico – *štibelc*, v katerem so spali starši ali stari starši in je bil s posteljo ali dvema in

skrinjami prava spalnica. Na drugi strani veže so bili večinoma gospodarski prostori. Najpogosteje dva: shramba - kamra, kašča, delavnica in podobno, včasih tudi *vanjska hiša* ali *hišca*. Po uvedbi štedilnika so bile hiše velikokrat zaradi gradnje dimnika predelane, zato pri redkokateri najdemo kuhinjo še v istem prostoru kot je bilo nekoč ognjišče. S štedilnikom so se premaknile v bolj dominantne prostore hiše in v manjših hišah postale glavni bivalni prostor.

Stranišče je bilo običajno lesena stavbica iz desk, postavljena stran od hiše, poleg gnojišča. Včasih je bilo na koncu lesenega ganka na zadnji strani hiše, pogosteje pri nadstropnih hišah. Še redkeje je bilo stranišče zidano s kamnitimi zidovi in prislunjeno k hiši. Tako je v dveh nadstropjih le v Palčavi šiši, saj so se verjetno ob njenem načrtovanju želeli izogniti grožnji epidemij takrat še neozdravljive in smrtne kolere in so še posebej pazili na ločitev družine od ostalih obiskovalcev, dekel in hlapcev. S tem so poskrbeli za higieno, a z jasno ločitvijo družine od ostalih, tudi za simbolno sporočilo lastnikov o njihovem posebnem družbenem statusu. Zanimivo je, da je Tamažavo stranišče stalo ob gnojni jami tik ob cesti skozi Plešce in je celo vrisano na katastrski karti iz sredine stoletja, kar pomeni, da je bilo takrat verjetno trdna zgradbica.

Slika 80: Leseno stranišče v vogalu hiše z *gankom* na zadnji strani, Požarnica.

Na podstrehi smo že omenili seno in otavo, ki sta bila tam shranjena preko zime, ponekod so za metanje sena v hlev uporabljali z deskami obito odrtino poleg stopnic – *rahtar*. Tako se seno ni prašilo po veži. Na podstrehi je bila običajna mala, velikosti od 2x2 do 3x3 metre, z vrati zaprta in običajno tudi pred domačimi zaklenjena kašča iz 8 do 10 cm debelih plohov, postavljenih horizontalno v stene, na vogalih povezanih v lastavičji rep, s podom in stropom iz prav takih plohov. V njej so bili predali za koruzo, žita in police za ostalo hrano, ki je potrebovala suho shrambo. Tu so pozimi stale tudi deže s suhim mesom, zalitim v mast in zaseko. V dolinskih vaseh so bile na podstrehi še velike skrinje za sušeno sadje, največkrat jabolka in hruške, ki so ga jedli in kuhali vse do košnje ter prodajali ali zamenjevali za krompir v vaseh nad dolino. Večje kašče na podstrehi, ki so bile bolj podobne

sobam, so v kasnejših obdobjih, ko jih več niso potrebovali, v nekaterih hišah uporabili za podstrešne sobe. Vanje so namesto predalov za žito postavili posteljo - *špampet*, stare skrinje ali kuhinjske omare. Dohod do njih je ostal večinoma nespremenjen – skozi odprto podstrešje.

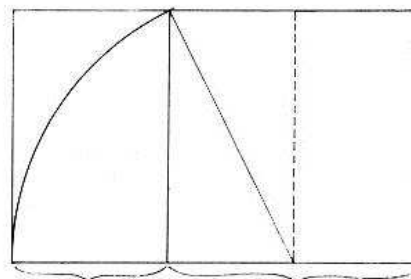
Po ukinjanju ognjiščnih kuhinj proti koncu 19. in v začetku 20. stoletja so hiše doživljale prve res velike predelave. Kuhinje so dobile štedilnik in se iz večinoma slabše osvetljene lokacije v podaljšku veže, ki jo je cel dan osvetljeval ogenj, preselile bolj na rob stavbe, v prostore s svetlobo iz dveh strani. Velikokrat v nekdanje prostore shramb, ki zaradi sprememb v prehrani in razvoja trgovine niso bili več potrebni. Za štedilnik in nove peči so zgradili dimnik ali dva, na vsaki strani v sredini veže enega. Postavljeni so bili običajno na obstoječo *babo*, ki je nekdanj nosila krušno peč in ognjišče, s podstrešja je šlo seno v novo zgrajen senik. Na račun nekdanjih shramb so pridobili še kakšno spalnico.

ARHITEKTURNA RAZMERJA

Še ena posebnost, ki bi jo bilo potrebno omeniti v uvodu, so razmerja, v katerih so bile načrtovane in grajene hiše. Kot smo omenili že prej, je ohranjenih največ starih ambicioznejših zgradb v dolini, ki so bile zasnovane v 19. stoletju. Zato težko

sledimo kontinuiteti prenosa stavbarske tradicije iz prejšnjih stoletij, še težje raziskujemo razvoj stavbnih oblik, saj je bila večina še starejše arhitekture lesena in uničena. Zato pa lahko nekaj več povemo o obdobju, ki ga sledimo na še ohranjenih objektih.

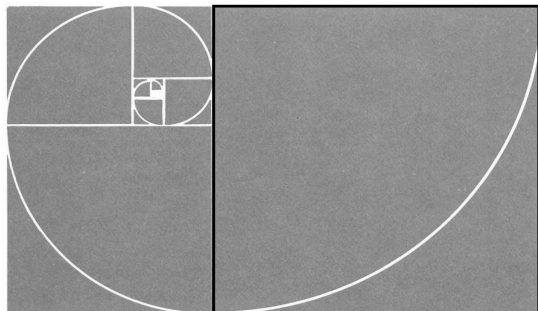
V prvi polovici 19. stoletja lahko govorimo o posebni značilnosti, saj je kar nekaj ambicioznejših zgradb, vsaj v osrednjem delu doline, zgrajenih v dokaj natančnih razmerjih, ki izhajajo iz zlatega reza.

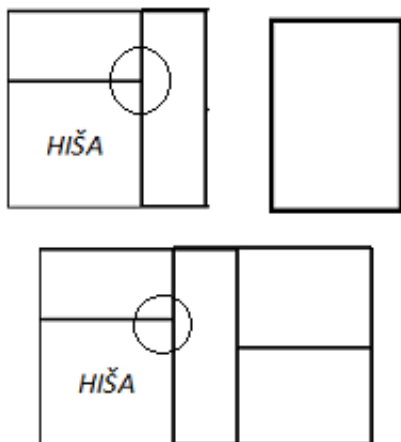
Slika 81: Enostavna Evklidova konstrukcija zlatega pravokotnika, kot so jo uporabljali naši stavbarji, je izhajala iz osnovnega kvadrata (na desni). Tudi levi pravokotnik je v zlatem razmerju, enako kot celota.

Zlati rez, katerega razmerje je že vsaj od antike velja za lepo, definiramo kot razmerje stranic pravokotnika, ki mu po izrezu največjega kvadrata ostane pravokotnik z enakim razmerjem stranic. Pravokotniku s stranicami v zlatem razmerju, to je približno 1:1,62, pravimo zlati pravokotnik. Konstrukcija je relativno enostavna in je prikazana na sliki. V teh razmerjih in razmerjih, ki sledijo iz delitev zlatega pravokotnika so tlorisi stavb, razdelitev glavnih prostorov, razmerja višine in širine stavbnih odprtin, členitve

fasade. Celotna razmerja stavb so prilagojena klasicistično lepim razmerjem človeškega telesa in njegovi geometrijski interpretaciji. Značilna je tridelna razdelitev tlorisov, ki izhaja iz te konstrukcije.

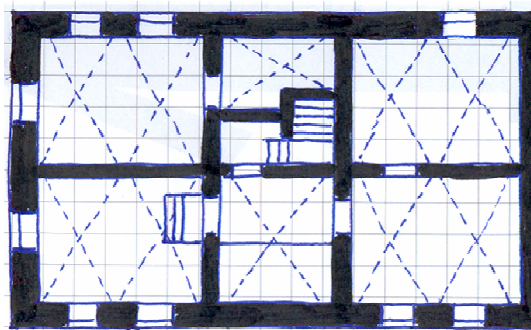
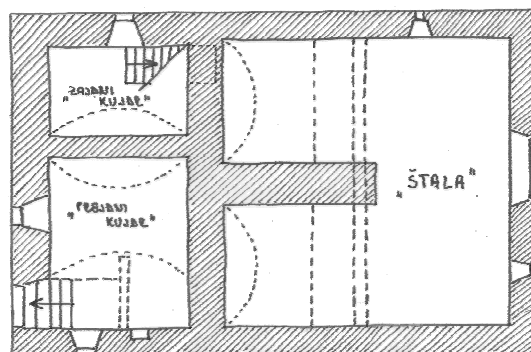
Slika 82: Razmerja zlatega reza, razvita iz kvadratov, ki si sledijo v zlate pravokotnike. Zanimiva je primerjava s tlorisnimi zasnovami kleti in razmerji, npr. Tamažave hiše v Pleščih, Jurinave v Mandlih in še marsikatero druge iz prve polovice 19. stoletja.

Slika 83: Osnovni kvadrat stavbe, s hišo v zunanem vogalu. Viri toplote (krog) so v notranjem vogalu hiše, desno dodatni zlati pravokotnik. Spodaj primer tlorisa razvitega iz zlatega reza. Hiša je tako lahko ostala kvadraten prostor, v vogalu enega od dveh prekrivajočih se kvadratov zlatega pravokotnika.

K osnovnemu kvadratu, ki je bil razvojno starejši, saj izhaja iz centralnega razumevanja stanovanjske stavbe z ognjem kot virom toplote na sredini, je bil

dodan ob eni strani pravokotnik. Ta je bil lahko ožji ali širši. Če je šlo za zlati pravokotnik, je dobil celoten tloris razmerja zlatega reza. Osrednja, v tem primeru sicer ožja veža, je nastala kot presečišče dveh enakih kvadratov, s prostori na obeh straneh prehoda. Že prej smo omenjali dvotraktnost stanovanjskih stavb, ki jo je taka razdelitev določala in zaradi dimenzij omogočala. Zanimivo je, da se ni v dolini ohranila nobena enotraktna stavba. Enotraktne stavbe, pri katerih je včasih viden kasneje dodani drugi trakt, lahko najdemo še kje nad desnim bregom Kolpe, ki je pripadal gospostvu iz Broda. Vendar te rastejo iz drugačne tradicije.

Slika 84: Razmerja zlatega reza v zlatem pravokotniku: zgoraj klet Tamažave hiše iz 1822 in spodaj klet Palčave šiše iz 1856. Obe sta zaradi primerjave povečani na enako velikost, Plešče.

Delitev stanovanjskih prostorov je bila v vseh kmečkih stavbah, ne glede na to ali so bili njihovi lastniki bogati ali revni, horizontalna. To je veljalo tako pri pritličnih stavbah ali nadhlevnih stavbah. Gradnja z bivanjskim nadstropjem nad gospodarskim pritličjem (shrambe, gostilne, trgovine, mesarije...) je bila uporabljena le v naseljih ob cestni povezavi v dolini, kjer je bila potreba po vstopu v gospodarsko pritličje s ceste. Tudi ta v osnovi sledi kvadratni osnovi s hišo, vežo in prostori na zadnji strani ter dodanim pravokotnim delom.

Delitev z že prav meščansko razdelitvijo prostorov po vertikali na pet etaž, je prisotna le v Palčavi šiši v Plešcih, ki je kljub ambicioznim lastnikom spoštljivo nadaljevala tradicijo okolja in jo njihovim potrebam in željam primerno le nadgrajevala. Združila je tradiciji Čabranske doline iz prve polovice 19. stoletja v tlorisnih razmerjih zlatega reza in tudi tradicijo gradnje iz spodnjega dela doline z nadstropnimi stavbami. To velja tako v oblikovnem kot vsebinskem smislu. Pri njej je zanimivo še to, da je bil tudi prvotni salon v nadstropju zgrajen v razmerjih zlatega pravokotnika, a je bil kasneje, ob predelavi v 1870-ih, premaknjen in na novo urejen v kvadratnem tlorisu.

Kar precej starejših hiš iz katastrskih kart v sredini 19. stoletja je še kvadratne osnove.

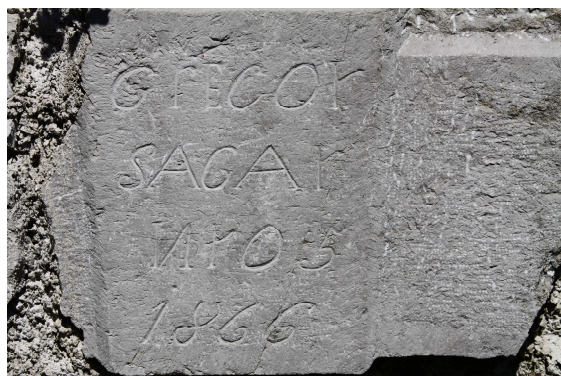
Vse te so bile kasneje prezidane v podaljšane tlorise. Redek ohranjeni primer je hiša na Hribce v Črnem potoku iz leta 1819, ki pa je bila tudi precej predelana. Kvadratnega tlorisa so bile praktično vse hiše - dnevni in delovni prostori družine, kjer je bila običajno le stranica s središčnim stropnikom malo krajša.

Upal bi si trditi, da so bile vse te hiše grajene po starejšem vzorcu kvadratnih stavb in so se šele kasneje dograjevale ali pregrajevale v bolj podolgovate tlorise, ki so se z redkimi izjemami edini ohranili. Njihovo modo so v dolino prinašale tudi ambiciozne gradnje od začetka 19. stoletja naprej. Mogoče je bila kvadratna osnova začetna faza tudi pri stavbah kot je Rezučka hiša v Zakrajcu, saj bi bilo na ta način mogoče postavljati stavbo postopoma, v več zaporednih ali časovno razmaknjenih gradbenih fazah. Odvisno od potreb stanovalcev. V prvem letu bi dobila v osnovnem kvadratu stanovanjski del s kuhinjo in vežo, v drugem ali kdaj tudi precej kasneje še prostore čez vežo – *kamro* in *vanjsko hišico*. Podobno faznost bi lahko razpoznali tudi pri drugih stavbah iz podobnih razmer.

LIKOVNO OKRAŠEVANJE STAVB IN NOTRANJOSTI

Likovno okrasje je na ohranjenih stavbah redko. Klesarsko oblikovani portali so vsi

po vrsti izdelani iz sivega apnenca. Datirani so iz časa od 1810 naprej. Iz tega leta je najstarejši ohranjeni portal v Bosljivi Loki. Do konca 19. stoletja jih je le nekaj opremljenih z likovnim okrasjem, kot so okrasni profilirani pasovi in zidci ali stilizirani cvetni in rastlinski motivi. Prevladujejo letnice gradnje ali obnove - včasih celo preklesane preko starejših letnic (kot na primer pri Tamažavih v Plešcih), inicialke lastnikov, redkeje cela imena. Pogoste so zavetne oznake iz krščanske simbolike, ki so dokazovale, da obiskovalec prihaja v s krščanskimi vrednotami prežeto okolje, a so tudi varovale notranjost pred vsem hudim, kar bi lahko prihajalo od zunaj. Simboli ob vhodu so odvrčali zle sile, razmejevali zunanji svet od notranjega ter nosili jasna sporočila. Za marsikatero znamenje smo že pozabili njegov namen in pomen.

Slika 85: Redki portali imajo vklesano celotno ime in priimek lastnika, 1866, Klepčeva domačija, Padovo.

Marsikatera črka je izklesana zrcalno, saj vsi kamnoseki niso bili pismeni, a tudi njihovi naročniki ne. Na Palčavi šiši sta na vhodu v obe kleti vklesni imeni tako

lastnika Ivana Čop, kot žene Lenke, kar je izjema na širšem območju, ki kaže na njun enakopravni status pri hišnem gospodarstvu.

Slika 86: Kamniti vhodni portal iz leta 1898, historicistične oblike, Bosljiva Loka.

Okviri oken so bili le redko kamniti in še ti so le gladko obdelani. Izjema je spet v celoti kamnita Jurinava hiša iz Mandlov iz leta 1834, ki je imela edina okoli oken na prednjih fasadah profilirane kamnite okvirje, ki so bili kasneje, ob predelavi v drugi vojni požgane hiše, žal odstranjeni in nekdanje dvokrilna okna zamenjana s trikrilnimi. Ostal je le še primerek tega okvirja.

Poslikav na fasadah ni opaziti na nobeni starejši hiši, čeprav ni rečeno, da jih ni bilo. Skromnejša okrasitev iz prve polovice 19. stoletja je ohranjena najbližje v Babnem Polju, natančneje Bukovici, gre za naslikano hišno številko in ornamentni okras. Nad njima se kaže tudi polje, po

vsej verjetnosti s figuralno poslikavo, ki bi jo bilo vredno odkriti in prezentirati vsaj v delu, ki ga ni uničilo kasneje vzdano okno. Tu gre za poslikavo dela objekta, postavljenega pravokotno na stanovanjski del, z obokano kaščo in kletjo, ki sta bili za kmeta najpomembnejši. Nekatere hiše imajo v fasadi izdelano manjšo nišo približno 20x35 cm, ki je bila verjetno namenjena zavetnemu kipcu. Pri tem je zanimivo, da je niša na Palčavi hiši na dvoriščni strani, druga je na hiši v zgornjem Čačiču, a ta na strani proti cesti. Mogoče je bila cesta premaknjena na drugo stran hiše? Veliko in visoko nišo, verjetno namenjeno za razpelo, ima na dvoriščni strani še Jurinava hiša v Mandlih.

Slika 87: Kamniti vhodni portal s štukaturno rozeto iz 1856 in dekorativnimi obrobami oken iz ometa s preloma stoletij, Palčava šiša, Plešce.

Palčava šiša v Pleščih je še vedno okrašena s štukaturno bidermajersko rozeto nad glavnim vhodom, ki je zaradi kakovosti preživela tudi večje obnove fasade v

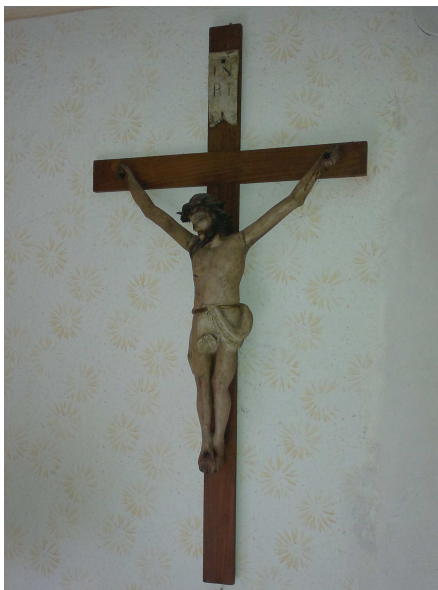
začetku 20. stoletja, a je taka okrasitev v dolini edina ohranjena. Štukaturni okras, a kakih deset let mlajši, je še v Prezidu na spomeniško zaščiteni Ožboltovi hiši. Zanimivo je, da v Čabru ni nobenega.

Na prelomu stoletij si je tudi marsikdo drug privoščil bolj ali manj zahtevno iz ometa oblikovano modno, največkrat pozno secesijsko okrašene okvirje okoli oken ali celo v delavnici potujočih zidarjev vlito plastično okrasje, kot so na primer enake pozno secesijske okrasne glavice dekleta s kronico nad okni dveh hiš v Osilnici.

Upamo si trditi, da je bilo pogostejše vsaj skromno likovno okraševanje arhitekturnih členov v notranjih prostorih. Z magičnimi znaki iz preteklosti je okraševanje prinašalo s seboj simbolno zaščito pred vsem hudim, kar bi lahko pretilo domu in družini. Najti je mogoče umetelno izrezljane letnice na profiliranih prečnih nosilnih tramovih v hiši (gre za najpomembnejši konstrukcijski element, ki nosi cel strop glavnega prostora hiše). V nekaj ohranjenih primerih so bila dodana tudi zavetna Marijina znamenja in svarice – šestlistne geometrijsko oblikovane cvetlice, kot starodavni simbol zaščite.

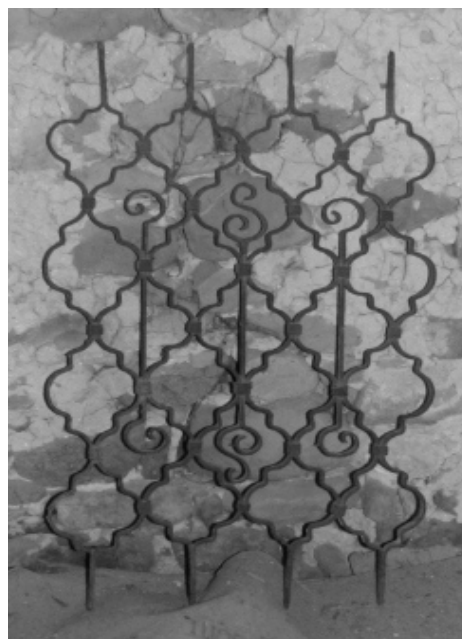
Najstarejši tak tram v dolini, vsaj po mojem vedenju, je z vrezano letnico 1819 ohranjen v Črnem Potoku. Po ohranjenih primerkih in izpričanih spominih

prebivalcev lahko sklepamo, da v hiši na stenah niso manjkali večje razpelo in verske slike. V sredini 19. stoletja so bile te še večinoma na steklu. Prodajali so jih potujoči trgovci na sejnih. Le redka je bila kaka slika v olju. Ena od njih – Brezmadežne Marije, se je ohranila na Travi pri Mnčkenih. Glede na delavnico v Osilnici bi bile lahko nekoč bolj pogoste, a jih je vojna s požigi, ropanjem in splošnim osiromašenjem po njej verjetno odnesla iz doline. Kasneje so slikam na steklo in bakrorezom sledile tiskane barvne litografije, ki so bile že bolj dostopne vsakomur, celo v bogatejših reliefnih okvirjih. Na prelomu stoletja so postali moderni večji, bogato okrašeni okvirji z nabožnimi porcelanskimi kipci pod potiskanim steklom, običajno historicističnih, neogotskih oblik in manufakturne ali industrijske izdelave.

Slika 88: Verjetno Jarmovo razpelo iz druge polovice 19. stoletja, Pavlova hiša, Bosljiva Loka.

Kot poseben element likovnega oblikovanja v prostoru, ki se je stoletja družilo z železarstvom in kovaštvom, moramo omeniti kovane arhitekturne elemente, predvsem okenske mreže ali *gajtra*, a tudi kovane ograje kamnitih stopnic na vhodni gank.

Slika 89: Baročno oblikovana in bogatejše okrašena okrasna mreža iz okenca poleg vhodnih vrat Tamažave šiše iz 1822, Plešče.

Pri okenskih mrežah prevladujejo sicer pravokotna *gajtra*, iz železa kvadratnega ali pravokotnega profila. Iz časa vsaj prve polovice 19. stoletja ali še od prej, se je ohranilo kar nekaj lepo izdelanih kovanih mrež. Po pravilu je bilo v običajni hiši zamreženo le okno poleg glavnega vhoda v vežo, ki je služilo dovodu zraka za kurišča in zračenju. Lepša *gajtra* so baročno zavrtih oblik iz pravokotnih ploščatih profilov. Od tistih enostavnejše oblike brez posebnega okrasja, le s profiliranimi trakovi ter skrbno in lično zakovanimi

spojnimi deli, do tistih, v katere je vkovano zahtevnejše stilizirano rastlinsko in cvetno okrasje. Pri tem velja opozoriti na posebno lepo okrašena gajtra iz 1822. leta, ki so ostala iz Tamažave hiše v Plešcih in gajtra okenca, vgrajenega v njihov mlin iz istega obdobja, verjetno delo istega kovača.

Ohranjenih je tudi nekaj delov kovanih ograj z zidanih, a izginulih gankov iz tega obdobja, ki še krasijo katero od sodobnih hiš naslednic. Iz istega obdobja je na pokopališčih zaslediti tudi kak ambicioznejše oblikovan kovan križ s podobnim okrasjem. Večina jih je bila odstranjena ob predelavah grobov v desetletjih po drugi svetovni vojni, uničenih ali izgubljenih.

Lepo in umetelno kovani so bili v notranjosti hiš še okovi notranjih vrat. Tu v sredini 19. stoletja prevladujejo baročno zavite oblike različnih mojstrov, te se kasneje poenostavijo v utilitarne križne oblike. Podobni, a manjši in bolj krhkih oblik so bili okovi omaric, največkrat v kuhinji, saj je bila to vsaj do sredine stoletja, poleg še kake male viseče, običajno edina omarica v hiši. Drugje po hiši so za shranjevanje stale skrinje. V bivanjskih prostorih so prevladovale skrinje z enostavnimi ščitki na ključavnici.

Vhodna vrata so imela močnejše okovje, ki je poudarjalo trdnost vrat in jih dodatno ojačalo, iz daljših kosov, zaključenih

največkrat s suličastim motivom ali redkeje na koceh zakovanih v svitek. Marsikateri star kovan okov še nosi kaka od novejših vrat, veliko jih je preživelo požiganja med vojno in so jih povratniki ob splošnem pomanjkanju materiala za obnovo sneli iz pogorelih kril ter ponovno uporabili vsaj na gospodarskih poslopih.

Slika 90: Neobaročno oblikovana mentrga iz češnjevine, v družbi z novimi dosežki tehnike, Črni Potok.

Pohištvo notranjih prostorov je bilo pri manjših kmetih večinoma iz mehkega lesa. Le redkokateri si je privoščil kak kos iz dragocenejših vrst. Dragocenejše pohištvo je bilo vsaj v 19. stoletju najpogosteje izdelano iz češnjeviga ali redkeje orehovega lesa, ki je bil s svojo strukturo najbolj cenjen in najdražji. Predvsem je bila iz tega lesa kaka skrinja, ki je krasila hišo in je vanjo prišla z balo bogatejše neveste ali velika miza v hiši bolje stoječih. Skromno likovno okrasje na pohištvu je bilo delo domačih mojstrov. Razen mizarsko profiliranih in rezljanih delov iz 19. in začetka 20. stoletja, v dolini bolj okrašeno pohištvo ni ohranjeno. Najstarejše ohranjeno pohištvo je

enostavnih bidermajerskih ali neobaročnih oblik. V Črnem Potoku je ohranjena enostavno okrašena skrinja z naslikanimi vogalnimi ornamentami verjetno iz druge polovice 19. stoletja. V Babnem Polju smo našli večjo skrinjo renesančnih oblik iz mehkega lesa, z bogatejšimi ornamentalnimi poslikavami.

Slika 91: Stara stenska ura – šantarca, iz druge polovice 19. stoletja, Girafkina hiša, Plešče.

V hiši so bile v 19. stoletju poleg mize iz trdega lesa ob stenah še klopi iz smrekovega lesa z okrasno oblikovanimi naslonjali. Ta so velikokrat posnemala stebriče. Pri bogatejših so bile starejše klopi bidermajerskih oblik s proti sredini napihnjnimi struženimi stebriči, pri revnejših le z vertikalnimi deščicami ali paličicami. Ti so bili okrašeni včasih z enostavnim mizarsko izrezljanim okrasjem, ki je z žago in barvo poskušalo posnemati bogatejše izvedbe. Mizne plošče so bile večkrat iz desk javorja ali kasetno izdelane iz različnih vrst lesa, na primer oreha in češnje. V hiši je stala tudi

najboljša skrinja, ki je bila le redko okrašena. Bila je gladka, narejena iz češnje ali redkeje oreha, največkrat iz smreke. Smrekova skrinja je bila velikokrat rdečkasto pobarvana s temnimi progami, ki so posnemale dragocenejši les. Skrinja v hiši je bila nekaj višja tako, da je lahko služila sedenju. Druge, manjše skrinje so bile nižje.

Slika 92: Porcelanski kipci industrijske izdelave iz začetka 20. ali konca 19. stoletja, Bosljiva Loka.

Od stolov so ohranjeni le tisti enostavne bidermajerske oblike, izdelani iz desk ali kasnejši iz upognjenega lesa. Tudi na naših kmetijah so stoli iz upognjenega bukovega lesa konec 19. stoletja skoraj v celoti zamenjali prejšnje. Starejših stolov enostavnejše izdelave ni najti ohranjenih. Stružene stole iz bukovine, tudi Thonetovih oblik, so izdelovali v bližnjih Vratih pri Fužinah v Gorskem Kotarju in to že od leta 1884 naprej. Zato najdemo popularna stola Thonet št. 18 in 14 še

vedno na marsikaterem podstrešju tudi v manj premožnih hišah.

Slika 93: Stol bidermajerskih oblik iz konca 19. stoletja, Špelna hiša, Plešče.

Na steni v hiši je bila običajna stenska ura *šantarca*, ki je imela leseno ohišje z dolgim nihalom. Številčnice so bile ali lesene, poslikane ali porcelanaste. Včasih so bile tudi iz prešane, delno barvane medeninaste pločevine pod steklom, ponekod z vstavljeno natisnjeno barvno litografijo. Popravljali so jih domači *urmoharji* iz doline, ki so jih preprodajali in popravljali po celi Ogrski. V hiši ni smelo manjkati vsaj manjše ogledalo, kasneje tudi predalnik pod njim, postavljen velikokrat za vrati iz veže.

V belih kuhinjah kredence do druge svetovne vojne niso bile običajne, razen pri bogatejših. Splošno so se razširile po drugi svetovni vojni. Običajnejše so bile mize s spodnjo polico za odlaganje posod in delovno površino. Dokler se je uporabljalo lončeno posodje, je bil še vedno pogost

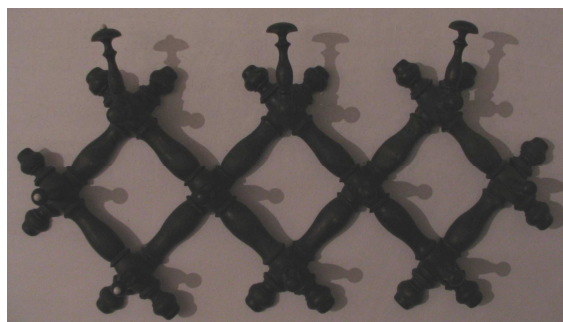
sklednik in manjše stenske poličke za to in ono. Lonce se je sušilo poveznjene na stojalu s palicami, velikokrat tudi na ganku ali za hišo. Boljše delovne mize v kuhinji so imele mizno ploščo iz javorjevega lesa, saj se je lahko lepše oribal, enostavnejše iz smrekovega. Od stolov so bili v kuhinjah najbolj običajni *štokrli* brez naslonjala, v *hiši* z naslonjalom. V kuhinjah in vežah so bile pogoste manjše klopi brez naslonjala, dolžine okoli 1 metra ali malo več, narejene iz ploha trdega lesa s tankimi oblanimi, največkrat osmerokotnimi nogami. Služile so lahko za sedenje, kot za odlaganje posod in ostalega.

Slika 94: Baročno oblikovano okovje kuhinjske omare levo, desno skromna likovna okrasitev skrinje iz mehkega lesa, Črni Potok.

Na steni so bile na stojalu obešene pokrovke. Posebno, velikokrat pločevinasto ali leseno obešalo na steni so imele tudi lesene žlice in kuhalnice, saj so morale biti na mestu, kjer so se lahko zaradi higiene hitro in dobro sušile. Na steni je bil za vrati vedno tudi kak obešalnik: raztegljiv stružen, tisti z litoželeznimi okrasno oblikovanimi obešali

pribitimi na leseni deski ali tak, umetelno zvit iz jeklene žice.

Slika 95: Struženi leseni obešalnik iz sobe, Palčava šiša, Plešce.

Vsa hrana za kuho se je večinoma sproti vsak dan prinašala iz kleti ali shrambe, zato posebnega pohištva za njeno hranjenje ni bilo. Izjema je omara za shranjevanje živil, ki jo je imela tudi v začetku 19. stoletja vsaka hiša. Največkrat je bila doprsne višine, običajno s tremi ali štirimi predali levo in dvema spodaj ter večjimi vratci na desni strani. Zaklenjena vratca so zapirala hkrati vse predale in nepovabljenim rokam onemogočala dostop do dragocene hrane. V njej so poleg moke, začimb in ostalega hranili tudi kruh, ki se je doma pekel le enkrat za cel teden. Ker je šlo za pomemben kos pohištva, so imela vratca velikokrat z mizarskim žlebljenjem okrašeno ali trapezasto oblikovano polnilo ter lepo kovano okovje, oblikovano podobno kot so bila oblikovana bogatejša vratna okovja. Stilno oblikovan je bil tudi pločevinasti ščitek edine ključavnice od katere je imela ključ le gospodarica. Prav po ščitku in drugem okovju največkrat lahko ugotovimo natančno starost pohištva.

Slika 96: Bidermajersko oblikovana kredenca iz hrastovega lesa in češnjavine, Pavlova hiša, Bosljiva Loka.

V spalnici staršev – običajno *štiblcu* je v drugi polovici 19. stoletja svoje mesto poleg ene ali redkeje dveh postelj imela še nižja nočna omarica, kaka zibka za otroka - nižja za malega in višja za večjega ter enokrilna ali dvokrilna omara skromnih historicističnih oblik. Širina ležišča postelje je bila v prvi polovici stoletja še približno 110 cm, saj so na njih običajno spali pari. Če je bilo v štiblcu še kaj prostora, je bila tam še kaka skrinja, v kateri je lahko prespal otrok. Šele kasneje med obema vojnoma so postale običajnejše dvokrilne omare. Izjema so bile bogatejše hiše, kjer so prve dvokrilne omare bidermajerskih oblik vzporedno s skrinjami iz dragocenejšega lesa ohranjene že iz prve polovice 19. stoletja. Poleg omar so bili tam še predalniki. V Bosljivi Loki je

ohranjen bidermajerski, izdelan z debelejšim češnjevim furnirjem in okrašen z intarziranim geometrijskim okrasjem.

Slika 97: Otroška zibelka iz češnjvine – igračka iz druge polovice 19. stoletja, Palčava šiša, Plešče.

Najcenejše pohištvo je bilo iz smrekovega lesa, včasih luženo ali pogosteje pobarvano v izgled temnejšega dragocenejšega lesa. Kar nekaj je na primer ohranjenih skrinj iz smrekovega lesa iz sredine 19. stoletja, ki so pobarvane z rdečkasto bravo in poslikane s temnejšimi rjavimi progami s potegom čopiča. Žal se je drugega pohištva iz smrekovega lesa ali preprostejših oblik ohranilo le zelo malo. Zaradi skromnejše trdnosti se je velikokrat razmajalo in uničilo, čeprav je bilo po vsej verjetnosti tu in tam vsaj skromno slikarsko okrašeno. Med vojnama in po drugi vojni so ponekod v revnejših družinah imeli tudi stole in mize iz smrekovega lesa, poslikane s svetlo oljnato barvo. Bili so mnogo manj trajni in precej lažji od tistih iz trdega lesa, zato so bili velikokrat razmajani. Malo je bilo tako pohištvo cenjeno tudi v obdobju industrijskega pohištva po vojni. Takrat so

za delavce poceni proizvodi lokalnih mizarских zadrug in predvsem razvijajočih se pohištvenih tovarn na območju Čabra kmalu popolnoma zamenjali stare kose pohištva po celi hiši. Nekaj več je ohranjenih le zibk iz češnjevoga lesa, na katere so bili lastniki verjetno zaradi nostalgije po otroštvu bolj navezani. Nobena od njih ni posebej okrašena, o oblikovanju govori le oblika.

Slika 98: Preprosta kotna klop iz hiše Starinkinih, druga polovica 19. stoletja, Plešče.

V nekaterih bogatejših hišah so si lahko že v prvi polovici 19. stoletja privoščili modno bidermajersko pohištvo. Marsikateri tak kos je rezultat dela domačih mizarjev, kar se še lepo vidi iz detajlov obdelave, ki so mnogo bolj rustikalni od tistega, ki je bilo izdelano v manufakturah ali mestnih delavnicah. Najbolj zahtevni so tudi že pohištvo iz prve polovice 19. stoletja kupovali na Reki, kjer je bilo pomembno trgovsko središče pohištva za ta del Hrvaške in Slovenije. Na marsikateri zadnji strani omare je ostala nalepka pristanišča. Od

tam ga je bilo potrebno še pripeljati v dolino po redkih cestah ali celo na saneh pozimi. Takrat je bil transport mehkejši, dalo se je priti tudi po poteh, ki za vozove čez leto niso bile najprimernejše, na primer po stari poti mimo Risnjaka. Pot s takim tovorom, največkrat zavitim v vrečevino in podloženim s slamo, je trajala vsaj tri dni, saj je bil tovor dragocen in ga je bilo potrebno peljati pazljivo.

Slika 99: Razstavljiva omara iz češnjevine, prva polovica 19. stoletja, Palčava šiša, Plešče.

Zanimiva je ohranjena bidermajerska omara iz češnjeviga lesa pri Palčavih, ki se lahko v celoti razstavi in je bila v taki obliki primerna tudi za tovorjenje na konju. To je bilo za trgovca, ki je v prvi polovici stoletja sledil podjetniškemu izzivom in zamenjal nekaj lokacij svojega delovanja, prav gotovo pomembno. Po

izgradnji železnice preko Rakeka leta 1855 ter iz Zagreba do Delnic leta 1878 in naprej do Reke je pohištvo historicističnih »alt-deutch« oblik prihajalo v dolino tudi iz ogrskega ali avstrijskega dela ter ostale Evrope. V Palčavi hiši na primer je bil novi družinski salon leta 1894 opremljen z oblazinjeno sedežno garnituro in kavčem z nalepkami iz Hamburga, enake karnise za zavese ali celo že bidermajerske medeninaste svečnike pa lahko najdemo od Češke, Avstrije do Madžarske in dlje.

Slika 100: Neobaročna posteljica iz češnjevine za otroka na podstrehi Kvaternikove hiše, Osilnica. Podobne lahko najdemo tudi na Pleščih.

Slika 101: Amerikanski potovalni kovček iz umetnega usnja, konec 19. stoletja, iz Plešč, zbirka Palčava šiša, Plešče.

Slika 102: Boljša skrinja iz češnjevine, iz prve polovice 19. stoletja, verjetno iz Osilnice ali okolice; iz etnografska zbirke pri Mnčkenih, Trava.

Iz tujine so prihajale v notranjost hiš potovalne skrinje njihovih lastnikov, v katerih so prinašali mnogo doma potrebnega blaga in orodij. Zato se po podstrehah še vedno najdejo bahaško okovane potovalne skrinje iz Amerike in kovčki iz Francije ter male potovalne skrinjice iz hrastovega lesa, ki so si jih sezonski gozdni delavci izdelovali v Slavoniji. Furmanske skrinje niso bile namenjene za opremo notranjosti, a so kljub temu marsikdaj na novo pot počakale v veži lastnika in tam služile za sedež in shrambo. Tu in tam si je kdo iz tujine s seboj prinesel tudi kak okrasni predmet, keramiko, porcelan, jedilni pribor ali gramofon. Ena od izjem je na primer lepo poslikana petrolejska svetilka pri M'nčkenih, ki jo je s seboj ob povratku prinesla babica konec tridesetih let in je kot družinska dragocenost preživela celo drugo svetovno vojno. Podobno reprezentančen je ohranjeni fragment beloprstene skledice od Tamažavih z

motivom ladje, njihov stari gramofon na trobljo in še marsikaj bi se lahko našlo.

OSTALI OBJEKTI DOMAČIJ

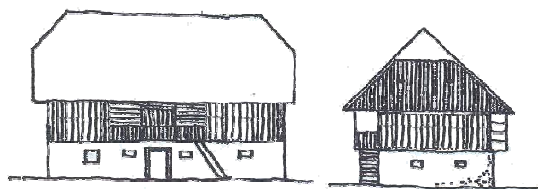
Večja gospodarska poslopja z ločenimi seniki, marsikdaj z vključenim kozolcem, hlevom, včasih še z ločenimi dvojnimi kozolci, so bila v 19. stoletju redka. Imele so jih predvsem večje kmetije in gospodarstva v dolini, ki pa jih ni bilo prav veliko. Več je bilo manjši poslopj. Drugače je bilo le v vaseh Dragarske doline, kjer so imeli večje površine za živinorejo, več živine in večje potrebe po shrambi za seno. Tu so imeli zato ločena gospodarska poslopja, z iz kamna zidano hlevno etažo, običajno delno vkopano v dvigajoči se teren za hišo ter lesenim zgornjim delom – podom, senikom z glajdom in stranskim odprtim delom z latami za sušenje sena in otave - *kozucem*.

Slika 103: Skedenj Osrednjega dela doline, s *kozucem* na sprednji strani, Osilnica, podobni so bili tudi v Pleščih, Zamostu, Mandlih.

Okoli stanovanjskih hiš so bili pogosto razporejeni manjši objekti kot so sušilnice ali sušilne jame za lan in za sadje. V nekaterih vaseh je bila poleg hiše običajna tudi ločena kašča ali klet, predvsem v naseljih na bregovih. Več gospodarskih poslopij po dolini je bilo zgrajenih tudi pri manjših in srednjih kmetijah v prvi polovici 20. stoletja do druge svetovne vojne, ko so ljudje odhajali na delo v gozdove najprej Amerike in nato Francije ter z zaslužkom modernizirali svoje hiše in gospodarstva.

Gospodarsko poslopje proti stanovanjski hiši običajno leži pravokotno, saj je tudi tam, kjer je bilo zgrajeno že s prejšnjo generacijo hiše, ostalo na svojem mestu. Le hiša se je obrnila pravokotno, z vhodno fasado proti cesti. Pri nekaterih gospodarstvih ob cesti so stavbe nanizane v nizu. Le nekaj je gospodarstev s stavbami paralelno druga proti drugi in z vmesnim dvoriščem. Stanovanjska stavba je vedno bližje cesti, gospodarska zgradba za njo.

Slika 104: Rekonstrukcija podrtega Šučavega in podobnega Grajskega *skedna* iz Plešč v 19. stoletju. V pritličju je bil hlev za krave in konje ter ostalo živino, v nadstropju senik s *kozucem* na zadnji ali prednji strani.

V dolini Čabranke in zgornje Kolpe je bil nekoč dokaj pogost lesen dvojni kozolec toplar, še bolj v Dragarski dolini, kjer je bilo več živine. Tu je včasih imel celo štirikapno streho. V Mandlih je ohranjen dvojni kozolec s kamnitimi zidanimi stebri, ki je bil del velike Kvaternikove domačije. Postavljen je ob cesti v nizu treh malce zamaknjenih stavb: tlorisno izredno velike stanovanjske hiše (zaradi ceste žal podrte, za njo so bile izbrisane vse sledi), hleva s senikom in kozolca. Na drugi strani ceste stoji še njihova *pečnica* ali *šešna jama za blječke* – kamnita suša za sadje s streho.

Slika 105: Dvojni kozolec toplar na kamnitih stebrih in skedenj s hlevom v nadaljevanju, Kvaternikova - Pintarjeva domačija, Mandli.

Lesen dvojni nizek kozolec so imeli tudi pri Tamažavah v središču Plešč, še vedno stoji Lenčev v Bosljivi Loki, a brez lat. Pri ostalih gospodarskih poslopijih, večinoma hlevih s skednjem, je bil kozolec v lesenem nadstropju pod streho tega poslopja. Na isti etaži sta bila shranjena seno in slama nad kamnitim pritličjem hleva s prostorom za mlačev, na eni ali dveh straneh stavbe. Late so bile postavljene na tistih delih stavbe, kjer se je seno glede na postavitev

stavbe v lokalno okolje najbolj sušilo, kar v bregovih ni vedno pomenilo južno stran. Strani so morale biti predvsem najbolj zračne in odprte.

Na travniku so travo sušili večinoma v *ostrvih* – ostrnicah, ki so jih hranili čez zimo pod streho ob skednju ali na enostavnih, iz ostrnic začasno postavljenih manjših kozolcih – lehah, z vmesnimi latami iz dolgih palic, odsekanih v gozdu, a brez strehe. Te konstrukcije so nekoč služile tudi sušenju žitnih snopov na poljih.

Slika 106: Tip velikega skednja iz spodnjega konca doline, s širokimi kamnitimi stopnicami v nadstropje. Po drugi vojni je bil predelan v stanovanje. Hrvatsko.

Redkokdo je potreboval ločen hlev ali skedenj večjih dimenzij. Obema funkcijama je lahko služil že sam spodnji del hiše vrhhlevne zasnove in njena podstreha. Kljub temu se je ohranilo nekaj starih skednje. Od kombiniranih: v spodnjem delu kamnitih in zgornjem nadstropju lesenih konstrukcij, do edinega v celoti iz kamna do strehe zidanega skednja pri Palčavih. Ta je poleg konjskega hleva (imeli so običajno po štiri

konje) v delno vkopanem delu, osrednjega prostora za vozove in orodja, ki je s hrastovim, na zemljena tla položenim podom, istočasno služil za mlačev, v pritličju bilo zgrajeno tudi za magazin nekdanje veletrgovine. Magazin je bil postavljen na najbolj dostopni strani dvorišča in s sodastimi oboki na stebrih zaščiten pred požarom. V nadstropju z glajdom je bilo prostora za seno in slamo. V sosednjem gospodarskem posloplju je bil velik nadstrešek za vozove in kočije, poleg njega prostor mesarije, s strani potoka pa še kravji hlev za tri do štiri krave, s *praščjimi štalcami* za nekaj prašičev. Pod streho je bilo poleg sena prostora še za listje in nastilj.

Slika 107: Kamniti skedenj s sprednjim gankom, z nenavadno majhnimi okenci, Osilnica. Podobno, a precej večje, je posloplje Palčavega skednja v Pleščih.

Do Osilnice so v spodnjem delu območja pri bogatejših kmetijah pogosti skednji z zidanim pritličjem in gankom z dostopom po širokih kamnitih stopnicah, ki gredo od roba skednja po daljši stranici, ter lesenim nadstropjem. Nekatere skednje je težko

ločiti od stanovanjskih hiš, saj so podobno oblikovani kot nadhlevne stavbe in imajo tudi podobno majhna okna v zidanem nadstropju, eden stoji poleg gasilnega doma v Osilnici. Zato je bil marsikateri od njih po vojni ali že pred njo predelan v stanovanjsko hišo. Primer si lahko ogledamo na Hrvaškem.

Slika 108: Najbolj razširjen tip skednja s kozolcem iz naselij nad dolino Čabranke, vsaj iz sredine 19. stoletja. Črni Potok. Preklade nad vhodnimi vrati v zidani del običajno niso bile pozidane.

Že prej smo omenili kašče ali s polkrožnim obokom obokane kleti v naseljih nad dolino. Mogoče so te služile shranjevanju sodov mošta, saj je bilo sadja tam obilo in tudi predelovanje sadja v mošt je bilo razširjeno. V Padovem, Čačiču, Podstenah, Fažoncih so še ohranjene, vsaj kot del kasneje razširjenih gospodarskih poslopij ali celo stanovanjskih hiš, ki so zrastle na njihovi osnovi. Nekatere ostanke njihovih zidov in lepo obdelanih vhodnih portalov, ki pričajo o gospodarskem pomenu, še lahko raziskujemo na terenu. Le redko je poslopje ohranjeno v celoti, eno takih je pri Klepčevih v Padovem. V Fažoncih je

poslopje s polkrožnim kamnitim portalom vzidano v kasnejšo stanovanjsko hišo v sredini zaselka.

Od manjših objektov v okolici hiš moramo omeniti še tako imenovane *pečnice* ali *šešne jame za blječke*. Gre za manjše kamnite zgradbe postavljene v breg z dvokapno strešico, velikosti kake 2 x 2 m ali malo več. V njih so na lesenih, iz šibja pletenih pladnjih sušili sadje nad ognjem, ki so ga nalagali v stenski odprtini s spodnje strani brega. Ohranjenih je še nekaj delujočih *pečnic* na slovenski strani, v Mirtovičih, na Padovem. Tista pri prej opisani Kvaternikovi domačiji v Mandlih, je bila žal po prestavitvi zaradi ceste zelo nestrokovno rekonstruirana in razen osnovnih dimenzij nima prave zveze z originalno stavbo. To velja tako za način gradnje, kot za izvedbo kuriščne odprtine.

Slika 109: Šešna jama za blječke – pečnica z nadstreškom za sušenje sadja in lanu pri Kvaternikovi – Pintarjevi domačiji v Mandlih, leta 2006, še pred nepravilno rekonstrukcijo.

Verjetno so v istih objektih nekdam sušili tudi lan, dokler je bil ta še pridelan doma. Pridelava lanu se je najdlje ohranila v naseljih nad dolino, v dolini je bila opuščena že zelo zgodaj, vsaj v sredini 19. stoletja. Zaradi vpliva trgovine in odhajanja ljudi na sezonsko delo je bilo na voljo dovolj poceni blaga industrijske proizvodnje. Še najdlje so pridelovali lan za tkanje poletnih rjuh. Te so se na posteljah obdržale vse do druge svetovne vojne in v hišah je ostala marsikatera taka rjuha iz babičine bale, posebno v vaseh nad levim bregom ali iz Dragarske doline, kjer so jih tudi za dolino tkali povečini Kočevarji.

Svinjaki so redki, več jih je le v Dragarski dolini. Tam so s kravjim mlekom - zaradi velikih travnih površin so imeli veliko živine, redili prašičke in jih prodajali na drugo stran doline, kjer so jih doredili v lesenih svinskih štalcah, postavljenih v hlevu ali prislonjenih k skednju. Ločen svinjak je imela Tamažava hiša iz Plešč, ohranjen je tudi nekaj večji z dvojnim koritom v Zamostu, pri hiši na križišču. Nekaj jih je v Osilnici, Bosljivi Loki... Tam je ohranjena tudi ločena *praščja kuhna*. Vsaj v dolini so bile svinje vedno v *štalci* ali ogradi pred njo, prašičev vsaj v času, ki ga ljudje pomnijo, niso pasli zunaj. Včasih so bile pri tistih domačijah z več prašiči po tem, ko so iz hiše izločili ognjiščno kuhinjo z ločenim kotlom za

prašiče, ločene tudi kuhinje v katerih so kuhali za prašiče. Tak objekt je ohranjen na primer v Bosljivi Loki pri Lenčevih. Večina je verjetno kuhala za živali še vedno v hiši ali ostanku črne kuhinje z vzdanim litoželeznim kotlom, ki pa je bil priključen na dimnik. Drugod so imeli kasneje kotel za prašiče velikokrat v leseni drvarnici.

Lesen kurnik iz desk je bil običajno vključen v skedenj ali hlev, kokoši so se čez dan svobodno sprehajale po dvorišču. Velikokrat je bil kurnik postavljen pod stopnice ganka hiše ali skednja.

Slika 110: Čebelnjak na Padovem. Podoben je Selankin v Zamostu ali Matuzlav v Pleščih.

Pri hišah, kjer so čebelarili, so imeli čebelnjak, ki je stal blizu hiše. Ti so bili v začetku dvajsetega stoletja že lesene zgradbe z dvokapno streho. Taki so bili na primer pri Matuzlavih v Pleščih ter pri Selankinih v Zamostu, tu še vedno stoji. Zaradi običajno skromne lesene gradnje iz mehkega lesa in vlage iz tal so bili večkrat predelani. Nekateri čebelarji, posebej v naseljih na bregovih, so imeli tudi manjše število panjev za domačo uporabo v

pletenih, poveznjenih košarah, enako tudi nekateri po dolini.

Gospodarski objekti predstavljajo posebno poglavje, ki se mu tu nismo nameravali posebej posvetiti. Zaradi zanimivih zgodb, povezanih z razvojem gospodarskih panog, bi zahtevali poglobljeno obravnavo v posebni knjigi.

OBRTNE STAVBE

Od starih stavb, ki so namensko služile kateri od obrti v obravnavanem obdobju, bi bilo najprej potrebno omeniti najbolj značilne za rečno dolino: mline, kovačije in žage.

Slika 111: Kompleks kovačije, mlina in žage iz 19. stoletja v Jeziri na Gerovčici. Streha zadnjega dela, v katerem je bila kovačija, ima še strmejši naklon, kot je bil običajen v prvi polovici 19. stoletja še pri drugih večjih hišah v Zamostu.

V dolini je nekoč delovalo kar nekaj mlinov, ki so mleli za domačine in vasi vse do Loškega potoka. Mleli so za slovenske in nemške prebivalce kočevskih vasi ter kmete vasi nad dolino, ki so bile brez vodne sile, kot so Hrib, Gerovo, Trstje in

druge. Mlini so bili največkrat postavljeni ob pritokih Čabranke, ki so bili dovolj vodnati, a obenem zaščiteni pred hudourniškimi vodami. Stali so na *malencah*, na prostoru, za katerega je lastnik dobil od graščaka pravico za izkoriščanje vodne sile.

Slika 112: Malinaričeva žaga iz začetka 20. Stoletja. Zadaj je domačija, v pritličju katere je deloval prvotno mlin, Zamost.

Na Mirtoviškem potoku so delovali trije mlini, na Malenskem potoku v Malinišču eden ali dva. Na Gerovčici jih je bilo kar pet, mleli so za skoraj celo gerovsko območje. Na Pleškem potoku sta bila dva, na Kamenskem potoku eden, na potoku v Belici dva. V Črnem Potoku so delali trije, eden še s stopami za sukno, v Čabru od Potoka do izvira Čabranke vsaj štirje, eden celo v Okrivju in še kje. Bili so ali samostojne stavbe – Tamažav in Mižnarjav iz Plešč, Selankin v Zamostu, ali v sklopu domačije. Tu je bil mlin ali v pritličju stanovanjske stavbe – Zamost pri Malinariču, pri Uobrških, ali v podaljšku pritlične stanovanjske stavbe – v Mirtovičih. V obeh primerih se je mlinarska dejavnost neposredno mešala z vsakdanjim življenjem mlinarja in njegove

družine. Marsikdaj so stranke počakale kar v mlinarjevi hiši ali kuhinji. Mline na Kolpi pri Starih malnih in na Čabranki pri Čabru in Mandlih je že kmalu odnesla hudourniška voda. Večinoma so bili mlini zgrajeni za tri pogone, a so bili redkokdaj vsi trije opremljeni. Izjema je mlin na Obrhu nad Čabrom, kjer so zaradi posebne lege ob močnem vodotoku in velikega zaledja lahko imeli kar pet mlinskih pogonov. Del mlinov je imel kolesa na podliv, nekateri posebno na manjših potokih, na Pleškem in Kamenskem potoku, so imeli kolesa na nadliv. Mlinske kamne so lomili vsaj na Petrinski steni nad Trstjem, pod katero so še vidni sledovi kroglastih odlomkov v konglomeratni kamnini.

Slika 113: Vhod v Kvaternikovo hišo s trgovino in gostilno, postavljeno v začetku 20. stoletja, Osilnica.

Večkrat so se zahvaljujoč podjetnosti lastnika in odvisno od tržnih razmer, vsaj

od sredine 19. stoletja naprej, ob mlinih razvile dodatne obrti, ki so potrebovale moč vode. Take so bile kovačije, ki so vodno silo izkoriščale za poganjanje mehov in velikih kladiv, ter predvsem konec 19. stoletja ali v začetku 20., po izgradnji cest, ki so omogočile transport lesa iz doline, tudi žage venecijanke. Tem je bila večinoma pred drugo svetovno vojno ali prej zaradi boljšega izkoristka vgrajena turbina in kasneje prigraven električni generator. Na Čabranki sta pred 2. svetovno vojno delovali dve žagi: v Čabru in v Mandlih, dve od njih je odnesla velika voda ter žaga v Potoku.

Kot staro ambiciozno kovaško središče je po opustitvi železarskega obrata v Čabru, vsaj v drugi polovici 19. stoletja in še kasneje, obratovala delavnica v Črnem Potoku. Kovačija družine Urh je bila takrat verjetno največja v dolini. Bila je zgrajena relativno pozno, verjetno konec 19. stoletja, saj je grajena večino iz opeke in postavljena na najnižjem delu potoka. Daleč naokoli so bili poznani po tesarskih sekirah plankačah, ki so jih izvažali celo v Ameriko in Francijo, in po motikah. Urhi so imeli kasneje še veliko kovačijo v Čabru pod izvrom Čabranke, ki stoji in občasno dela še danes. Obe sta imeli kovaško kladivo - norca na vodni pogon in obe sta imeli delavnico ločeno od stanovanjske hiše, v kateri je delalo tudi po deset kovačev in pomočnikov. Mogoče je

imela manjšega norca tudi kovačija v Plešcih, saj je bila nekoč postavljena precej bolj ob potok. Od Tamaževega malna je bilo dovolj padca, a je voda verjetno ob nekem hudournem času pogone odnesla. Zadnjih sto let je njihova kovačija delovala v pritličju stanovanjske hiše, v prostoru za kovačijo je imel delavnico kolar. V prilagojenem pritličju stanovanjske hiše sta delovali tudi kovačiji pri Potokarju na Kamenskem potoku in Goršetova kovačija v Mirtovičih.

Slika 114: V notranjosti ohranjene Malinaričeve žage, Zamost. Oblikovanje stavbe je moralo slediti potrebam tehnologije.

Drugo kovaško središče je bilo na Jeziri na Gerovčici, kjer je delala rodbina Kovač. Tam so si postavili cel kompleks: mlin na tri kamne, kovačijo s težkim, z vodo gnanim kovaškim kladivom ter ločeno ključavničarsko delavnico in kot zadnjo, žago venecijanko. Stavbe so bile delno zidane, zgoraj lesene, žaga le lesena. Tudi tu je bila stanovanjska hiša ločena. Žal celoten gospodarski kompleks kljub čudoviti lokaciji pod previsno steno Svete Gore razpada.

Posebno pozornost si zasluži že v uvodu žaga pri Malinaričevih v Zamostu. To je k hiši, v pritličju katere je bil mlin s tremi pogoni, leta 1915 prigradil nekdanji gospodar s prihranjenim denarjem, ko se je vrnil z dela v Ameriki. Stavba je, za razliko od tiste na Jeziri, skupaj s pogoni dovolj prostorna za delo, lepo ohranjena in s strani naslednika skrbno vzdrževana ter še vedno služi svojemu namenu. Samo v njej še lahko pogledamo in začutimo kako izkorišča vodno silo za odžaganje desk. Ostale žage so bile po drugi svetovni vojni popolnoma predelane na električni pogon. Vsaj z glavnimi poslopji je ostala še žaga v Potoku pod Čabrom.

Pri vseh ohranjenih starih žagah gre za lesena poslopja, izdelana namensko in zato dobro premišljena, da omogočajo ustrezen prostor za delovne manipulacije. To velja podobno tudi za ostale mline in kovačije. Kovačije so potrebovale za delovanje ustrezno ognjišče z velikim mehkom, prostor s kamnitimi stenami, tlemi na zemlji ter dovolj velik presek dimnika.

Od žag je bila bolj utesnjena le žaga na Jeziri, saj je na eno strani omejena z obstoječim vodnim kanalom, na drugi z Gerovčico preko katere se je pel dovoz za hlode, s kamnitim mostom za dostop do hiše, na tretji z objektom ključavničarske delavnice, na četrti z mlinskim delom objekta. V teh objektih, pod glavnim delovnim prostorom žage, prepredenimi z

usnjenimi jermenskimi pogoni, dolgimi jeklenimi osmi in litoželeznimi kolesi vztrajnikov, ni bila na vodni pogon le žaga venecijanka, temveč tudi vse potrebne krožne žage za vzdolžno in prečno obrezovanje desk, stružnica za izdelavo novih lesenih pogonskih delov, brus za žage in podobno.

Slika 115: *Tamažav maln*, verjetno iz leta 1822, edina v celoti ohranjena namenska arhitektura mlina v dolini, kjer je nekoč delalo okoli dvajset mlinov, Plešče.

Ostale obrti, razvite v dolini, niso potrebovale posebno prirejenih okolij in so jih opravljali obrtniki v običajnih prostorih hiše. Izjema so bile pekarnice, za katere je bilo potrebno delno predelati hišo. Potrebovale so večji prostor za pripravo testa in kruha, z veliko delovno mizo ter veliko, zidano peč z ustreznim dimnikom. V Pleščih je bila pekarna v kleti pekove hiše med Mincinimi in farožem, z novo prizidano pečjo v kletnem delu, ki se je nalagala iz glavnega prostora.

Mesarije so bile v osenčenih in hladnejših pritličjih hiš, kjer pod njimi ni bilo kleti. Mesar je bil v Osilnici, kjer je mesariji

služil pritlični prostor na severni strani hiše z vhodom iz glavnega trga, ter Pleščih. V drugi polovici 19. stoletja je bila mesarija pri Palčavih, v ločenem delu med vojno podrtega skednja in štale pri njihovi stari hiši. Živino se je klalo pod velikim nadstreškom za vozove, mesarija je imela vhod iz strani dvorišča. Kravja in svinjska štala v istem poslopju je imela vhod iz nasprotnega vogala proti potoku. Kasneje je bila mesarija pri Rudetavih, v prostoru pod cesto nasproti župnišča.

Slika 116: Notranjost *Tamažavega malna* z dvema ohranjenima mlinskima pogonoma, Plešče.

Gostilne, boljše rečeno v večini točilnice ali krčme, ki so bile pogoste predvsem v dolini, do sprejetja strožjih predpisov proti koncu 19. stoletja niso potrebovale posebnih prostorov. Največkrat se je točilo kar v hiši, kjer so se mešali pivci in domači. Tu so popotniki lahko tudi prespali na klopih ali slami, ali iz domačega ognjišča dobili kaj za pod zob, velikokrat skupaj z domačimi.

Za manjšo trgovino, ki so ji rekli kramarija in je bila velikokrat povezana s krčmo, je

zadoščala nekdanja kamra s policami, žigosano tehtnico, merami in trdno ključavnico na vratih. Tako je bila prodajalcu – gospodarju in gospodnji takoj pri roki, saj je običajno opravljal druga dela po domačiji. Velikokrat je imel poleg tega še krčmo – točilnico. Novi predpisi konec stoletja so zahtevali ločene, ustrezno opremljene ter higiensko urejene prostore z ustrezno višino stropov. V starejših trgovinah in gostilnah so se lahko le delno prilagajali novo predpisanim zahtevam. Predvsem so že v nekdanji kraljevini prenehale delovati marsikateri krčme in manjše kramarije, ki niso imele namenskih prostorov. Pri drugih so prebili ločene vhode v lokale ali predelali stare prostore.

Slika 117: Kamniti zidovi in kolesa Tamažavega malna pred drugo svetovno vojno, Plešče.

Starejše stavbe večjih izmer iz sredine 19. stoletja, v katerih je bila že v začetku načrtovana gostilna in trgovina, so bile običajno oblikovane tako, da si skozi

vhodna vrata v sredini cestne fasade stopil v osrednjo vežo. Z ene strani je bil vhod v trgovino ali gostilno, z druge skladiščni prostori in/ali klet. Pri Lenčevih v Bosljivi Loki je bil na desni strani gostilniški prostor, na levo klet za vino in za njo klet za hrano. Tiste s podkletitvijo so lahko imele trgovino in gostilno na nasprotni strani hiše oziroma veže, na primer Palčava hiša iz Plešč. Do gostilniškega prostora je bilo treba priti v hišah brez kleti večkrat tudi po stopnicah v nadstropje, na primer pri Črčkavih v Zamostu. Tudi pri Šučavih v Pleščih je bila v začetku gostilna v nadstropju, z vhodom preko zunanjih kamnitih stopnic in ganka, saj je bilo pritličje zasedeno s kletmi, skladišči in nekoč verjetno tudi štalom.

Slika 118: Stara Pršletava hiša ob potoku, v kleti je delovala ambiciozna čevljarska delavnica, zgornji del je bil lesen in ometan, okoli 1900; Plešče.

Zanimiv primer ohranjene namenske trgovinsko – gostilniške arhitekture, grajene po novih smernicah iz prvih let 20. stoletja, je Kvaternikova hiša v središču Osilnice, kjer presenečajo izredno visoki stropi v pritličju ter prostorna prostora

trgovine in gostilne na vsaki strani veže. Zaradi bližine Kolpe hiša ni mogla biti podkletena, zato je bila vinska klet v pritličju za trgovino, za stopnicami v nadstropje. Gostilniški prostor, v katerem je bil že točilni pult, je s stensko nišo povezan s kuhinjo v zadnjem delu hiše. V hiši, grajeni že iz opeke, so gospodarji z družino stanovali v sobah na podstrehi. V nekaterih od sob so poleti gostili tudi turiste. K domačiji pripada še dolg, na hišo pravokotno postavljen skedenj na zadnjem dvorišču z lesenim nadstropjem, s kamnitim zidanim pritličjem s hlevom in prostorom za vozove, ter poleg njega v celoti z bobrovcem pokrito balinišče s hrastovim ostrešjem.

Slika 119: Stara Kvaternikova hiša s skednjem v ozadju, tipična gostilniška in trgovska stavba, zgrajena okoli 1900 po novih predpisih; v nizu z ostalimi stavbami središča Osilnice.

Podobne namenske arhitekture iz istega časa so tudi takrat temeljito prezidana in prenovljena Šučava hiša in konec 19. stoletja novo zgrajena Kouparjeva hiša v Plešcih. Podobno velja za nekdanjo gostilno na Baniji, ki je imela že takrat teraso na zgornji strani hiše, na slovenski

strani v Čabru. Velja verjetno tudi za staro, že podрто Kovačevo hišo na Selih in še marsikatero drugo v Čabru, ki je po zgraditvi ceste kot lokalno središče doživiljal preporod in močno gradbeno dejavnost.

Večja taka domačija iz začetka 20. stoletja je še ohranjena pri Pintarjevih v Tropetih nad Čabrom. Njena gradnja je bila rezultat denarja, zasluženega v Ameriki. Tu so bile sobe domačih v prvem nadstropju stavbe. Za naše kraje je poseben majhen naklon strehe, ki je bila že od začetka pokrita z barvano železno pločevino. S tem naklonom so lahko celo nadstropje uporabili za bivanje, podstreha je bila na ta račun močno zmanjšana in praktično neuporabna. Na zadnji strani hiše sta lesena ganka v pritličju in nadstropju. Vsi prostori njihove kleti so plitvo obokani z opeko. Na dvorišče za hišo se pride skozi širok obokan portal, tam je vzporedno s hišo postavljen velik skedenj s kamnitim pritličjem s hlevom. Balinišče je v nekdanjem gostilniškem vrtu pred hišo, kjer so poleti stale gostilniške mize.

Podobno pomemben je bil vrt še pri gostilni na Hribce v Črnem Potoku. Tu so pred gostilno, ki je bila v stari hiši, opisani v nadaljevanju, na sončni vzpetini nad Čabranko stali visoki, košati stari jeseni. V njihovi senci je čabranska gospoda ob lepih dnevih prihajala pit pivo, ki je bilo na kranjski strani cenejše. Tu so zvečer pred

vojno prepevali vaški fantje, znani po lepem petju.

Slika 120: Pokrito balinišče pri Kvaternikovi gostilni, stesano iz hrastovega lesa. Verjetno edina stavba v dolini krita z bobrovci; Osilnica.

Balinišče so si že pred prvo vojno zgradili tudi pri Palčavih v Pleščih. To je bilo zaradi pomanjkanja prostora postavljeno na vrtu nekaj deset metrov stran od hiše, za nekdanjo Starinkino hišo. Ob balinišču je pod sadnimi drevesi nekdanj stala velika kamnita miza, tam poleg je imela gospodarica tudi velik cvetlični vrt s skalnjakom. Mizo ali dve so imeli pri vseh gostilnah v središču Plešč postavljene tudi na širokih pločnikih ob cesti: pri Kouparjavih pod lipo, na vogalu pri Šučavih, na širokem pločniku pred Palčavo hišo. Pri Tamažavih je bila ob hiši zaradi ceste vedno le velika klop, miza je bila postavljena proti cerkvi pod veliko senco trte. Podobno je bilo tudi pri ostalih gostilnah v dolini, v Osilnici in Zamostu, saj v manjših naseljih na bregovih krčem ni bilo.

Slika 121: Dekleta iz Plešč, hrvaške in slovenske okolice, na šivalnem tečaju, slikane 1924 pred stavbo Palčeve gostilne in trgovine, Plešče.

V gostilnah se je, kolikor pomnijo starejši ljudje, običajno plesalo največkrat ob nedeljah popoldne in to v notranjih prostorih. Zunanjih plesišč, razen enostavnih ob posebnih priložnostnih ali prireditvah, pri gostilnah ni bilo.

OB ZAKLJUČKU UVODNEGA DELA

Za zaključek zgornjega uvoda v našo stavbno dediščino le kratek povzetek ugotovitev o glavnih oblikah in značilnostih stanovanjskih zgradb v dolini. Kot smo ugotavljali iz do sedaj raziskane dediščine, so bili v 19. stoletju v dolini in na bregovih nad njo prisotni vsaj štirje oblikovni tipi dvotraktne arhitekture alpskega kulturnega kroga s srednjo vežo, kombinirane lesene in kamnite gradnje:

- Starejši tip pritlične ali variantno vrhhlevne stavbe s črno kuhinjo, kot je opisana pri Rezučki hiši iz Zakrajca Turkovskega, brez dimnika. Srečamo jo po celi dolini, tako na bregovih kot v stavbah po dolini. Gradnje tega tipa so prekrile novogradnje v 19. stoletju, ko je območje doživljalo najhitrejši razvoj. Večina stanovanjskega pritličja je bila lesenega, grajenega iz tesanih gred. Del je bil zidan. Hiše so bile večinoma obrnjene s slemenom pravokotno na pot. Vrhlevne so imele vhodni gank s stopnicami. Bistvena razlika med hišo v Zakrajcu in hišami na levem bregu Kolpe ter v Čabranski dolini je v tem, da je prva bolj podolgovate tlorisne oblike, ostale pa temeljijo na kvadratni osnovi z dodanim pravokotnikom. To bi lahko

nakazovalo na različno poreklo arhitekture.

- S spodnje strani doline se je s postopno gradnjo ceste po dolini Kolpe do petdesetih let 19. stoletja od Broda navzgor razširil nadstropni vrhkletni tip hiše, ki je lahko že imela dimnik (ali dva) ter glavno vhodno fasado obrnjeno na cesto. Z zidano etažo kleti in ostalih gospodarskih prostorov na nivoju okolice, ožjo srednjo vežo s strmim stopniščem, a še vedno ognjiščno kuhinjo in leseno hišo v nadstropju. Skedenj s hlevom je bil običajno ločen. Primer take arhitekture je Pavlova hiša iz Bosljive Loke.
- V osrednjem delu doline so bile ambicioznejše stavbe vsaj v prvi polovici 19. stoletja grajene bolj strogo v razmerjih zlatega reza, bile so največkrat vrhhlevne, z večjim napuščem nad vhodom, s kamnitimi stopnicami ob hiši, širšo vežo, s črno kuhinjo na zadnji strani. Obrnjene so bile z vhodno fasado proti cesti. Primer po kvaliteti gradnje najbolj ambiciozne take zgradbe je Jurinava hiša iz Mandlov. Še pred njo je bila zgrajena, sedaj že podrtá, Tamažava hiša. Zaradi predelav ostrešij ob gradnji dimnikov konec 19. stoletja je velik napušč viden le še na Šuštarjavi hiši v Pleščih.

- Vsaj v zgornjem in osrednjem delu doline so bile prisotne stavbe kvadratnega tlorisa, tudi dvotraktne zasnove. Razvidne so iz kart Franciscejskega katastra in katastrskih kart, ki so bile za desni breg izdelane v sredini 19. stoletja. Tak je primer hiše na Hribce v Črnem Potoku, iz začetka 19. stoletja. Tudi stara Girafkina iz Plešč je imela kvadratni tloris, podobne izmere in verjetno izgled. Kasneje so bile te hiše večinoma predelane v pravokotne tlorise.
- Drugi in tretji tip sta se srečala v Pleščih v sredini 19. stoletja, v obliki kot ga v bistvu edina predstavlja na novo grajena, sicer že pomeščanjena Palčava hiša. V njej so stavbarji strnili obe tradiciji gradnje. Nadstropno, vrhkletno iz spodnjega dela, ter po drugi strani z značilnostmi iz okolice Plešč: oblikovanjem po pravilih zlatega reza, s položaju in vlogi hiše prilagojenimi kamnitimi stopnicami pred glavnim vhodom. Tradicionalnim osnovam je bilo dodano gosposko nadstropje in bivalno podstrešje s sobami ter pod njima v celoti križno obokani etaži pritličja z gospodarskimi vsebinami in obeh kleti.
- Iz opisov hiš nad dolino in Čabrom je lepo razviden razvoj tlorisov v naslednjem stoletju. Od hiše s črno

kuhinjo, preko vmesne stopnje, kjer je bila še vedno zadržana vloga *hiše* kot glavnega prostora druženja in dela družine, do hiše z dominantno belo kuhinjo. Kuhinjo, ki je v zadnji fazi postala tako prostor za kuho, kot za delo družine in druženje.

Vse, kar smo opisovali v uvodu, je zgolj začetek in osnova poglobljenega raziskovanja, ki se bo nadaljevalo v opisih posameznih objektov, pogojev za njihov nastanek in življenje. Za začetek smo zbrali le nekaj primerov iz različnih koncev območja. Glavno delo pri tem nas še čaka, saj bi bilo škoda, da stavbno dediščino, ki so jo generacije prebivalcev doline oblikovale več stoletij, dokončno prekrije pozaba.

Tudi v naslednjih letih bi želeli v okviru poletnih raziskovalnih delavnic Etnološke zbirke Palčava šiša iz Plešč, s študenti in raziskovalci z obeh strani meje, nadaljevati z evidentiranjem starejših stavb v dolini in njeni okolici. Z raziskovalnimi delavnicami želimo širiti znanje o načinu življenja tukajšnjih ljudi ter ga predstaviti vsem zainteresiranim, strokovni javnosti in še posebno domačinom.

Upamo, da bo napisano doseglo svoj glavni namen in vzpodbudilo čim več tistih, ki imate občutek za lepo in domače. Želimo si, da bi bili voljni naše ugotovitve

povezati s svojimi izkušnjami in dojemanjem prostora ter jih prenesti v svoje novo domovanje ali podedovano domačijo. Le na ta način bomo uspeli ohraniti skupno dediščino obmejnega območja. Ta ni le stvar nostalgije, temveč spoštovanja dobrih praks, ki so se prenašale in stoletja dopolnjevale iz generacije v generacijo. Če bomo pri tem ohranili tudi kako tehnološko posebnost gradnje ali uporabili lokalne materiale, ohranili kako zgodbo o graditeljih, naročnikih in uporabnikih ali še kaj drugega, toliko boljše.

Nekaj pri tem projektu nas je že zbranih, zato ne boste sami! Veseli bomo, če se nam pridružite, z veseljem vam bomo pomagali z našimi izkušnjami.

REZUČKA HIŠA V ZAKRAJCU TURKOVSKEM S ČRNO KUHINJO

V dolini Kolpe so imele med drugo svetovno vojno po svoje posebno srečo vasi, ki so pripadle Neodvisni državi Hrvaški. Taka so bila naselja na desnem bregu Kolpe, v okolici Turkov, ki jih za razliko od tistih na drugi strani doline, okupator ni požigal. Eden od zaselkov je Zakrajc Turkovski, ki stoji na ne popolnoma zravnanim bregu nad reko. Že iz imena lahko ugotovimo, da gre za nekoč krajni konec poselitve, ki je pripadal k vasi Turke. Nad njim so se nadaljevali še drugi višji zaselki: Podgora Turkovska in Kalić.

Slika 122: Zaselek Zakrajc Turkovski na karti iz konca 18. stoletja, karavanska pot je prehajala bližje proti Kolpi.

Ne tako daleč pod zaselkom je šla karavanska pot nad desnim bregom med Turki in Hrvatskim, katere urez je še viden v bregu nad reko, severno od hiš. Lepo je vidna na karti iz 18. stoletja. Nad hišami je šla pot le v višje zaselke.

V spodnjem zaselku Zakrajca, ki ga je

sestavljalo nekaj hiš, je po stoletjih poselitve ostala ena od zanimivejših hiš v dolini. To mogoče ne velja po letih, temveč po tipu gradnje in ohranjene arhitekture. Razporeditev prostorov je podobna, kot je bila v večini zaselkov nad dolino še v začetku 19. stoletja. A je njen tloris bolj raztegnjen kot drugod. Prav tako v njej ni zaslediti kvadratnih osnov, niti v tlorisu hiše, niti v povezavi hiše z vežo in kuhinjo.

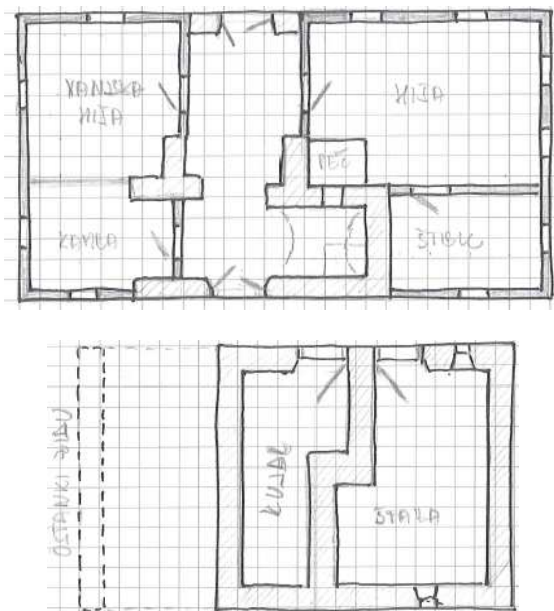

Slika 123: Pogled na Rezučko hišo in pripadajoča poslopja. Zadaj stoji svinjak, levo skedenj, ki je verjetno ostanek druge hiše.

Zaradi dovolj funkcionalne arhitekture in družinskih prilik lastnikov vsa obdobja ni bilo večjih potreb za spremembe prvotne hiše. Tako je ostala hiša po tlorisu in razporeditvi taka, kot je bila pred dvema stoletjema ali več. Posebno zanimivo je tudi to, da je poleg nje skedenj, ki je bil verjetno predelan iz naslednje hiše, postavljene vzporedno. Ta ni bila pritlična, temveč vrhhlevne zasnove, izdelana drugače kot Rezučka, saj je bila skoraj kvadratne oblike. Mogoče je bila nekoč celo dograjevana. Zanimiva je še zaradi nečesa. Možno bi bilo, da je to ostanek podzidja starejše zasnove in gre torej za

predhodnico hiše s črno kuhinjo, za ostanke hiše z ognjiščem v sredini. Več o tem nekaj kasneje.

Ker je bila pri zaselkih v tako odročnem kraju verjetno za preživetje pomembna predvsem drobnica, bi veža pri pritlični stavbi mogoče lahko pozimi služila tudi kot njen hlev, če ta ni bil postavljen kje zunaj v bolj provizorični obliki lesene pokrite ograde. Hlevčku bi lahko služila tudi površina, na kateri sta bila, mogoče kasneje, preko veže zgrajena dva dodatna prostora.

Slika 124: Tloris pritličja Rezucke hiše s črno kuhinjo, zunanjih izmer 13x7 m. Spodaj tloris sedanjega skednja s hlevom in kletjo – izmere zidanega dela so 7,5x6,5 m in je mogoče podzidje centralne hiše z ognjiščem.

Vrhlevna stavba problemov s hlevom ni imela, saj je imela štalo pod hišo. V štali je bilo prostora celo za kako kravo ali dve. Cel tloris njenega visokega pritličja je lahko služil stanovanju. Pri kamnitem podstenu je zanimiv zalomljeni zid med

hlevom in kletjo. Ta je drugačen, kot smo ga vajeni pri hišah s črno kuhinjo, potisnjeno na stran hiše. Domnevam, da bi lahko služil ojačitvi srednjega dela nekdanje lesene hiše, na katerem je bilo v sredini postavljeno odprto ognjišče. Lahko, da je ostenje torej ostanek ognjiščne stavbe, ki je bila predhodnica hiše s črno kuhinjo. Malce podolgovati tloris Rezucke hiše in ognjiščna stavba postavljata še eno vprašanje. So to morda ostanki arhitekture prišlekov, ki so prihajali v dolino zaradi Turških vpadov?

Rezucka hiša, o kateri govorimo, se nahaja v Srednjem Zakrajcu 7, v župniji Turke. Hiša je zadržala nekdanji značilni raspored prostorov pritlične dvotraktne kmečke hiše z dvema etažama, kot smo jih spoznali v uvodnem delu. V nizkem pritličju z osrednjo vježo, črno kuhno, ter nekaj bolj podolgovato hišo s krušno pečjo. Prvotno je hiša verjetno imela dve okenci na vsaki zunanji steni, obrnjena je bila proti SV in proti prihajajoči poti iz doline. Bila je povezana s štibcem. Na drugi strani prehodne veže, v katero se prihaja skozi obzidana sprednja ali zadnja vrata, ležita shramba - kamra in prostor, imenovan vajnska hiša. Iz veže vodijo strme stopnice na podstreho - jezbo. Hiša ima sprednja in zadnja vhodna vrata. Je podolgovatega tlorisa, zunanjih izmer približno 7x13 m. Za razliko od ostalih, v njej ne zasledimo kvadratnih osnov, niti razmerij zlatega

reza. Tudi prostor *hiše* je s 5,5x4,7m precej bolj podolgovat, kot je bil pri podobnih zgradbah v dolini in nad njo celo 19. stoletje.

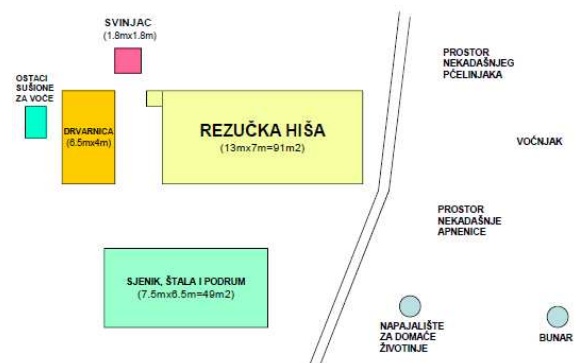
Slika 125: Pogled na Rezučko hišo s spodnje strani sedanje ceste, kjer je bil nekoč travnik in sadovnjak.

Ena polovica hiše, v kateri sta *kamra* in *vajnska hiša*, je še vedno lesena in zunaj ter znotraj po stenah ometana, druga polovica, v kateri so *hiša* in *štiblc*, je bila na mestu nekdanjih lesenih sten v sredini 20. stoletja pozidana z opeko. Takrat so bila verjetno povečana tudi vsa okna. Osrednji del z vhodi in črno kuhinjo je kamnit. Hiša je brez kleti, brez dimnika, vodovoda in elektrike.

Prvi prostor, v katerega pridemo skozi prva vhodna vrata (verjetno so bila to nekoč zadnja vrata) je veža, ki leži v sredini hiše. Iz veže je vhod v vse prostore hiše, razen v *štiblc*, ki je povezan le s *hišo*. Iz veže desno je v zidanem delu črna kuhinja – najstarejši del, za katerega domnevamo, da je iz 18. ali začetka 19. stoletja. Ta del je zgrajen iz apnenčastega kamenja in mešanice ilovice, apna in blata in ima po tleh zbito zemljo, ki se je stoletja mešala s

pepelom od ognjišča. Vsi ostali podi po hiši so leseni, iz jelovine.

Stropi prostorov so leseni, poletvani in ometani, kar kaže na kasnejše predelave, ki so iz *hiše* odstranile tudi prečni nosilni tram. V veži je strop še vedno iz neometanih tesanih debelejših gred, povezanih z lesenimi klini in je verjetno najstarejši. Med vežo in hišo je iz kakih 10 cm debelih tesanih gred postavljen predelni zid, po domače se mu reče *uostejnok*.

Slika 126: Shematski prikaz Rezučke hiše in pripadajočih objektov nad in pod potjo skozi zaselek.

Glede na ohranjeno arhitekturo in dejstvo, da je v hiši urejena etnografska zbirka, ki si jo lahko ogledamo, je tu priložnost, da natančneje opišemo še način življenja v hiši, kot se ga spominjajo njeni prebivalci iz časov pred drugo vojno in ga je zabeležil Bojan Pajnič.

V veži stoji miza, na kateri se je poleti jedlo. Pod stopnicami na podstreho je bilo shranjeno kmečko orodje za delo na polju. Poleg je postavljena vežna omara za shranjevanje hrane. V veži je lesena klop,

na kateri so stali lonci in *kebli* za vodo, ki so jo prinašali iz bližnje *šterne*.

Slika 127: Pogled v odprtino za nalaganje krušne peči, s trinožnikom in zglavnikom.

Veža je povezana s črno kuhinjo, ki je obokana – *velbana*, polkrožni strop je v osnovi izdelan iz *špringla* - lesenih prepletenih palic, ki so ometane z malto, z manjšo odprtino na vrhu za odvod dima na podstreho. Dim, ki se je na podstrehi, kjer se je sušilo meso, prosto širil, je iz nje uhajal skozi odprtine na vrhu strehe. Obokani strop in stene črne kuhinje so na debelo pokrite s sajami. Pod stropom visi *rajmeš* – palica za obešanje suhega mesa in klobas. *Uonci*, *ponve*, *kazice*, krožniki in drugo posodje iz lesa, keramike ter železa, so bili shranjeni na *sklejdniku*, ki visi na steni, in na lesenih policah *stalažah*. Danes v črni kuhinji ni več kamnitega ognjišča, na katerem se je kuhalo in nad katerim je na nastavljivi verigi visel kotel. Na istem ognjišču so kuhali tudi za svinje. Hrana se je svinjam nosila v *golidi*. Na ognjišču črne kuhne je bila *želejna kuoza* (zglavnik), na katero so se naslanjala drva in *grebla*, s katero se je zagreblo žerjavico

v pepel, da se bi obdržala do večera. Železne in lončene lonce se je po ognjišču premikalo z burklami, včasih so potrebovali za podstavek nad ognjem trinožnik. Burkel je bilo potrebno imeti kar nekaj velikosti, saj so se morale prilegati loncu, v katerem se je kuhala domača hrana: zelje, repa, polenta, močnik... Jedlo se je iz skupne sklede poleteli na mizi v veži, pozimi v hiši. V zidu črne kuhne je štirioglasta vdolbina za razne kuhinjske potrebščine. V kotu črne kuhne stoji razno orodje za ognjišče: *krivla* za pepel, *uopar* za kruh, *burkle*, *pes'ica* (palica za poravnavanje ognja) in ostalo. Krušna peč, ki je bila nekoč večja, je prvotno imela odprtino za nalaganje le v kuhinji. Kasneje, ko verjetno ni bilo več ognjišča, je dobila dodatno v hiši. Krušna peč je služila gretju ter peki kruha in mesa.

Slika 128: Notranjost nekdanje črne kuhinje.

Za razliko od ostalih hiš, kjer so črne kuhinje porušili in pretvorili v moderne kuhinje z železnim štedilnikom in dimnikom, se je tu funkcija črne kuhinje zadržala vse do petdesetih let 20. stoletja. Takrat so kuhanje preselili v *vajnsko hišo*, na železni štedilnik *kuozo*. V črni kuhinji pa se je postavil kotel za kuhanje hrane za svinje. V Rezučki hiši do danes niso zgradili posebnega dimnika. Le v stropu se je izrezala odprtina za novo dimno cev, saj se je na podstrehi, na sušilu, še vedno sušilo meso. Poleg sušila je bilo na podstrehi prostora še za odvečne predmete in orodja.

Slika 129: Krušna peč s klopmi v hiši, fotografirano proti vhodnim vratom iz veže.

V glavnem prostoru, *hiši*, sta postavljeni dve postelji, omara, miza ter krušna peč. Peč je po pripovedih najstarejših prebivalcev imela nekdanj vratca za nalaganje tudi v *hiši*. Ob vhodu v prostor poleg vrat visi kropivček. Včasih je bila glavna miza v desnem kotu proti štiblcu, s klopni do stene. Nad mizo je obešeno veliko razpelo, v kotu sobe so slike

zaščitnikov hiše: Srca Jezusovega in Srca Marijinega. Skupna molitev je družila vse domače vsako jutro po vstajanju in vsak večer pred spanjem.

Slika 130: Neometani leseni zid - uostejnek veže proti hiši.

Slika 131: Mala *mintrga* za mesenje in vzhajanje testa za kruh ter *pinta* iz Rezučke hiše; Zakrajc Turkovski.

V hiši je za razsvetljavo nekoč visela *letirna*, svetilka s svečo in štirimi stekli. Na zidu poleg peči je visela stenska ura na uteži, katere se nihče od otrok ni smel niti

dotakniti. Otroci iz okolice so radi prihajali sem, ker so jim domači velikokrat prebrali kaj iz stare knjige »San Majke Božje«. V hiši so bili nekoč še predalnik, skrinja, kolovrat za prejo volne in šivalni stroj »Singer«. Na lesenih klopeh okoli krušne peči so se ženske iz soseščine rade pomenkovale in sledile razgovoru mož ob mizi, ki so prihajali na *rakijo*, ter pripovedovali zgodbe o *hauziranju* in *vurmoharenju*, o rušenju hrastov v slavonskim gozdovih ali daljni Ameriki. Prav tako so radi pripovedovali o *mračnikih*, *šratlih*, *vilah* in *cupornecah*. Za Veliko noč se je jedlo z jajčnim in kruhovim nadevom nadevan želodec - *nadouavajne*.

Slika 132: Prostor *vanjske hiše*, bele kuhinje z železnim štedilnikom starega tipa - *kuozo* in mizo ob njem.

V *štiblcu*, ki je bil namenjen otrokom, odraslemu fantu ali dekletu, se nahaja postelja z laneno rjuho, napolnjeno s koruznim ličkanjem, skrinja za obleko in otroški voziček - *kripca*. Tega je med obema svetovnjima vojnama svojim otrokom: Mariji, Julijani, Antonu in Petru, izdelal njihov oče.

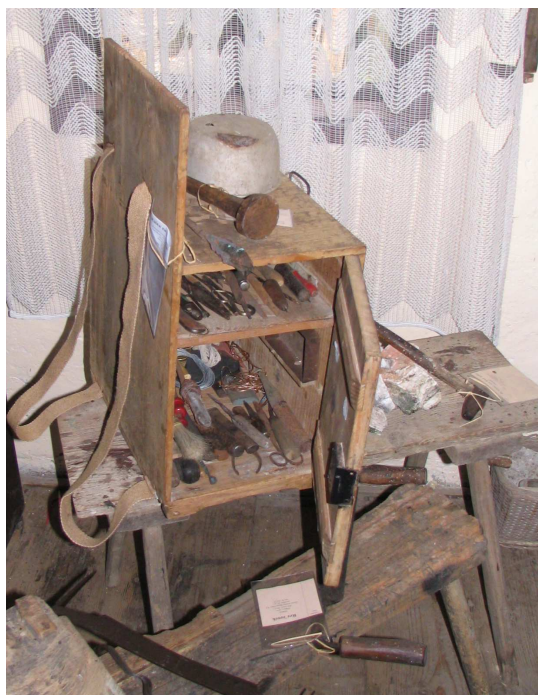

Slika 133: *Ublbank* z mizarskim in ostalim hišnim orodjem v drugem kotu *vanjske hiše*.

Vajnska hiša je bila večnamenska. V novejšem času je, poleg kuhinji z železnim štedilnikom – *kuozo*, služila še delovnemu prostoru gospodarja, ki je na *ublbanku* izdeloval in popravljala razne predmete iz lesa in šibja, na primer koše, košarice, *kruošne* – nosila za seno, lesene sode in keble, poljsko orodje in ostalo, tako za doma kot za prodajo.

V *kamri*, ki je bila nekoč z *vajnsko hišo* povezana z vrati, se nahajajo razne potrebščine, kot *miteca* (pinta) za izdelavo masla, *vage*, orodje za žetev žita in lana, *bocuni* za *rakijo*... V *kamri* je tudi *škrina* za žito, *mentrga* – miza za mesenje in vzhajanje kruha, velika *nečka* – ovalna

lesena tesana posoda in kad za zelje. V kamri je bilo vse, kar je moralo biti pri roki vsak dan.

Slika 134: Lesena nahrbtna omarica za prenašanje orodja popotnega popravljavca piskrov in še česa. Postavljena na klopci.

Pripadajoči objekti hiše so še: *skeden* s *štalo* in kletjo - *kujdrom*, drvarnica, svinjak - *praščja štauca*, ostanki sušilnice za sadje in preko poti pod hišo dve *štirni*, ki pa sta bili vodnjaka in ne zgolj zbiralnika vode s streh. V svinjaku, ki se nahaja med hišo in drvarnico, so gojili po tri svinje. Svinjak ima dvojna vrata, sprednja, ki se odpirajo navznoter in navzven, služijo za krmljenje svinj, in bočna vrata za čiščenje gnoja. Drvarnica je razen za drva služila tudi za kuhanje *rakije*. V obdobju pred 2. svetovno vojno se je kotel za kuhanje *rakije* posojalo od soseda do soseda. Odškodnino se je plačalo v *rakiji*, kolikor se jo je nakuhalo od enega kotla.

Senik - *skeden* predstavlja največjo gospodarsko zgradbo, ki ima poleg prostora za seno in nastilj v lesenem nadstropju, v pritličju hlev – *štauo* in klet - *kujdr*. V polkrožno obokanem *kujdru*, ki je globlje vkopan v zemljo, so hranili poljedelske pridelke, na primer krompir, jabolka, korenje, peso, kolerabo in ostale poljščine. Podstenje senika je zidano iz kamna in gline. V *štali* so nekoč imele jasli dve kravi in mlado tele.

Slika 135: Osrednja veža, ki služi kmetu poleg shrambe živil v omari še za odlaganje orodja.

Na dvorišču pod hišo (nekdanja pot čez vas ni šla ob hiši, temveč nad njo) sta dve *štirni*, ena za napajanje živali, druga za domače. Obe sta grajeni iz kamenja in nekoč zatesnjeni z ilovico. Za drvarnico je stalo sušilo za sušenje sadja (*blječkov*) in lanu - *šešna jama*, katerega ostanki so

vidni še danes. Poleg hiše je nekdanj stal čebelnjak - *žbilnak* in prostor, na katerem je bila občasno postavljena apnenica – *uoplinca*, saj je bilo nad vasjo veliko apnenca. Sušilnice, čebelnjake in *štirne* naj bi imela nekoč vsaka hiša v zaselku.

Slika 136: Bojan Pajnić demonstrira uporabo čevljarjskega orodja v *vanjski hiši* Rezučke hiše ob obisku udeležencev delavnice v Palčavi šiši, leta 2007.

Naziv Rezučka hiša prihaja od družine Jureta in Ane Mauhar, rojene Tomac, ki sta se leta 1852 preselila iz Razlog v Srednji Zakrajc. Zadnji stanovalci hiše so bili iz družine Antuna in Julijane Pajnić, rojene Mauhar. Poleg hišnega imena Rezučki (priimki Mauhar, Pajnić), so v Srednjem Zakrajcu živele še štiri družine Nakrajnih (Štimac), Rebarčovih (Kovač), Verunkenih (Štimac) i Šešičkih (Krulić). Zanimivo, da so štiri hiše tudi na avstrijski specialki.

V vasi je kapelica Srca Jezusovega, kjer se že tradicionalno zadnjih deset let na maši in druženju zberejo nekdanji prebivalci,

njihovi potomci in prijatelji od vsepovsod. Danes je vas povezana z makadamsko cesto z dolino, prej je bilo treba iz Turkov ali Osilnice vse prinesiti v koših.

Za hišo, za snovno in nesnovno dediščino, povezano s krajem prednikov in dolino lepo skrbi Društvo Krajčke košenice, ki ga vodi Bojan Pajnić iz Ljubljane. V letih dela so zbrali veliko različnega dokumentarnega gradiva in predmetov. Hiša je opremljena kot skrbno urejena etnografska zbirka, v kateri prostori služijo tako občasnemu bivanju lastnikov, kot ambientalni muzejski predstavitvi življenja in kulture njenih prebivalcev. Posebno pozornost posvečajo narečju in bajeslovnim bitjem, ki so jih poznali nekdanji prebivalci teh krajev. Bojan je napisal tudi zbirko zgodb v narečju s tega območja, ena od njih je bila uporabljeno kot predloga za dramsko igro študentov iz čabranskega območja, odigrano v Pleščih avgusta 2010 na prireditvi ob vaškem sejmu na trgu pred cerkvijo. Bojan raziskuje vasi po dolini, zabeležil je vsa ledinska imena, hišna imena in preiskal arhive izseljencev iz doline v severno Ameriko na Ellis Islandu.

PAVLOVA HIŠA IN GOSPODARSKA POSLOPJA V BOSLJIVI LOKI

Bosljiva Loka na 267 mnm je prva večja dolinska vas nad nekdanjo mejo gospostva - Sveto Ano in za mostom iz Hrvaškega dela, na nekdanj glavni cesti po dolini pri Gašparcih. V vasi in njenih stavbah je viden razvoj naselja, povezan z izgradnjo ceste po dolini. Tu so se že zelo zgodaj, v začetku 19. stoletja, razvile vrhkletne stavbe, postavljene poleg ceste na zravnanih delih ob Kolpi, katerih pritličje je služilo gospodarskim namenom – kletem, shrambam, tudi gostilni ali trgovini. Stanovanjski del pri novih hišah je bil za razliko od starih, pritličnih stavb, v celoti v nadstropju. Taka gradnja je običajna v spodnjem delu doline Kolpe, v okolici Broda, ter v trgovskih središčih Gorskega Kotarja ob nekdanji cesti Luizijani, zato verjetno njeni izvori prihajajo prav od tam.

Slika 137: Bosljiva Loka na avstrijski specialki iz konca 18. stoletja, poslopja stojijo še pravokotno na cesto proti Kolpi.

Dolina Kolpe je s svojimi večjimi in kvalitetnejšimi obdelovalnimi površinami, ki so jih ljudje v stoletjih v bližini naselij

postopoma iztrgali iz njenih nederij, omogočala razvoj večjih kmečkih gospodarstev. Ta so se poleg poljedelstva in živinoreje lahko ukvarjala še s prevozništvom, trgovino in gostinstvom. Posledica tega so bila tudi bolj strukturirana in večja gospodarska poslopja. Po dolini je bila speljana vozna cesta, ki jo je v 19. stoletju povezala na obe strani in s tem dajala krajem že precej prej kot v zgornjem delu doline dodaten razvojni potencial.

Slika 138: Pavlova hiša zgrajena 1855. leta s cestne strani, levo okence spodaj je originalne velikosti, ostala so bila ob predelavi pred drugo svetovno vojno povečana. V sredini inicialke gospodarja in leto gradnje. Spodaj pogled iz zgornje strani ceste. Desno je bila stavba dograjena, tam je bil prvotno verjetno le širok gank; ostrešje je bilo izvedeno na čop.

Z gradnjo cest, ki so jih od Ilirskih provinc naprej postopoma povezovali od Broda na Kolpi navzgor, so verjetno prihajali tudi primorski stavbarski mojstri. S seboj so prinesli zidarsko in kamnoseško znanje obdelovanja kamna ter sposobnost izvedbe večjih kamnitih zgradb in zahtevnejših detajlov iz apnenca, ki ga je bilo v bližini dovolj. Sled izkušenih kamnosekov je razpoznavna tudi na drugih portalih in hišah po vasi, ki so bile za razliko od naselij v zgornjem delu doline večinoma nadstropne in zidane, opazna je tudi na opremi pokopališča. Zanimiva je starinska Grajska hiša iz prve polovice 19. stoletja, če ne še prej, s portalom iz 1821. leta, Cerkvina hiša iz 1820 in cerkvena Sv. Vida, s svaricami na prednji fasadi – večjo zgoraj in tremi manjšimi spodaj. Cerkev ima prizidano lopo in v notranjosti freske, ki se v severni steni ladje počasi in sramežljivo kažejo izpod kasnejših beležev.

Slika 139: Sklepnik najstarejšega portala v dolini zgornje Kolpe in Čabranke, na gospodarskem poslopju Pavlovih v Bosljivi Loki.

Kljub temu, da so na najstarejših zemljevidih stavbe vrisane še pravokotne

na cesto in verjetno pritlične ter lesene, kot so bile v zgornjem delu doline, so ob gradnjah nove generacije stavb v 19. stoletju večino hiš postopoma obrnili z glavno fasado vzporedno na cesto. Večina domačij je dobila tudi nove skednje, v katerih kamnitem pritličnem delu so bili hlevi, prostori za shrambe, včasih klet ter shramba kmetijskega orodja. Skednje so morali imeti tudi že prej, saj v pritlični stavbi običajno ni bilo prostora za živino. Površine prostorov za shranjevanje so bile relativno velike, kar je verjetno posledica nekdanjega načina odlaganja. Police niso bile običajne in je bila zato potrebna površina za odlaganje toliko večja.

Slika 140: Veliko gospodarsko poslopje Lenčevih v Bosljivi Loki, desni del je verjetno najstarejši in je podoben tistim iz zgornjega dela doline okoli Osilnice, le stopnice so mu nekoč ob povečanju hleva že obrnili.

Največje po tlorisu med vsemi sezidanimi stavbami v dolini je vsekakor gospodarsko poslopje Pavlovih, zgrajeno ob sami Kolpi, ki je bilo nekoč že predelano - obrnjena je bila smer stopnic, verjetno zaradi povečanja hleva.

V skedenj je na vhodu v vinsko klet vzidan najstarejši do sedaj odkriti portal v dolini

zgornje Kolpe in Čabranke, iz leta 1810. Kot takrat verjetno najbolj reprezentančen arhitekturni element domačije, je bil namenjen pomembnemu gospodarskemu delu za njen obstoj. V pritličju so si po vrsti sledili velik hlev za krave in konje, vinska klet, krompirjeva klet (zaradi bližine Kolpe ni bilo potrebe, da bi bila vkopana) in na koncu še pokrit del za shrambo vozov in večjega orodja.

Slika 141: Portal iz 1810. leta, vhod v vinsko klet.

Celotno poslopje je pod eno dvokapno streho in je dolgo približno 25 metrov. V vrhnjem delu je bil senik, pod in v kamnitem delu kasneje predelane sobe za poletne goste iz Zagreba, ki so sem hodili med vojnama loviti ribe. Skednja se ob hlevu drži še *praščja stalca*. V bližini je postavljena kot ločen objekt kamnita *praščja kuhna*, na dvorišču, med njim in hišo, stoji nizki dvojni kozolec, na katerem so se nekoč sušili snopi žita, koruza in

drugi pridelki. Pod kozolcem je bilo dovolj prostora za razna opravila in shrambo furmanskih vozov, ki so prihajali po cesti in so potrebovali počitek. Furmani so prespali na skednju. Gospodarstvo je obsegalo približno 16 hektarov zemljišča in je bilo nekoč eno večjih v dolini.

Po stari katastrski karti sodeč so se morale nekdanje, tlorisno precej velike pritlične hiše, postavljene pravokotno na cesto, postopoma umakniti novi cesti skozi vas. Verjetno je bilo ljudem ustrežnejše predelati staro, leseno in verjetno že dotrajano hišo s črno kuhinjo brez dimnika, kot žrtvovati del polja, od katerega so živeli. Zato so si nove hiše postavili po novi modi z glavnimi fasadami, obrnjenimi na cesto. Tako je bilo tudi pri Pavlovih. Njihov prednik Pavel Štimec, rojen 1813. leta je postavil leta 1855 novo hišo ob cesti, po njem je dobila hišno ime.

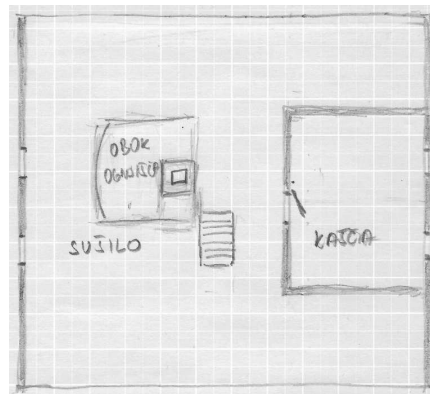
Slika 142: Stanovanjska stavba pri Pavlovih v Bosljivi Loki (št. 23) in njihov skednj (št. 14) na katastrski karti iz druge polovice 19. stoletja. Ob cesti so še vrisani ostanki stare, verjetno takrat že podrtne stavbe (12), podobno kot pri sosedih zraven. Obe sta porezani s cesto. *Praščja kuhna* še ni vrisana.

Slika 143: Praščja kuhna Pavlove domačije, grajena iz apnenca; Bosljiva Loka.

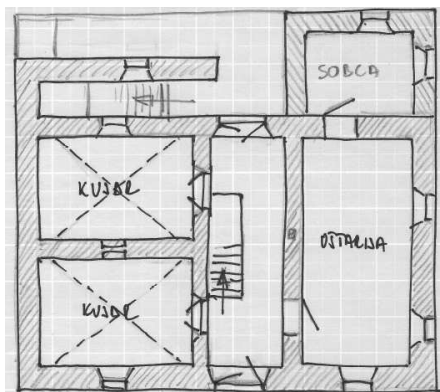

Slika 144: Vinski kjoudr v skednju Pavlove hiše, obokan z opeko v sredini 19. stoletja; Bosljiva Loka.

Slika 145: Delno rekonstruirani tlorisi pritličja, nadstropja in podstrehe Pavlove hiše, velikosti 11,6x9,1 m.

Hiša je nadstropna, z glavnim vhodom na sredini hiše s cestne strani, s središčno vežo na obe strani, s shrambami in križno obokanimi kletmi v pritličju ter strmimi stopnicami v bivanjsko nadstropje. Tu je bila severovzhodna stran hiše proti cesti lesena, grajena iz hrastovih brun, saj je bila v njej hiša z dvema oknoma na vsaki zunanji steni. Obrnjena je bila proti cesti, ki je prihajala iz Broda, od koder so prihajali tovari in trgovci, tako kot so bile obrnjene vse hiše po dolini.

Slika 146: Enostavna kuhinjska omarica za živila z enokrilnimi vrati, ki zapirajo vse predale, sredina 19. stoletja, Pavlova hiša; Bosljiva Loka.

V stanovanjski etaži v nadstropju je bila proti dvoriščni strani ognjiščna kuhinja, ki je imela na zadnji strani hiše posebne stopnice na dvorišče. Na drugi strani veže sta bili še dve sobi, v začetku verjetno obe brez peči. Nekoč kasneje sta bili predelani v en prostor. V kotu veže v nadstropju je še vzdana omarica, ki je služila kuhinji za priročno suho shrambo. Na podstrehi, kamor se je prišlo po strmih stopnicah, je bila na jugovzhodnem delu postavljena relativno velika lesena soba, ometana na notranji strani – verjetno prvotno *kašča* za žito in druge pridelke.

Slika 147: Stanovanjska stavba pri Pavlovih iz zadnje, dvoriščne strani, s prizidanim delom levo in lesenim gankom. Verjetno je bil tudi ves levi, kasneje pozidani del, nekdanj širok gank za sušenje in shranjevanje pridelkov.

Na dvoriščni strani je imela hiša lesen gank, posebnost so bile že prej omenjene ločene stopnice v kuhinjo. Tako gospodinji ni bilo potrebno hoditi iz dvorišča, kleti in hlevov skozi glavno vežo. Verjetno je ta pot služila tudi zraku, ki je bil potreben za dobro vleko dima iz ognjišča pod obok in nato na podstreho. Vrata iz kuhinje proti veži so bila lahko zaprta in v ostalih prostorih stavbe ni bilo dima. Na koncu lesenega ganka je bilo še stranišče na

štrbunk, z jamo na vogalu hiše, pod njim po vsej verjetnosti še eno za gostilno. Tja se je hodilo na potrebo tudi, ko si delal v hlevu ali na dvorišču.

Slika 148: Ostanki oboka nad ognjiščem na podstrehi, z nadaljevanjem v dimnik.

Hiša je v začetku po vsej verjetnosti služila družini, katere glavna dejavnost je bila kmetija. Ker so imeli vedno tudi konje, je bila ena od stalnih dejavnosti verjetno tudi furmanstvo. V eni od prvih gradbenih predelav je relativno dolg prostor v pritličju, verjetno prvotno grajen za skladišče ali shrambo, dobil funkcijo gostilniške sobe. Dobil je novo, litoželezno peč in mogoče tudi dimnik, če ga prej še ni imel. To ne bi bilo tako nemogoče, saj je bilo v hiši iz sredine 19. stoletja to še vedno običajno.

Enkrat kasneje so dozidali na dvoriščni strani še dodatno sobico, ki je v pritličju služila posebnim gostom, v nadstropju pa so iz širokega ganka pridobili manjšo spalnico za domače in turiste. Ob tej prezidavi so povečali okna, kar je pripovedovala mama sedanje lastnice. Podrli so kamnite obočne loke nad okni in

jih nadomestili z nižjimi, opečnatimi. Eno staro okno je še ostalo levo od vhodnih vrat. A osnovna razmerja hiše so ves čas ostala podobna in so taka tudi skrbno vzdrževana do dandanes. K temu je vsekakor moral pripomoči tudi stari oče lastnice, ki se je v te kraje priselil ob gradnji ceste proti Čabru, v sredini 1890-ih let. Bil je zidarski mojster iz Senja. Sodeloval je pri zidavi mostu čez Kolpo, vseh cest v dolini in iz nje ter pri intenzivnih zidarskih podjetjih v Čabru.

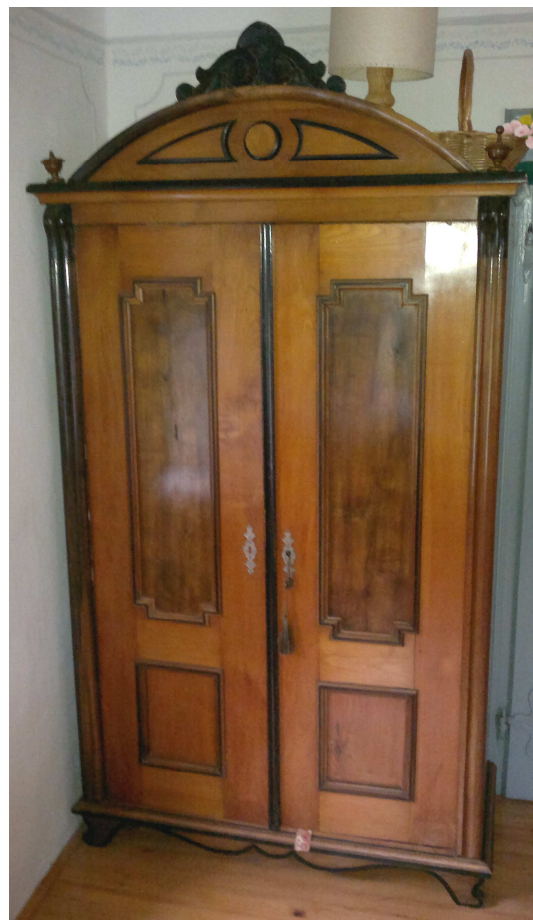
Slika 149: Zgornja veža, vhod levo v ognjiščno kuhinjo, na gank v sredini in vzidana omara za hrano desno.

Slika 150: Detajl iz spalnice – babičina bala, konec 19. stoletja.

Posebnost hiše je ostrešje iz hrastovine, ki je bilo nekoč prekrito s cepljenimi strešnimi deskami. Razmak med strešnimi gredami je približno 125 cm. Streha pod 45 stopinjami je bila nekoč izdelana s strmimi

čopi. Kot smo omenili že v uvodu, je Bosljiva Loka kraj, kjer je bilo kvalitetne hrastovine dovolj tudi za gradnjo vsaj nekaterih hiš. Hiša je bila verjetno že od začetka v celoti poletvana in zunaj enotno ometana z apneno malto.

Slika 151: Dvokrilna omara iz češnjevine in orehovine, babičina bala iz konca 19. stoletja.

Stavba je zanimiva, tako zaradi kvalitetne arhitekture, kjer gre za lep primer nadstropne stanovanjske stavbe velikega kmeta in kasneje gostilničarja, kot zaradi ohranjenosti, saj so celotno zgradbo skrbno vzdrževale vse generacije do dandanes. V njej je ohranjene večina stare notranje opreme, od najstarejših bidermajerskih kosov pohištva: češnjevega furniranega

predalnika, kredence iz kombinacije masivne hrastovine in češnjevine, starih skrinj ter pohištva iz babičine bale iz konca prejšnjega stoletja, do mamine spalnice.

Slika 152: Stružena toaletna mizica iz konca 19. stoletja, Pavlova hiša.

Ker so bile pri hiši zadnja generacija pred vojno sama dekleta, hiša ni doživela večjih sprememb in so se stvari večinoma ohranile. K temu je pripomoglo tudi intelektualno okolje, ki ga sestre pri Pavlovih še vedno ustvarjajo s svojimi dejavnostmi: od izdelave papirnatega cvetja za posebne priložnosti, kjer sodelujejo z drugimi ženami iz vasi, do mesečnih bralnih večerov, ko s prijatelji in sorodniki berejo in diskutirajo aktualno literaturo.

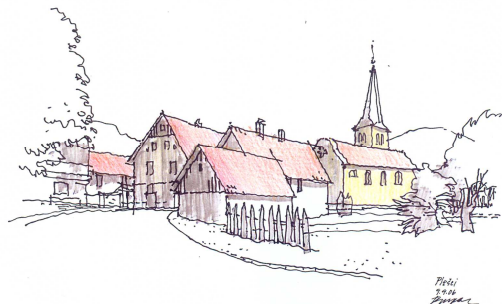
Slika 153: Na dvorišču pred skednjem Pavlove hiše ob demonstraciji izdelovanja cvetja iz papirja kot elementa nesnovne dediščine, z udeleženci delavnice etnološke zbirke Palčava šiša in domačinkami iz Bosljive Loke, leta 2010.

Slika 154: Domačinke iz Bosljive Loke na večeru pripovedi in delavnici izdelovanja cvetja iz papirja, z udeleženci delavnice etnološke zbirke Palčava šiša, leta 2011.

TAMAŽAVA HIŠA IN MLIN V PLEŠCIH

Ker pregled stavbne dediščine v Pleščih začnemo z najstarejšo datirano stavbo ter pripadajočim mlinom na bližnjem potoku, ki je bil zgrajen v istem obdobju, bomo v uvodu zapisali še nekaj o samih Pleščih.

Slika 155: Pogled na središče Plešč iz spodnje strani ceste, pred Palčavo šišo in cerkvijo stoji na zavoju Tamažava hiša s stajo. Leta 2006 narisal arhitekt Kraigher.

Spomladi leta 2007, ko so se pripravljali na rušenje *Tamažave šiše*, sem brskal po knjižnici in pod roke so mi prišel vojaške specialke Avstrijskega dela monarhije, za katere so v naših krajih podatke nabirali okoli leta 1776. Čeprav gre za posnetek Kranjskega dela, so tudi obmejni kraji na hrvaškem enako natančno posneti in zarisani, med njimi Plešče. Hiše mogoče niso ravno na pravih mestih, vendar se razpozna tip naselja, razpored hiš in njihovo približno število. Glede na to, da dokaj dobro poznam vas in njene stavbe, me je zanimalo, koliko je karta v delih, ki jih poznam, verodostojen prikaz stanja iz

18. stoletja. V Pleščih naj bi bile takrat hiše po karti še skoraj vse razporejene pravokotno na ulice oziroma poti skozi vas ali iz nje. Ena od redkih, ki je izstopala iz tega reda, je bila izgleda Grajska, pri kateri pa moti, da je vrisana stran od poti in močno v bregu.

Slika 156: Plešče na vojaški specialki iz 1776. leta. Pred cerkvijo v zavoju sta risani dve hiši.

Po opisih v karti so bile vse zgradbe v dolini lesene, razen cerkve, ki je bila kamnita, narisana je celo z zvonikom. Iz karte lahko razberemo tudi razdelitev vasi na dve celoti, domačini jih imenujemo *Srejdno vas* in *Spujdno vas*. Delil jih je potok, ki je imel strugo tedaj verjetno še kak meter ali dva višje in še ni bila dokončno formirana. Zato je ob velikih vodah lahko poplavljal okolico, kar še vedno vidimo v peščenih nanosih mivke celo na spodnjem delu *Ošteta*, za Palčavim skednjem in Starinkino hišo. Iz satelitskih posnetkov na internetu je viden peščeni pas nanosov, ki gre preko nove Tamažave hiše in med Mižnarjevo ter Špelno hišo proti Čabranci. To je verjetno nekdanja struga

potoka ali celo drugega jarka. Strugo jarka so zasuli s pozidavami osrednjega dela vasi v 18. stoletju ali celo prej in tudi potok vztrajno odpravili proti bregu Ograj. Iz nanosov in pred nekaj leti odkritim, zasutim jarkom za Palčavim skednjem bi lahko zaključili, da so bile hiše v delu levo od cerkve in čez cesto postavljene le nad ulico, ki prehaja poleg Palčave šiše na Oštet in se je takrat mogoče še nadaljevala naprej na Kamenski hrib. Za dve hiši, od treh narisanih, sem v zadnjih letih našel tudi stare temelje in sta tako arheološko že potrjeni. Nižji deli ob potoku so bili za gradnjo bolj neugodni zaradi razlivanja vode, zato tu v 18. stoletju še ni bilo hiše. Hiše ob potoku na *Srejni vasi* so bile tako zgrajene šele kasneje, ko ni bilo več prostora na bolj zaščitenih legah (to velja tako za nekdanjo staro Starinkino hišo, ki je stala na sedanjem vrtu, kot za staro Palčavo hišo - sedaj je v njej bife MTB. Obe zgradbi sta bili verjetno postavljeni v prvi polovici 19. stoletja. Takrat sta bili nad vasjo zgrajeni tudi že obe zajezitvi mlinov – na Mižnarjevi in Tamažavi *malnci* sta bila postavljena mlina, ki ju na specialki še ni. Jezova mlinov sta toliko omejila razdorno moč potoka, da so tega lahko dokončno potisnili močno proti bregu pod *Ograje*. S tem je bil reguliran in struga se je sčasoma močno poglobila. O regulaciji in resni nevarnosti potoka pričajo tudi ogromni klesani kamni s

katerimi je zaščiten Grajski vrt, pod njim je bil narejen kasneje celo slap. *Zgurajne vasi* od Girafkinih naprej na karti še ni, saj so bile hiše zgrajene kasneje. Najbližji mlin je bil v Zamostu. Skupno število vrisanih hiš je dvajset.

Slika 157: Središče Plešč na karti katastra iz 1860. leta, z rdeče vrisano Palčavo šišo in skednjem ter občrtanimi sosednjimi stavbami, med njimi tudi Tamažavo šišo na notranji strani zavoja. Mlin je preko potoka.

Da je bilo središče vasi - *Srejna vas*, postavljeno na nasutju potokov na plečih, ki se proti Čabranki zravna, smo razpravljali že v uvodu. Konec 15. stoletja na tem prostoru še govorimo o naselju sestavljenem verjetno iz raztresenih zaselkov, poimenovanih s skupnim imenom Am Grab – na gomili, plečih, na *plječcih*. Naselje je imelo v župi Osilnica pomembno vlogo in poleg Osilnice edino svojega župana z imenom Jure. Na območju nad Plešci, proti Požarnici, so verjetno vsaj v 15. stoletju kopali in talili železovo rudo, mogoče tudi kasneje.

Po opisih, ki so bili dodani kartam, so bile ceste po gornje kolpski dolini prevozne samo v bližini naselij in polj in vzdolž

doline še niso bile povezane. Po dolini Kolpe in Čabranke se je lahko potovalo zgolj na konjih ali peš. Na Kolpi še ni bilo mostu. Varni prehodi preko Kolpe, ko je bil vodostaj nizek, so bili mogoči pri Osilnici, Grintovcu, Bosljivi Loki in Kuželju. Preko Čabranke se je dalo prepeljati z vozom, tudi brez mosta, na več krajih. Pod Plešci je bil prehod preko Čabranke za Osilnico na koncu *Spujdnega pulja*, pot za Zamost je bila otežena zaradi Parudnika, zato je bilo verjetno bolje iti čez Čabranko in nato spet čez most nazaj.

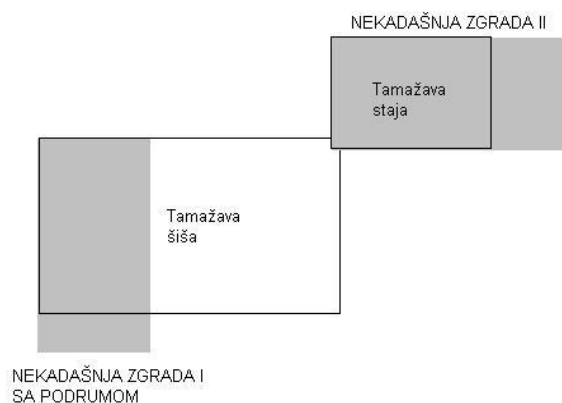
V času izdelave kart je po desetletjih poskusov nadaljevanja proizvodnje in predelave železa, vzponov in padcev, zaradi pomanjkanja kakovostne rude dokončno prenehala delovati železarna v Čabru, ki je bila glavni gospodarski obrat na tem območju. V aktivnih obdobjih je zaposlovala tako rudarje kot kovače in bila obenem velik porabnik oglja iz okoliških gozdov. Za zaslužek ljudi niso bile zanemarljive niti dobave hrane in ostalih dobrin za nekaj sto zaposlenih in njihovih družin. Obenem je bil po več kot stoletju tožb na sodišču na Dunaju zamrl spor Kranjske zaradi vračanja delov sedanje Čabranske občine, ki so si ga prisvojili Frankopani in Zrinjski. Sodišče je izgubilo predloženo dokazno dokumentacijo... Tudi ta postopek verjetno ni prav pozitivno vplival na razvoj doline, saj je bilo vlaganje v neopredeljeno ozemlje preveč

tvegano. Dolino je močno prizadela še ujma leta 1711, ki je s peskom zasula vsa polja v dolini Čabranke in s tem pomenila velik prelom v razvoju prizadetih naselij, po vsej verjetnosti njihovo nazadovanje, razseljevanje prebivalstva ter kasneje, ob ponovni ureditvi razmer na poljih. priselitev dela prebivalcev iz naselij nad bregovi na zapuščene domove v dolini.

Do 1822. leta, ko se prične zgodba *Tamažave šiške*, so se razmere v dolini uredile, sčasoma so očistili polja, reko ponovno spravili v vedno bolj z *jazbicami* – nizkimi jezovi regulirano korito. Prenehale so vojne s Francozi, 1821. leta je bil v Ljubljani mirovni kongres. Država je z urejanjem transportnih poti, lastniških odnosov in uvajanjem javnega šolstva, tudi v obmejni dolini ponovno pripomogla k oživljanju podjetništva svojih podložnikov. K razvojnemu vzponu je močno pripomoglo obdobje, ko je celotno območje pripadalo skupni državi brez carin - Irskim provincam.

Leta 1807 je naše območje zaradi dolge zime in sušnega poletja doživelo še zadnjo veliko lakoto, od katere so nekateri celo umirali. Od tedaj naprej so kmetje verjetno tudi pri nas začeli saditi več krompirja in koruze, s katerimi so počasi zamejevali do tedaj v prehrani prevladujoče žitarice in zmanjšali verjetnost lakote. Z izgradnjo transportnih poti po dolini, so ljudem omogočili dodaten vir zaslužka. Sodelovali

so lahko pri gradbenih delih, pripravi in prevozu materiala, vzdrževanju novih cest in gradnji novih spremljajočih objektov. Lahko so se vključili v transport, trgovino, krčmarstvo. Pričelo se je pomembno obdobje podjetniškega razvoja doline in obenem povečevanja števila prebivalstva, ki je naraščalo vse do konca 19. stoletja.

Slika 158: Verjetni ostanki starejših zgradb, ki so bili vzdani v Tamažavo hišo ob njeni gradnji leta 1822.

Po rezultatih raziskav, ki sem jih na Tamažavi hiši lahko opravil pred rušitvijo objekta v pomladnih mesecih leta 2007, po natančnem merjenju zidov in konstrukcij, sem prišel do zanimivih ugotovitev. Zgradba iz leta 1822, ki je navzven dajala občutek po enem načrtu izdelane stavbe, je bila zelo verjetno zgrajena na delih enega ali celo dveh starejših objektov, ki sta stala ob zavoju ceste v 18. stoletju. Po vsej verjetnosti sta oba vrisana na notranji strani zavoja ceste pred cerkvijo, sicer pod manjšim kotom, na prej omenjeni specialki. Podobna rezanja objektov zaradi ceste smo lahko videli že na karti Bosljive Loke.

Slika 159: Na rimski način obokana klet prvega objekta, z zidanim stebrom, ki je nosil obok ob oknu.

Prvi objekt (označen z I na sliki 158) je stal pred sedanjo cerkvijo. Nekdaj je bilo na tem delu pred staro cerkvijo, ki je bila za približno 1/3 krajša od sedanje, pokopališče. Objekt I je stal pravokotno na cesto in je imel delno obokane kleti z lepo izdelanimi polkrožnim oboki, izdelanimi na tako imenovan rimski način – kamni oboka so bili položeni v malto. Ta zgradba se je raztezala še malo v cesto, za katero izgleda, da je delala zavoj nekaj više na mestu sedanje Palčave šiše. Zgradba I je bila verjetno prav zaradi ceste leta 1822 skrajšana. Delno je bila klet porušena na severnem delu in zgrajen nov kletni zid proti cesti. Obokani del kleti je bil ob gradnji hiše popolnoma vgrajen v vzhodni del kleti Tamažave hiše. Zgradba ima zato na tem delu skoraj meter debele kletne zidove, zato bi iz njih lahko z veliko verjetnostjo sklepali, da je imela njena

prednica pred predelavo tudi zidano nadstropje.

Slika 160: Najstarejši del kleti – severni del vzhodnega dela zgradbe, polkrožno obokan, s kamnitimi stopnicami v kuhinjo.

Druga zgradba, katere ostanki ali vsaj temelji so bili mogoče vključeni v Tamažavo hišo (označena je z II na sliki 158), je bila po širini temeljnih zidov pritlična, brez kleti in je stala na zravnem delu pravokotno na potok pod zavojem. Bila je mogoče delno zidana, drugače večinoma ali v celoti lesena, saj je bila gradnja temeljev slaba. Mogoče bi bilo, da je bila to že gospodarska zgradba objekta I, ker so v pritličnem zidu ostali vzdani ostanki kamnitega korita (verjetno za svinje), čeprav je bila tako luksuzna in velika izvedba svinjaka za te kraje tudi v kasnejših časih prej izjema kot običaj. Mogoče bi bilo tudi, da je bil to nekoč v osnovi stanovanjski objekt druge domačije

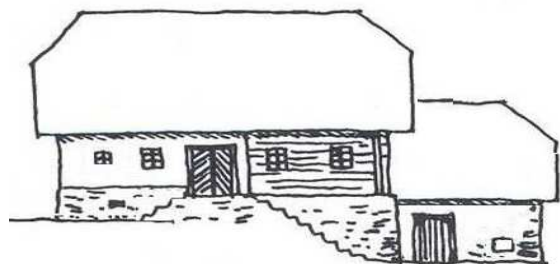
in je bilo korito vzdano šele ob gradnji 1822. leta. Po slabi izdelavi vogalov tega dela stavbe sodeč bi lahko trdil, da je bila zgradba II ob gradnji ali celo po njej skrajšana zaradi ceste, ki je ob reguliranem potoku zahtevala dodaten prostor proti hiši. Možno bi bilo, da je cesta nekdanj prečkala potok že takoj na zavoj.

Slika 161: Nenavadno vzdani vhod v nekdanjo vinsko klet, proti cerkvi. Levi zid ni bil organsko povezan z ostalimi zidovi.

1822. leta so Tamažavi (takrat Tomaž Kovač) v celoti predelali nekdanje zgradbe in s spretnim načrtovanjem gradbenih mojstrov zgradili za tiste čase ambiciozen in po vseh pravilih lepega, v zlatem rezu grajen objekt. Imel je veliko stanovanjsko etažo, njena vhodna fasada je bila postavljena vzdolž ceste. Vhodna vrata na sredini objekta so vodila neposredno na cesto in proti trgu, ki ga je oblikoval večji

pravokoten prostor na mestu sedanje Palčave šiše in so ga omejevale hiše in cerkev. Spoj z gospodarskim poslopjem zaradi spajanja različnih, nekdanj samostojnih zgradb, ni bil idealno obdelan. Zato je bil med obema stavbama viden majhen strig v notranjem JZ vogalu štale.

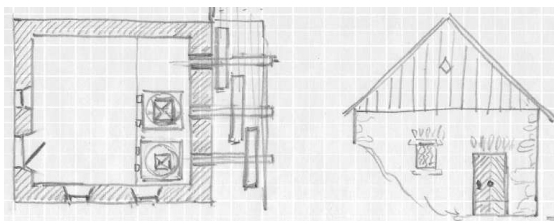

Slika 162: Skica rekonstruirane zunanjščine *Tamažave šiše* kot naj bi izgledala 1822. leta, pogled iz sprednje – severne strani in zahodne strani. Portal je bil že v začetku kamnit in drugačne oblike od narisane – glej fotografije.

Po meritvah, ki sem jih lahko izvedel na objektu, pripravljenem na podiranje, sem lahko prvotni izgled *Tamažave hiše* kar dobro rekonstruiral. Hiša je imela streho na čope, pokrito s cepljeno krovno desko.

Že na prvi pogled je bila posebnost hiše, da je imela takrat prva in verjetno tudi edina v vasi klesan kamniti portal z znakom IHS in letnico gradnje. To lahko zaključimo vsaj po ohranjenih ostankih. To je letnica, ki je

v tem delu doline tudi ena od najstarejših. Le v Belici je ohranjen starejši in manjši portal z letnico 1820, starejši je še v Bosljivi Loki iz 1810. leta.

Slika 163: *Tamažav maln* ob Pleškem potoku v središču vasi, verjetno iz istega časa kot hiša. Spodaj njegovo z *gajtri* zamreženo okence.

Tamažava hiša z mlinom, za katerega po detajlih lahko ugotavljamo, da je bil zgrajen v istem obdobju, sta imela v baročni maniri okrasno kovane mreže na

okencih poleg glavnega vhoda. Na *malnu* ta še vedno stoji na prvotnem mestu, na hiši je bila ob ukinitvi ognjiščne kuhinje verjetno leta 1882, ko je bila popravljena tudi letnica nad glavnim vhodom, mreža vzeta iz zazidanega okna poleg vhodnih vrat in spravljena na podstrešje. Iz tega časa in kasneje v vasi niso ohranjena niti ena tako lepo okrašena *gajtra*. Druga, sicer neokrašena mreža baročne oblike, je ohranjena iz stare *Palčave šiše*, prav tako podrte v sredini 19. stoletja.

Slika 164: Bogato okrašena mreža z nekdanjega okna poleg glavnih vhodnih vrat v hišo, enake izvedbe kot tista v *malnu*.

Iz začetnega, za lastnike Tamažave hiše izredno bogatega obdobja, je bilo na njihovi podstrehi ohranjeno še lepo razpelo z Jezusom in zanimiva, dobro okovana furmanska skrinja. Skrinja bi lahko pričala poreklu vsaj dela tedanjega bogastva

gospodarja. Lahko bi si ga pridobil s prevozništvom, furmanstvom in mogoče s pošto postajo, ki naj bi nekoč delovala v hiši. Govorimo o času, ko ljudje iz naših krajev še niso služili denar v daljnih krajih in so si ga lahko prigospodarili le s podjetnimi posli v domačem okolju.

Slika 165: Detajl vhodnega kamnitega portala iz 1822, s popravljeno letnico na 1882 in imenom Anton Kovač – bil je verjetno vnuk Tomaža.

Skozi glavna hišna vrata z lesenim *riglom* - zapahom, ki se je skrnil v steno, se je vstopilo v osrednjo *vježo*, za katero je bila izza nižjega oboka v kamniti steni črna kuhinja z odprtim ognjiščem in odprtino za nalaganje krušne peči v hiši. Od starega ognjišča je bil na podstrehi najden, kasneje malce za peč skrajšan, kovan *zглаunik* za podlaganje polen, da so ta boljše gorela. Ohranjena je še veriga za reguliranje višine kotla nad ognjem.

Iz *vježe* se je desno šlo v *hišo*, v glavni bivanjski in obenem najbolj reprezentančen prostor v stavbi, ki je bil obrnjen proti spodnji strani ceste in trgu pred hišo. Bila je kvadratnega tlorisa, njen

leseni strop iz zelo širokih in 7 cm debelih gladko pooblanih desk s prekrivanjem na stopnico, je podpiral lepo obdelan in z umetno izrezljano letnico gradnje okrašen stropnik. Ta stropnik je bil ponovno najden med po drugi svetovni vojni predelano stropno konstrukcijo z ometanim stropom in smo ga v celoti ohranili. Ob predelavi hiše so bile lesene stene in stropovi po celi hiši obiti z letvicami in gladko ometani, za kar je bilo potrebno temeljito predelati stropno konstrukcijo v hiši, verjetno pa še v kakem drugem prostoru. Dodani so bili novi, na meter razdalje položeni stropni tramovi. Kamnite stene so bile ometane že od začetka.

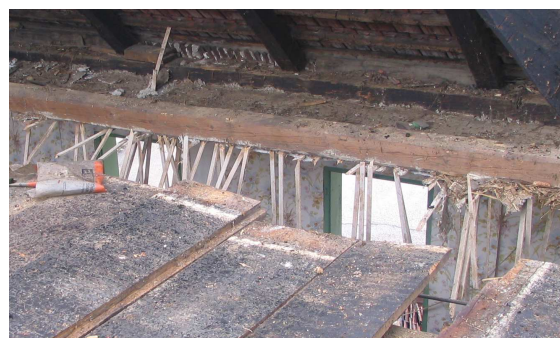

Slika 166: Vhodna vrata z lesnim riglom.

Iz hiše, v kateri je nekoč v kotu stala velika zidana krušna peč, so vodila vrata v ne

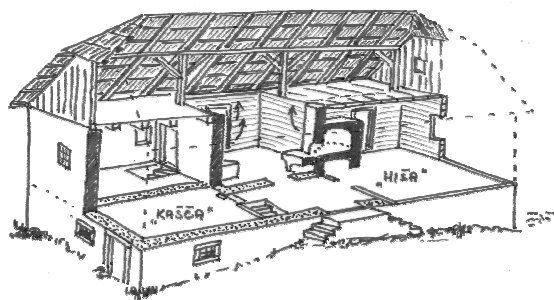
prav majhen *štiblc* na južni strani hiše. Ta je nekdanj služil spalnici staršev.

Hiša v začetku ni imela dimnikov. Dimnika sta bila v celoti zidana iz opeke, in verjetno dodana v drugi polovici 19. stoletja. Kot v ostalih hišah iz tega obdobja se je dim iz ognjišča v kuhinji in krušne peči, pod napo iz ometanega šibja, valil naprej na podstreho, kjer je skozi lukenj v strehi izhajal v okolico. Na podstrehi je bila verjetno postavljena lesena kašča iz debelih plohov, kot je bil običaj pri drugih hišah. Nekaj njenih stenskih plohov je bilo vgrajenih v kasneje predelane čelne stene podstrehe. Tudi ostrešje je bilo že obnovljeno in zamenjano, poleg običajnega stola je dobilo še osrednjo slemensko nosilno gredo. Ne vemo, če je ni imelo že prej. Po fotografiji iz konca dvajsetih let 20. stoletja, ki jo hranijo v Slovenskem etnografskem muzeju, je bila hiša takrat še pokrita s strešno desko in je imela čope.

Slika 167: Dvignjene in obrnjene debele stropne deske s prekrivanjem na preklop, z odprtino, v kateri je bil najden stropni tram iz leta 1822.

Večja vprašanja mi je pri razpoznavanju prvotne oblike povzročal del hiše, levo od vhodne veže. Bil je nelogično sestavljen iz zidanih in lesenih sten, verjetno večkrat predelan. V hiši je kar nekaj časa v sredini 19. stoletja delovala tako šola, kot pošta in gostilna. Tu je bila po vsej verjetnosti v začetku mogoče celo obokana kašča za hrano in ostale vredne stvari, ki so jih posedovali v relativno bogati hiši z velikim posestvom za te kraje. Blago v njej je bilo s kamnitimi zidovi in obokom zaščiteno pred morebitnim ognjem, do katerega bi lahko prišlo v lesenem delu hiše. Stopnice iz večkrat predelanega prostora v klet so bile dodane kasneje. Oboki so bili zato delno podrti. Prav tako je moral biti podrt zid proti cerkvi, ki je bil zamenjan z lesenim, da so povečali prostor z potrebe šole, ki je tu delovala desetletje ali dve v sredini stoletja in naredili večja okna.

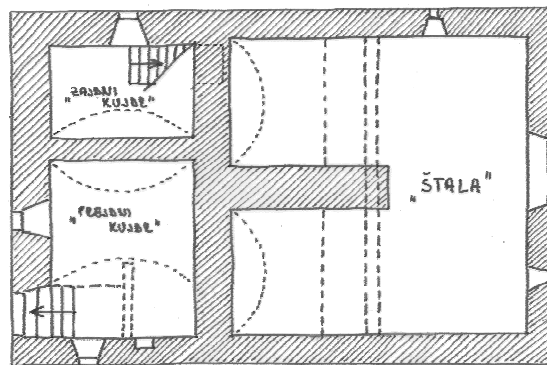

Slika 168: Poskus rekonstrukcije notranosti Tamažave šiše, na risbi manjka na podstrehi le še lesena kašča iz plohov in obok kašče v pritličju.

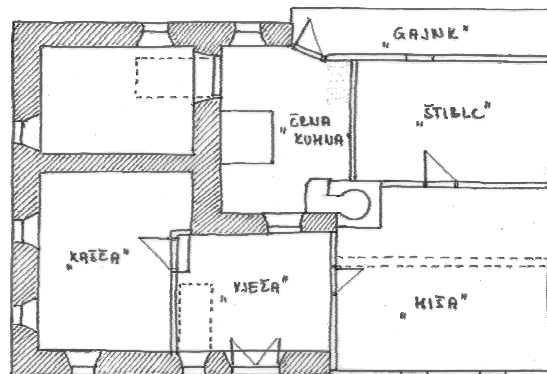
Iz črne kuhinje na levo je bil manjši prostor, mogoče shramba ali kamra. V njenem podu je bil pokrov, ki se ga je odprlo. Odprtina v podu je služila za dostop po kamnitih stopnicah do kleti. Iz

črne kuhinje se je šlo preko zadnjih vrat na *gank*, ki je bil postavljen ob hiši, vse do podstrehe priključenega gospodarskega dela nad *štalami* za drobnico ali svinje.

Les, ki je bil uporabljen za grede, iz katerih je bila grajeno ostenje Tamažave hiše, je bila jelka, posekana ob pravem času, med zimo. Tudi najstarejši deli lesenih konstrukcij so se ob vsaki predelavi hiše v naslednjih, skoraj dveh stoletjih, uporabili v kaki drugi funkciji.

Slika 169: Tloris kleti stanovanjskega dela Tamažave šiše, dolžine približno 12,5 m, pravilnega razmerja iz zlatega reza, sestavljen iz treh zlatih pravokotnikov.

Slika 170: Rekonstrukcija tlorisa nadstropja Tamažave šiše v letu 1822, z označeno namembnostjo prostorov. Vsaj kašča bi bila lahko obokana.

Tamažava štala je imela v začetku leseno stropno konstrukcijo, impozantni so ostanki glavnega nosilnega trama preseka

30x35 cm, ki je šel preko cele širine zgornje hiše, a je bil ob zadnji predelavi hiše odrezan in nadomeščen z železnimi nosilci.

Slika 171: Veliko rezljano razpelo iz Tamažave hiše iz začetka 19. stoletja.

Manjša stavba, ki se drži hiše, domnevno je bil to hlev za ovce, je imela v začetku le ena, širša vrata bližje hiši. Druga je dobila ob kasnejših predelavah, ko je bila pregrajena v dva prostora. V severozahodnem delu zgradbe je bilo vzidano veliko kamnito korito za hranjenje živali, ki se je polnilo iz zunanje strani, preko obokane odprtine v zidu z lesenim pokrovom. Iz povedanega bi lahko sklepali, da je stavba služila vsaj v določenem obdobju tudi svinjaku. Stranišče je bilo nekoč postavljeno ob cesti, poleg te stavbe, za njim je bilo

gnojišče. Vrisano je celo v katastrskem načrtu Pleške občine iz 1860. leta.

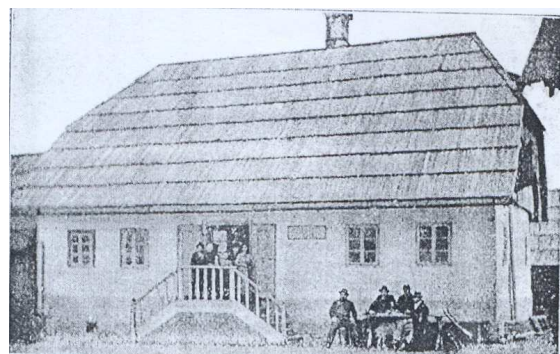

Slika 172: Zazidano korito za prašiče poleg vrat v *štalci* Tamažave hiše.

Slika 173: Široki središnji podporni zid v kleti – del *štale* z obokanima prostoroma levo in desno od *babe*.

Po izgledu podobnih hiš je bilo v okolici še kar nekaj, v ilustracijo sem dodal fotografijo sprednjega dela hiše iz Crnega Luga, ki je bila posneta konec 19. stoletja.

Slika 174: Primer tipične vaške zgradbe, gostilne v našem prostoru v 19. stoletju, delno lesena, delno zidana, kasneje v celoti ometana, pokrita s skodlo in zelo podobna Tamažavi.

V času gradnje Tamažave hiše so bile še vse okoliške hiše brez kleti. Takoj poleg hiše je bilo pokopališče, ki je bilo kasneje opuščeno in prenešeno na drug konec vasi, izven naselja. Prav zaradi zavoja ceste po kateri je prihajalo blago in popotniki so bili glavni prostori hiše na zahodni strani. Omogočali so pregled nad cesto s strani, iz katere so prihajali tovari. Mogoče kontrolo nad nekdanjim mostom čez potok, ki je bil višje, kar lahko sklepamo po starejših katastrskih kartah.

Tako je bila Tamaževa hiša v tistem času, po vsem raziskanem sodeč, najmodernejša zgradba v tem delu doline, ena od prvih narejenih v novih razmerjih, z vhodno fasado vzdolž ceste. Postavljena je bila v najožje družabno in gospodarsko središče vasi, ki je v tem času začela pridobivati na ekonomski veljavi, neposredno poleg cerkve in osrednjega trga. Stala je na zavoju nove ceste, ki je bila predelana v tem obdobju in v bližini mostu preko potoka, kjer je lahko kontrolirala prehode in prihode. Zaradi vsega tega je bila v njej verjetno že od začetka krčma. Pijača se je v začetku točila kar v glavnem prostoru – hiši, kjer je živela tudi gospodarjeva družina. Tam so lahko furmani ali drugi potniki na klopeh celo prespali. Kasneje je bila v njej nekaj časa tudi pošta in celo šola. Družina je imela v bližini še mlin, ki je bil postavljen kot hiša v istem času, vsaj po kovani mreži sodeč.

Slika 175: Furmanska – dobro okovana skrinja Tamažavih iz prve polovice 19. stoletja, mogoče za prevoz pošte.

Vse naslednje hiše, ki so se gradile v središču vasi v naslednjih desetletjih, so bile temu gospodarstvu močna konkurenca, saj so imele vse gostilne: najprej Šučava – prišli so iz Okrivja, Palčava, Kovačeva (na temeljih stare Palčave, sedaj bife) in konec stoletja Pavličkava – Kouparjava za cerkvijo. Krčmo so imeli tudi pri Kuzletavih.

Slika 176: Tamažava hiša z vzhodne strani 2006. leta, z izgledom, ki ga je dobila s predelavo pred drugo vojno, ko so odstranili čope.

Tamažava hiša je bila prvič temeljito predelana 1882, ko so preklesali staro letnico na portalu – iz številke dvajset so naredili osemdeset. Takrat so verjetno pozidali dimnika in predelali kuhinjo. Pomaknili so jo v jugovzhodni vogal proti

cerkvi, kjer ni bilo več pokopališča. Šele takrat se je pred cerkvijo lahko oblikoval majhen trg. Verjetno so obenem delno premaknili tudi notranje zidove veže in proti cerkvi, na mestu nekdanje kašče, uredili prostor, kjer je bila nova krčma. Prostor je vsaj desetletje prej služil tudi šoli. Ta prostor je dobil leseni zunanji zid, izdelan je bil še prehod iz veže v vinski del kleti. Še kasneje so povezali oba kletna prostora z novo prebitimi vrati.

Slika 177: Podstreha z »novima« dimnikoma iz konca 19. stoletja in srednjo nosilno lego. V slemenu je na sušilu obešeno meso.

Tako se je počasi življenje v hiši z desetletji obrnilo iz zahodne strani na vzhodno. Zaradi povečevanja števila ljudi v naseljih na obeh bregovih doline, zbiranja ljudi v okolici cerkve in pomena Plešč na prometnici po dolini je bil prostor ob cerkvi vedno bolj pomemben. Zaradi

potrebe po kuhinji za gostilno, so postavili velik zidan štedilnik, skrajšali so gank in predelali južni zid. Pod okno so vgradili pločevinasti umivalnik za izlivanje vode. Povečali so okna in povišali odprtine notranjih vrat. Še vedno pa se niso bistveno dotaknili hiše, ki je ostala do zadnje predelave v 1960-ih letih praktično nedotaknjena s staro krušno pečjo, a povezano na dimnik. Žal od peči do podiranja ni več ostalo nobenih sledov, saj je bila že prej nadomeščena z modernejšo.

Slika 178: Gank Tamažave hiše, ki je povezoval stanovanjski del z gospodarskim delom.

Naslednja predelava se je dogodila med obema vojnama. Takrat je bil gospodar Gašparac, ki se je priženil iz Bezgovice, na delu v Ameriki. Z marljivim delom je zaslužil dosti denarja. Po pripovedih se je vrnil z loncem zlata in pričel modernizirati hišo. Ta modernizacija ni več tako dramatično spremenila notranjosti,

predelali so del stropov, verjetno pa so takrat obnovili zunanjščino, dodali okrasne okvire okoli oken, izdelali nove stopnice. Ob zadnji temeljiti obnovi v šestdesetih letih 20. stoletja so uredili betonski strop nad *štalo*, *hišo* in *štiblc* so predelali v dve enakovrednejši sobi. Predelali so stropno konstrukcijo ter ometali strop, izdelali so elektroinštalacije. Takrat so tudi nekdanji stropnik uporabili v stropni konstrukciji, kjer je ostal skrit med ometom in podom podstrehe pol stoletja.

Slika 179: Detajl dekorativno obdelanega stropnega nosilnega tramu z vrezano letnico 1822.

Po pripovedovanju se je pred drugo svetovno vojno, ko so imeli še oštarijo pri Tamažavih vsak večer kartalo, tja so prihajali na razgovore vsi pomembni gospodarji iz vasi. Krčma je bila poznana posebej med furmani, saj je bil tudi Tamažav gospodar furman za sosednje trgovce. Pred prvo svetovno vojno naj bi bili pri njih najbolj obiskani nedeljski popoldanski plesi v dolini, kasneje so jim jih prevzeli Palčavi. V gostilni so imeli tudi prvi v vasi gramofon z veliko trobljo, pri njih so vaščani po prvi vojni lahko poslušali prvi radio, ki so ga tja prinesli Šučavi. Že pred vojno so gostilno zaprli. Od dvanajstih otrok zadnje generacije so med drugo vojno kar trije istega dne umrli za tifusom, ki so ga dobili od vojakov, ki so prespali v hiši.

Vse do konca zgodbe o Tamažavi hiši so se v njej gospodarji ukvarjali s svojim, za te kraje velikim posestvom. Poleg hiše z velikim hlevom, stavbe poleg nje, mlina čez potok, je ob cerkvi stal še njihov dvojni nizki kozolec, za vrtom pa skedenj. Vedno so imeli pet in več krav ter teličkov, dva konja, zajce in kokoši, prašiče. Tudi velik sadovnjak na Ograji.

Do začetka sedemdesetih let je deloval njihov mlin, ki stoji le čez potok, skoraj v središču vasi. Zgrajen je bil za tri kolesa, a je bil vedno opremljen le z dvema mehanizmoma in vodnima kolesoma. Mlel je večinoma koruzo, ki je v dolini vedno lepo rodila.

Slika 180: Detajl spajanja ostenja na lastavičji rep, na vogalu hiše iz 1822. leta.

Hiša je bila pomnik nekdanjega načina življenja in urbanistične ureditve Plešč na začetku, a še pred vrhuncem zlate dobe njenega razvoja, ki je sledila v drugi polovici 19. stoletja. Takrat je središče z gradnjo velikih nadstropnih hiš trgovcev začelo dobivati izgled malega trga.

Tamažava hiša je v 21. stoletju počasi postajala urbanistični trn iz obdobja dveh

stoletij nazaj, saj jo je že tržna zasnova središča od sredine 19. stoletja naprej cel čas negirala in odrinjala. Problem je vedno bolj povzročal tudi zavoj ceste, saj ni bil dovolj širok za normalen promet težkih vlačilcev.

V letu 2007 se je morala hiša po 185 letih umakniti rekonstruirani cesti skozi vas, na njenem mestu je nastal nov vaški trg z vodnjakom. S tem se je dokončala njena skoraj dvesto let dolga zgodba.

Slika 181: Pogled na Tamažavo in Palčavo hišo, s Tamaževega vrta.

Slika 182: Nekaj fotografij s podiranja Tamažave hiše, april 2007.

ŠUŠTARJAVA, KATRIJINA IN STARA SUČAVA HIŠA V PLEŠCIH

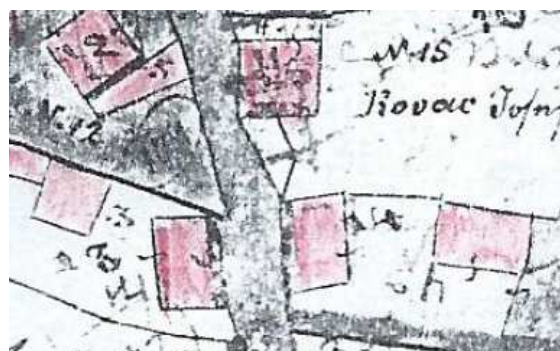
V Plešcih obstajajo še vsaj trije ostanki hiš iz prve polovice 19. stoletja. Vse so bile zgrajene zelo podobno kot Grajska hiša, ki naj bi bila po pripovedovanjih najstarejša, a pripada po tistem, kar so si zapomnili ljudje, in po skromnih ostankih razkopanih razvalin v čas blizu tem trem hišam.

Slika 183: Na fotografiji je na videz neskladna Šuštarjeva hiša na začetku Plešč, levo z vhodom v klet, a brez nekdanjih stopnic in vhoda v drugo klet ali *štalo* na desni. Prvotni napušč je ostal. Spodaj rekonstrukcija tega tipa hiše. Šuštarjeva, Katrijina in Grajska hiša v Plešcih so bile take.

Na spodnjem koncu vasi, na vsaki strani ceste, stojita vzporedno že dve stoletji **Šuštarjava** in **Katrijna**. Le Šuštarjeva je kljub prezidavam in predelavam obdržala svojo obliko in velik napušč, Katrijina je bila konec 19. stoletja predelana v tip nadstropne stavbe z osrednjim stopniščem in gospodarskimi prostori v pritličju levo

in desno, kot smo jih srečevali pri objektih do Osilnice. O času gradnje največ pove letnica 1831 nad vrati v klet, na spodnji strani je bil verjetno hlev. Gre za tipično hišo iz začetka 19. stoletja v osrednjem delu doline, z velikim napuščem na strani glavnega vhoda, s kamnitimi stopnicami z dveh strani na zidani gank pred vhodom in dostopoma v klet ter štalo s prve strani.

Slika 184: Šuštarjeva desno in Katrijina hiša levo, obrnjeni sta zrcalno ena proti drugi. Tvorili sta vhod v vas s spodnje, gospodarsko najpomembnejše strani.

Slika 185: Nenavadna oblika zadnjega kamnitega portala v nadstropju Šuštarjeve hiše, okvir je bil dodan kasneje. Desno je bilo okno za zračenje veže s črno kuhinjo. Podoben portal s poznogotskimi vogalniki ima cerkvena na Hrvatskem.

Tloris Šuštarjave hiše je podolgovat, njene zunanje izmere so 10x13,6m in izhaja iz kvadratu dodanega pravokotnika. V pravokotniku je klet na zgornji strani. Prostor v pritličju so podobno razdeljeni kot pri Tamažavah ali Jurinovich v Mandlih, le da je kvadratni del razdeljen naprej na manjše enote. V tem delu je bil tudi notranji prehod v nadstropje. Oboki za peč in ognjišče so sicer drugače oblikovani, hlev na sprednji strani je bil z lesenim stropom in manjši kot pri Tamažavah. V nadstropju, v katerega si prišel preko zunanjih stopnic in ganka, je imela hiša središčno vežo, kvadratna hiša je morala biti na desni, južni strani in vogalu proti cesti, za njo štiblc. Na zadnji strani je bil po vsej verjetnosti še lesen gank. Z druge strani veže so bili kašča in kamra, podstreha je bila še brez dimnika. Celotno nadstropje je bilo po vojni predelano, leseni deli pozidani z opreko, vgrajena so bila velika trikrilna okna.

Slika 186: Detajli kamnitega kletnega portala na sprednji strani Šuštarjave hiše, z letnico 1831.

Poleg stare hiše, kjer je v hlevskam prostoru nekaj desetletij delovala gostilna, sedaj stoji novo gostilniško poslopje. Stara hiša je žal zapuščena in ni posebno vzdrževana. Bila bi zelo primerna za obnovo, saj ima vzdrževano streho in se bi dalo njen izgled in razpored zelo enostavno rekonstruirati v podobo iz prve polovice 19. stoletja, ter enostavno prigraditi manjkajoči vhodni del in ponovno vgraditi ustrezna okna. S tem bi lahko postala zelo atraktiven objekt tudi za turistično ponudbo doline, celo za bivanje zahtevnejših gostov.

Slika 187: Plitvo polkrožno obokana in ometana klet v kvadratu dodanem pravokotniku. Spodaj detajl okenske odprtine od znotraj.

Hiša je imela že v sredini 19. stoletja tudi velik skedenj v ozadju, ki je služil za seno ter za spravilo kmetijskega orodja.

Podobne, če ne enake zasnove je bila po vsej verjetnosti tudi Katrijina hiša na nasprotni strani ceste, verjetno je šlo nekoč v celoti za skoraj zrcalno podobo Šuštarjeve hiše, ki pa je bila že konec 19. stoletja močno predelana. Podrt je bil vhodni gank s stopnicami, kleti na vsaki strani hiše so bile predelane v trgovino in gostilno, dodan je bil srednji vhod v pritličju in preko ozke veže povezan v nadstropje. Predelano je bilo ostrežje in zmanjšan prednji napušč, dodani so bili novi kamniti portali v pritličju. Zaradi omejitve stare stavbe so bili nesorazmerno nizki. Na ta način je postala hiša močno podobna Palčavi hiši ali hišam trgovcev iz Osilnice. Motila je le izredno majhna višina pritličja, ki je bilo v osnovi narejeno za drugačen namen. Vse skupaj je bilo v zadnjih desetletjih do nerazpoznavnosti prekrito s pločevinasto fasado.

Slika 188: Zazidana stropna odprtina za nekdanji prehod iz veže v nadstropju v klet, Šuštarjava hiša.

Zanimivo je tolmačenje domačinke, od kje naj bi prišlo hišno ime Katrijini. Izhajalo naj bi ravno iz nekdanjega izgleda glavnega vhoda v vas. Tvorili sta ga dve

zrcalni hiši, s pravokotno postavljenima skednjema, ki sta ga zapirali kot vrata v obzidje. Tako je bil podoben *katriji* – stolu brez naslonjala. K izgledu *katrije* sta vsekakor pripomogla tudi široka napušča obeh zrcalnih hiš.

Slika 189: Takole nekako je izgledala »katrija« na vhodu v Plešce s spodnje strani vasi v prvi polovici 19. stoletja.

Slika 190: Šučava hiša (hišna št. 6) in središče Plešč na katastrski karti iz 1860. leta. Med njo in Palčavo hišo (št. 7) je zadaj viden stari skedenj verjetno iz 18. stoletja, ki so ga leta 1855 kupili Šučavi od predhodnikov Palčavih.

Podobna prvima dvema stavbama je bila tudi **Šučava šiša**. Od nje nam je ostalo nekaj slik iz katerih se vidi zunanost, ki je bila posledica gradnje verjetno v prvi polovici 19. stoletja, mogoče tudi še kaj prej. Njen tloris je bil podolgovat in je viden iz katastrske karte iz 1860. leta. Bila je le kak meter daljša in širša od Tamažave hiše. Verjetno je bil tloris oblikovan iz kvadrata z dodanim pravokotnikom, mogoče tudi že v zlatem rezu. Imela je velik napušč, kot prvi dve zidano pritličje s kletmi in mogoče hlevom. Hlev, ki so ga

imeli ves čas kasneje, so kupili šele leta 1855 od Jureta Čopa. Bivalno nadstropje je bilo verjetno leseno, poletvano in ometano. Vanj si prišel čez zidane zunanje stopnice, ki so imele umetelno kovano železno ograjo. Podobno so morale izgledati stopnice tudi pri ostalih dveh hišah, ki smo jih opisali prej. Okenca so bila manjša, a ne prav zelo majhna.

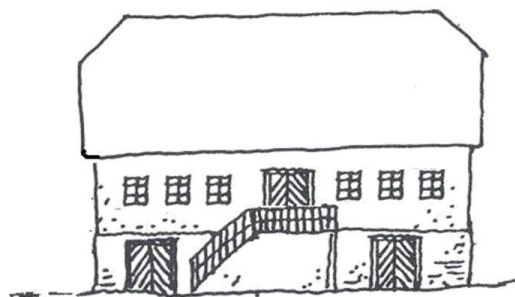

Slika 191: Desno stara Šučava hiša središču vasi, s stopnicami v nadstropje. Levo k njej je bila leta 1881 dozidana nova stavba trgovine.

Iz fotografije sodeč, ki je bila objavljena na razglednici okoli leta 1900, bi lahko sklepali, da je imela precej veliko hišo. Ta je imela tri okna na vsaki steni. Spodnja stena je bila kasneje pozidana s prizidkom. Hiša je bila namreč že 1881-ega dograjena z novim, v zgornjem nadstropju iz opeke grajenim trgovskim delom proti Palčavim. Tam je pred tem stala le manjša lesena pritlična prodajalna. V začetku 20. stoletja so celoten kompleks predelali. Stari del poslopja so prezidali in iz dveh zgradb, ki sta sicer že bili notranje povezani, oblikovali veliko enotno zgradbo. Razen

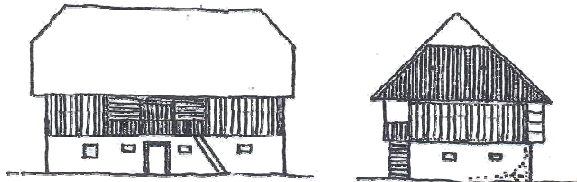
razpok v zunanjih zidovih, ki nakazujejo stike starih in novejših gradbenih konstrukcij, se iz nje ne da razbrati kaj dosti več, saj je bilo vse prekrito s poravnalnimi ometi.

V hiši je bila velika trgovina s skladišči, v sredini veliko stopnišče in na vogalu v nadstropju gostilna. Njena glavna pomanjkljivost je bila, da ni imela podzemnih kleti in je bila na zemljišču močno utesnjena s sosednjimi stavbami. Poleg tega je iz Kamenskega hriba tekel tudi jarek, ki je ob velikih nalivih poplavljal prostore na vogalu. Imela je še velik skedenj na zadnji strani, s hlevom. Že pred drugo vojno je bil pokrit z jekleno pločevino. Govorili so, da je prišla iz Amerike. Ta je v prvi polovici 19. stoletja pripadal še k stari Palčavi hiši.

Slika 192: Približna rekonstrukcija prednjega in stranskega izgleda Šučave hiše, s stopnicami le iz ene strani proti kleti. Zaradi velikih predelav v kasnejših časih je težko ugotoviti natančnejši izgled prvotne zgradbe. Še najbolj je viden iz fotografij iz konca 19. stoletja.

Glede na bogastvo Muhvičevih v drugi polovici 19. stoletja in začetku 20., ko so imeli tudi žago pri Mandlih in je bil gospodar nekaj časa celo med petdesetimi, ki so v Modruško-reški županiji plačevali največ davka, je bila hiša lahko zelo temeljito predelana. Žal te predelave niso bile toliko kvalitetne, da bi zdržale menjavanje lastnikov po vojni, niti stalnega pritiska vode z brega Kamenskega hriba. Hiša je pred petnajstimi leti doživela tudi požar skednja, ki je poškodoval njeno ostrešje. Skedenj je bil v celotnem zgornjem delu porušen. Ker hiša nima pravega lastnika, niti stalnih stanovalcev, žal počasi, a nezadržno propada.

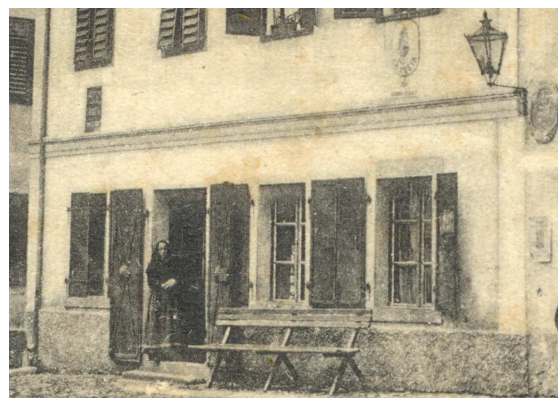
Slika 193: Približna rekonstrukcija izgleda Šučavega skednja, pred dograditvami v začetku 20. stoletja, leta 1999 je pogorel v celoti. Bil je postavljen delno na zidovih skednja predhodnika Palčavega gospodarstva iz 18. stoletja.

Tudi v Šučavi hiši so si lahko privoščili meščansko udobje, kot pri sosedih Palčavih. Njihove naslednice se spominjajo foteljev v salonu ter jedilniškega pohištva. Zaradi raztegnjenega tlorisa na katerem so se v nadstropju in podstrešju mešali prostori gospodarskih delov (v nadstropju je bila nekaj časa celo gostilna), prostori domačih, najemnikov,

dekel in še koga ter omejenega dvorišča, je bilo v hiši težko živeti družinsko življenje, kot ga bi omogočala bolj kompaktna, arhitekturno povezana hiša. Od notranje opreme hiše ni ostalo praktično ničesar. Ko so lastniki hišo po vojni prodali in se odselili na Reko, so okoličanom razprodali tudi vse uporabno pohištvo in opremo. Ta se je počasi uničila in zavrгла, v vasi je ostalo le še nekaj jedilniških stolov „alt-deutch“ oblike in slabo ohranjena jedilniška kredenca.

Slika 194: Spodnji del kredence iz Šučave jedilnice iz začetka 20. stoletja, s prešanim okrasjem »narodnih« oblik na vratih.

Slika 195: Šučava trgovina v pritličju, z železnimi polkni in klopjo pred hišo, prizidana 1881, posnetek iz začetka 20. stoletja. Nad njo ovalna tabla poštnega urada. Na vratih je tedanja gospodarica Milka, ki je bila po rodu iz židovske družine.

V prostoru nove trgovine iz leta 1881, ki je bil v celoti na novo opremljen, s policami do stropa in predali v njih, z vitrinami in celo s kovinsko blagajno na ročni pogon na pultu, je po vojni delovala trgovina vse do konca osemdesetih let. Žal je bila vmes na novo opremljena in je bila vsa stara oprema, do zadnjega kosa, zavržena. Muhvičevi so imeli dolga desetletja tudi pošto, tako na nagrobniku Antona Muhviča piše, da je bil poleg posestnika in trgovca tudi cesarsko kraljevi poštar.

Le domnevamo lahko, da so bile vse tri stavbe opisane v tem poglavju, Šuštarjavih, Katrijinih in Šučavih, oblikovane na tradiciji ambicioznejših stavb še iz 18. stoletja, saj se nam žal nobena ni ohranila. Zanimivo je tudi, da podobnih zgradb v vaseh po dolini navzdol ni opaziti, zato lahko domnevamo, da so vzori za njihovo arhitekturo niso prihajali iz doline Kolpe. Vsaj po razpoložljivi literaturi o kočevski arhitekturi, tudi tam ni najti pravih vzorov. Mogoče je prišla k nam z mojstri iz drugih okolij in ne iz primorskega konca Kvarnerja ali iz starih središč nad Kolpsko dolino, kot je bilo običajno kasneje. Po izgledu sodeč bi bili lahko avtorji mogoče furlanski zidarji, ki so gradili tudi na Bovškem, saj je tamkajšnja hiša, vsaj na zunaj, bila našim hišam zelo podobna.

Slika 196: Nekdanja kovana ograja stopnic za na vhodni gank s sprednje strani hiše, sredina 19. stoletja. Ob predelavi hiše vgrajena na dvorišču Šučave hiše, Plešce.

Slika 197: Kovana ograja na dvoriščni terasi, izdelano okoli 1881. Šučava hiša, Plešce.

PALČAVA ŠIŠA S SKEDNJEM V PLEŠCIH

Po področju sedanje občine Čabar sta v zgodovini potekali dve pomembni trgovski poti. Prva je povezovala osrednjo Kranjsko preko Loške doline, Prezida in Gerova proti Kvarnerskemu zalivu. Druga, ki je bila do konca 18. stoletja le karavanska pot, je vodila iz osrednje Hrvaške in Bele krajine ob Kolpi in Čabranki navzgor. Na koncu kolpske doline se je v okolici Svete gore priključevala na prvo.

Slika 198: Središče Plešč s proti cerkvi potisnjeno Palčavo šišo, desno na zavoju Tamažava hiša iz 1822. leta, za cerkvijo Kouparjeva hiša iz konca 19. stoletja. Risba arhitekta Kraigherja iz leta 2006.

Konec 18. stoletja so pri Gašparcih zgradili most in cesto po dolini ter s tem trgovskim karavanam in vozovom močno olajšali pot po kolpski dolini. Verjetno se je prav zaradi te trgovske povezave na koncu doline, ob pleškem polju pod vznožjem Svete gore, tam kjer se je bilo potrebno pripraviti na strme vzpone iz doline, v tem času močno razvila edina večja vas na hrvaški strani doline - Plešce. Dokumentirana zgodba družine Čop v

dolini Čabranke se začinja že mnogo stoletij prej. Priimek naj bi bil (po Slavku Malnarju) eden od treh, za katere vemo, da so prišli iz Kranjske strani že do 15. stoletja. V dokumentih župe Gerovo sta leta 1570 omenjena župan Krištan in Pavel s priimkom Čop. Kmalu zatem lahko zasledimo priimek še v Malem Lugu, v 17. stoletju v Čabru in okoliških naseljih nad dolino nekdanje rečice Ossionice - sedanje Čabranke.

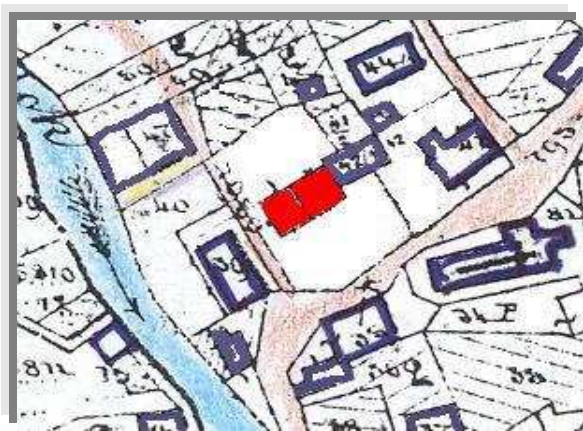

Slika 199: Katastrska karta iz 1860-ih, z že vrisano Palčavo šišo in še vedno tudi s predhodnico na njenem dvorišču.

Prvi ohranjeni dokumenti o Palčavem posestvu v Pleščih so iz leta 1782, ko je Plešce že imelo cerkev in stalnega duhovnika in je deželi dve leti vladal sin Marije Terezije, Jožef II. Vas je takrat postajala lokalno trgovsko središče na koncu lažjih poti in nekaj kasneje prevoznih cest po dolini. Število prebivalcev po okoliških bregovih je tudi zaradi dodatnega zaslužka, ki ga je omogočal prenos in prevoz blaga, vse do konca osemdesetih let 19. stoletja hitro naraščalo. Vas je doživljala svoje zlate čase, bila je središče področja s skoraj

1500 prebivalci in več. Po začetku gospodarske krize v devetdesetih letih in izgradnji ceste proti Čabru po letu 1894. je vloga Plešč počasi zamrla. Preusmerili so se trgovski tokovi, zaradi železnice in spremenjenega načina trgovanja so zamirali. Zaradi slabih gospodarskih razmer se je iz okolice prebivalstvo začelo odseljevati.

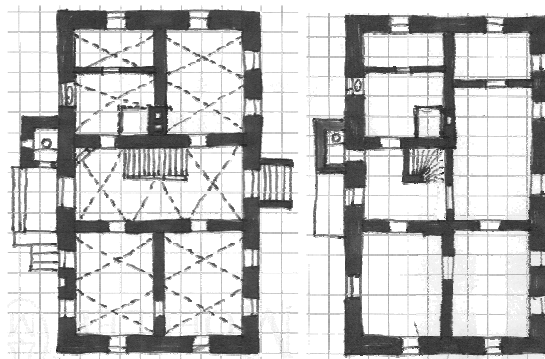
Ker je Palčava hiša hiša mojih prednikov, lahko njen razvoj natančneje opišem tako časovno, kot v odvisnosti od razvoja gospodarstva in načina življenja.

Slika 200: Predhodnica Palčave šiše je bila postavljena med sedanjim poslopjem in skednjem, pritlična in po pripovedovanjih (vsaj večinoma) lesena. S hišo, obrnjeno proti trgu in spodnjemu delu vasi. Proti cerkvi, Tamažavim in Šučavim je bil velik prostor z lipo.

Palčavo šišo je prav na začetku vrhunca najboljših časov vasi leta 1856 zgradil posestnik, trgovec in gostilničar Ivan Čop z ženo Lenko, rojeno Kvaternik. Ta je prihajala iz bogate družine v Mandlih.

Imela sta sedem otrok. Po pripovedovanju sta z njimi pozno jeseni leta 1855 prišla z gradbišča južne železnice od Ljubljane do Trsta, kjer so zaključevali z gradnjo. Za to gradbišče je kot trgovec skoraj desetletje še dvema bratoma dobavljal blago: les, vino, žito in koruzo. Glavni povod povratka je bila epidemija kolere, ki je tam razsajala. S pomočjo italijanskih stavbarjev, verjetno pod vodstvom mojstra Pietra Cividinija, ki je takrat gradil bogatejše zgradbe in cerkve po okolici, sta si zgradila veliko, v kleti in pritličju križno obokano meščansko hišo. Imela je dve črni kuhinji – eno za gostilno in posle, drugo za družino v nadstropju. Že od začetka pa tudi meščanski salon z gospodarjevo pisarno ter spalnicami za družinske člane v nadstropjih.

Slika 201: Tlorisa križno obokanega pritličja in prvega nadstropja Palčave šiše, kot je bila sezidana leta 1856, zunanjih izmer pribl. 11x17 m. V nadstropju je bil desno v sredini salon s tlorisom v razmerjih zlatega pravokotnika, prav tako kot je bil zlati pravokotnik vrisan v notranjost kletnih zidov.

Nova hiša je bila postavljena pred cerkev, na prej odprt prostor, ki je prej med hišo staro hišo, hišo levo ob potoku, Tamažavo hišo, cerkvijo in Sučavo hišo tvoril

osrednji trg v vasi. Na tem trgu naj bi rastla tudi velika lipa.

Hiša, ki so jo kupili od lastnika Jureta Čopa naj bi bila v celoti lesena, neometana in v slabem stanju, kot so pripovedovali vaščani. Bila je bolj podolgovatega tlorisa, velikosti približno 9x16 m, če se lahko zanašamo na katastrsko karto. To jo uvršča v starejšo generacijo izpred 19. stoletja. To hišo so verjetno kmalu po gradnji nove hiše podrli, čeprav je njen obris še vedno viden na katastrski karti iz 1860-ih let. Od hiše je ohranjena le baročna mreža iz okenca poleg vrat in sledi temeljev na dvorišču. Prejšnji lastnik te hiše je istočasno prodal njen skedenj Šučavim. Od njega je ostal zid na dvorišču z malim okencem z železnim križem.

Slika 202: Levo ostanek zidu gospodarskega poslopja iz 18. stoletja na dvorišču, desno zidano stranišče Palčave šiše v dveh nadstropjih.

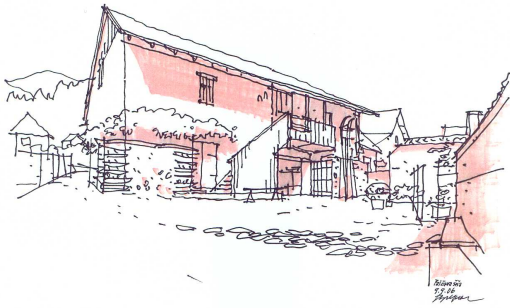
Kamenje za novo hišo naj bi po pripovedovanju vozili dve leti z dvema paroma volov. Mogoče celo del iz kamnoloma na vrhu Okrivja, veliko pa tudi iz potokov in Čabranke. Največji kamni so bili uporabljeni za vogalnike, najtežji tehta

celo 450 kilogramov. Gradnja je bila zastavljena in dokončana zelo ambiciozno. Z zidovi v kleti debelimi skoraj meter, s križnimi oboki v kleti in pritličju, z monumentalnimi kamnitimi portali na vseh vseh vhodih, kamnitimi okvirji oken v kleti in pritličju. Dimniki v štirih etažah in velikimi okni, kot jih ni imela takrat še nobena hiša v bližini. Celo s kovaškim ognjiščem v kleti. Po zaključku gradnje so postavili vzporedno k hiši še skedenj, ki je edina taka, v celoti zidana kamnita in v celoti obokana stavba v dolini.

Slika 203: V sredini kompleks Palčavih zgradb leta 1942, ko so Italijani že podrli velik hlev z napuščem za vozove in kočije ter senikom na levi. Ta se je držal hiše ob potoku (vidni so še stebri in zidovi pritličja). Spredaj »stara« Palčava hiša ob potoku, sedaj bife MTB.

Zanimiva je zgodba iz časa gradnje, ko naj bi se zidarji zaradi hujskanja Tamažavega gospodarja uprli. Izvedeli naj bi, da Palčav gospodar nima dovolj denarja za dokončanje tako velike zgradbe. Po tem jim je Ivan Čop zagotovil, da jim bo na koncu vsakega tedna izplačeval celoten zaslužek v zlatu, a le, če bodo gradili stavbo najboljše kot znajo. Starejši sosede so pripovedovali, da so zlatnike pri Palčavih takrat merili z merniki.

Slika 204: S Palčavo šišo sočasno zgrajen skedenj, v celoti kamnita zgradba, ob izgradnji obokana s plitvim opečnatim obokom po cele pritličju. Za veliko skladišče trgovine, shrambo kočij in sank, konjski hlev in seno ter slamo.

Hiša je bila zgrajena z dvema ognjiščnima kuhinjama – v nadstropju za družino in v pritličju za vse ostale. Kuhinji sta imeli v kotu proti dimniku ognjiščno mizo na hrastovih lesenih nogah, na vrhu z debelo opečnato podlogo ognjišča zidano z glino. Nad ognjiščem je bila širša, nizko spuščeno napa, ki je bila na notranji strani ometana. Ta je zbirala dim in ga vodila v širok dimnik. Poleg vsakega ognjišča je bila v steni niša za kresilo, sol in še kaj, Poleg vsake od kuhinj je bila shramba, v spodnjem delu okna kuhinje pa kamnita izklesana izlivka za zlivanje vode na dvorišče. Vodo so prinašale hišne dekle iz malenskega jezua in studenca, vedno je bila ena od njih zadolžena posebej za to.

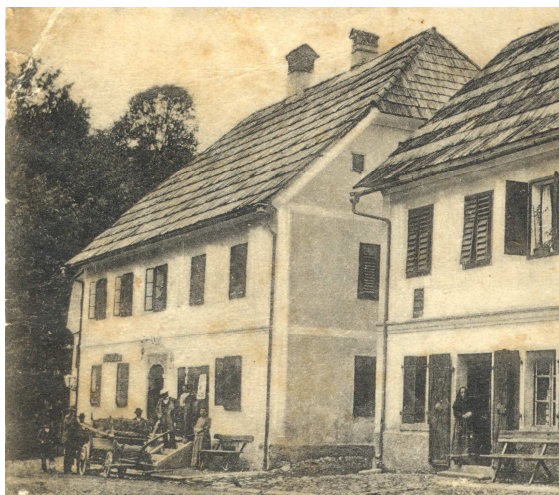
Slika 205: Trije sklepniki portalov Palčave šiše; kletna z imenom gospodarice in gospodarja, ter iz vhodnega portala. Vsak ima k IHS vklesan drugačen simbol.

Slika 206: Eden od velikih, križno obokanih prostorov nekdanjih vinskih kleti.

Hiša je imela v pritličju središčno vežo in prostore levo in desno. Levo od prvih vrat je bila *oštarija* s krušno pečjo, klopmi in mizami, za njo *srejdna hiša* z veliko mentrgo, mizo, klopmi in kredenco. Desno od veže je bil *štacun* - trgovina in na zadnji strani, za stopnicami v klet še kuhinja s shrambo v severnem kotu. V nadstropju je bila poleg salona - *cimr* na sprednji strani, obrnjenega z okni proti cerkvi, še pisarna gospodarja - *kanclija*. Salon v gosposkem nadstropju, ki je imel podobno vlogo kot *hiša* v kmečkih stavbah, je bil tlorisno v razmerju zlatega pravokotnika. Salon je bil jedilnica družine vse do 1930-ih let, ko so prehranjevanje družine med tednom preselili k boljši mizi v srednji hiši. S salonom je bila povezana še spalnica gospodarja in gospodarice, obrnjena proti spodnjemu delu vasi, od koder je prihajalo blago, ter proti vhodu na dvorišče. Tu je bila proti dvorišču še velika soba, verjetno za goste ali manjše otroke, saj je bila z vrati povezana z gospodarjevo spalnico. V severnem delu je bila ognjiščna kuhinja za

družino, enaka kot v pritličju, le brez obokov. Na podstrehi, do katere so vodile strme stopnice, je bila ena večja spalnica in dve manjši za večje otroke. Za razliko od sosedov je imel vsak od družinskih članov svojo posteljo že od malih nog. Vse peči v zgornjih nadstropjih so dekletke nalagale iz veže.

Slika 207: Fotografija Palčave šiške okoli 1900; pokrita je s krovnimi deskami, s streho s čopi. Ima že ločen vhod za trgovino, nad glavnimi vrati je obešen železni grozd – znak trgovine z vinom. Desno Šučava hiša s trgovino.

Na vrhu podstrehe je bilo še sušilo za meso, ki je imelo že regulacijsko loputo iz dimnika, ki je vodil s strani hiše s krušno pečjo. Ta loputa je dimnik zapirala, če dim ni bil potreben.

Zgornji dve nadstropji sta služili le bivanju domačih in gostov, dekletke in mesar so spali spodaj na klopi ali v veliki mentrgi, hlapci v hlevu in poleti na seniku.

Klet z dvema kamnitima portaloma na najnižji strani je deljena na dva dela. Večji, z imenom gospodarja nad vhodnimi vrati, je bil grajen za skladišče veletrgovine z

vinom, ki je prihajalo iz okolice Jastrebarskega po Kolpski dolini. Tu je bilo v zadnjem prostoru kleti vzdano celo ognjišče za kovača, ki je moral občasno popraviti kak obroč soda. Nad vhodom v manjši del, v katerem so bili shranjeni krompir, repa, kislo zelje, koleraba in drugo, je vklesano ime gospodarice. Celotna klet je križno obokana, prav tako so bili prvotno obokani prav vsi prostori pritličja. Na dvoriščni strani je bil poleg stranišč postavljen leseni balkon – gank. Med oknom *srednje hiše* v pritličju pa tudi niša za kipec Matere Božje ali drugega svetnika, ki je varoval dvorišče.

Slika 208: Palčava trgovina z opremo iz sredine 19. stoletja, najstarejšo daleč naokoli.

V drugi polovici 19. stoletja je prišlo v načinu življenja do velikih sprememb. Za razsvetljavo so začeli uporabljati petrolej, za kuhanje štedilnik, zaradi železnice je na podeželju cvetela trgovina na drobno, trgovsko blago je postalo mnogo dostopnejše in bolj raznoliko, ljudje so za zaslužkom potovali po svetu in prinašali s seboj ideje ter denar za nakup. Trgovina in posel sta se razvijala, Čopovi so dokupili

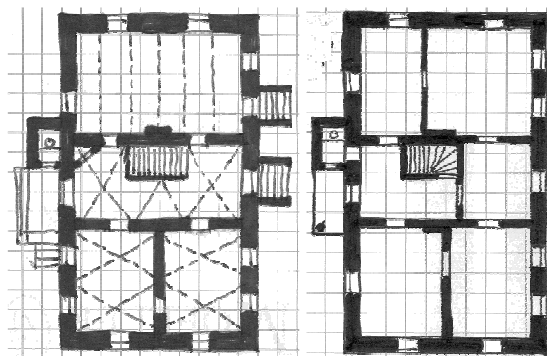
posestvo, ponovno kupili sosednjo hišo, ki je bila v njihovi lasti sicer že 1847. leta, a je bila potem prodana in predelana v sedanji obliki, in dogradili še drugo gospodarsko poslopje. Močno so povečali in preuredili trgovino ter se začeli ukvarjati z mesarijo. V tistem času so izvedli dve večji predelavi.

Slika 209: Spalnica na podstrehi s pohištvom iz sredine 19. stoletja.

Izgleda, da so najprej uredili štedilnično kuhinjo v *srednji hiši* v pritličju, prostore ognjiščnih kuhinj pa predelali za druge namene. V nadstropju so iz kuhinje in shrambe pridobili sobo, v pritličju priročno skladišče trgovine, ki je s širitvijo ponudbe izdelkov potrebovala vedno več prostora. Kasneje, verjetno 1874. leta so izvedli veliko gradbeno predelavo notranjosti. Takrat so podrli oboke in predelno steno na desnem delu pritličja, tam izdelali velik prostor za trgovino z ločenim vhodom iz zunanosti, zgoraj so posledično preuredili salon na kvadratnem, drugačnem tlorisu, kot je bil prvoten. Salon je dobil skrivna vrata proti *kancliji*.

Nekaj kasneje so bile predelane tudi stopnice v nadstropje, ki so postale mnogo bolj položne od prvotnih. Zidovi in stropi reprezentančnih sob so dobili poslikane dekoracije, ki so sledile modi bogatih meščanskih interierjev. Vsakih deset ali nekaj več let so jih, skladno z modo, dali potujočim mojstrom na novo poslikati.

Slika 210: Tlorisa okoli leta 1874 predelanega pritličja in prvega nadstropja Palčave šiške. Že brez ognjiščnih kuhinj. V nadstropju je bil postavljen nov salon s kvadratnim tlorisom in večjo pisarno, dostopno tudi iz hodnika.

Slika 211: Kanclija v nadstropju Palčave šiške s pohištvom iz 1874. leta ter nekaj mlajšo oblazinjeno sedežno garnituro.

Konec osemdesetih let je Antonu, Ivanovemu nasledniku, ob porodu tretjega mrtvorojenega otroka umrla žena Fani, živahna in gosposka hči trgovca in peka Ditricha iz Postojne, ki je v hiši preživljala njene najbogatejše čase. V tem času je bil

salon najlepše poslikan, zanj sta kupila dragoceno pohištvo. Ta prostor je bil leta 1892 omenjen tudi v Kmetijskih in rokodelskih novicah. Salonska peč, verjetno vлита v železarni na Dvoru pri Novem mestu leta 1856, je do dandanes ostala ista in so jo med predelavami hiše zgolj prestavljali v nove prostore vsakokratnega salona.

Slika 212: Salon Palčave šiše z opremo iz 1880-ih, poslikan kot je bil takrat. S knjižnico, eno največjih starih zasebnih knjižnic v Gorskem Kotarju.

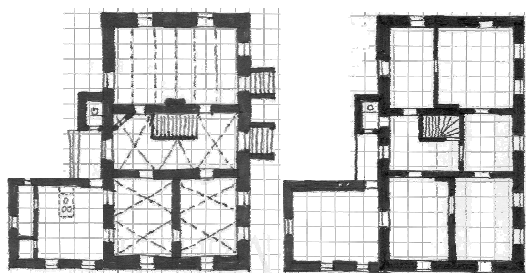
Slika 213: Gospodarjeva spalnica s pohištvom iz 1880-ih let.

Do druge večje preureditve hiše je prišlo nekaj let po drugi Antonovi ženitvi, ob začetku izgradnje nove dolinske ceste med Mandli in Čabrom leta 1894. Takrat so

zaradi potreb gostilne proti dvorišču dogradili novo krilo zgradbe. Prizidek je imel velik kletni prostor, v katerem je bil vgrajen tudi kotel za kuhanje perila. V pritličju so pridobili veliko kuhinjo, narejeno po novih predpisih, z dolgim zidanim štedilnikom v belih porcelanastih ploščicah, z dvema velikima vgrajenima pečicama. Poleg kuhinje sta bili še dve shrambi za hrano s policami do stropa. Gostilno so takrat razširili na dva prostora, v novem so bile postavljene nove mize s Thonetovimi stoli št. 18 ter nekaj kasneje dodan točilni pult. Prizidani del je imel v zunanosti klasicistične obrobe oken iz profiliranega ometa in prav tak zidec. V nadstropju je bil zgrajen popolnoma nov salon s povezavo z dvokrilnimi vrati proti hiši in jedilnici. Gank na dvoriščni strani, ki je povezoval vežo, stranišče in salon, so zasteklili. Preko njega so lahko služkinje prinašale hrano neposredno v salon, na ganku je bila tudi litoželezna izlivka za zlivanje odpadne vode.

Za salon je bilo kupljeno novo oblazinjeno pohištvo, z nalepkami iz Hamburga na zadnji strani, saj so tisto iz 1880-ih uporabili za jedilnico, ki je bila prestavljena v sosednjo sobo. Le stara litoželezna peč z lovsko boginjo Diano je ostala ista in je bila že drugič prestavljena na novo lokacijo. Tako so si domači s predelavo privoščili še nekaj večje ugodje,

obenem pa so razširili gostilniški del in ga prilagodili novim zahtevam.

Slika 214: Tlorisa pritličja in prvega nadstropja Palčave šiše z leta 1894 dozidanimi kletjo, kuhinjo s shrambami in novim salonom, povezanim z jedilnico.

Z drugo ženo Julijo, rojeno v trgovski družini kočevskih Nemcev, sta imela sedem otrok. V družini so z materjo govorili Nemško. Njuni otroci so se šolali v meščanskih šolah v Čabru in Kočevju, v gimnazijah v Monfalconeju, Senju in Zagrebu, na trgovski šoli v Zagrebu in Gradcu.

Slika 215: Druga poslikava sten in stropa iz podretega salona, iz 1920-ih let, posneto leta 1988, pred podiranjem.

Gospodarska kriza na prelomu dveh stoletij je gospodarju povzročala mnogo skrbi, ljudje so kupovali blago na kredit. Hišni gospodarji so odhajali v Ameriko in pošiljali denar za poravnavo dolgov svojih družin šele po mnogih mesecih, marsikdo

ga ni poslal nikoli. Anton je v času največjega odseljevanja in krize konec 19. stoletja v nemščini zapisal v eno od knjig: „Ne vem kakšna bodočnost mi je namenjena - vendar vem, da sem Čop – trgovec po poklicu in da so Plešce moja domovina.” To zavedanje je zapečatilo njegovo razmišljanje o tem, kje nadaljevati bodočnost družine. Nadaljevali so jo v svoji domovini.

Slika 216: Fotografija Palčave šiše s prizidkom s salonom iz leta 1894, posneto 1990-ega.

Po prvi svetovni vojni so se nadaljevale gospodarske krize, gospodarstvo je prevzel sin Zvonimir. Najprej je šla trgovina dobro, a so mu ob svetovni krizi v dvajsetih letih propadli skoraj vsi dotedanji prihranki. Odločil se je poročiti z Berto, Slovenko iz Srednje vasi, iz bogate kmečke družine, pri kateri so imeli tudi gostilno in trgovino.

Gospodarski rezultati so se z njunim načrtnim delom zopet začeli obračati na bolje. Zasadili so sadovnjake jabolk in hrušk, ki so jih prodajali hotelom v Crikvenici in Sušaku. V Pleščih so takrat ustanovili gasilsko društvo. Ena od prvih

akcij z novo brizgalno je bilo žal gašenje Palčavega skednja, ki je zagorel leta 1936 in ima od takrat novo ostrešje. Na srečo se ogenj ni uspel razširiti na ostale stavbe v bližini.

Posebno v tridesetih letih se je mnogo vlagalo v turizem. Na letovanje so prihajale bogate družine iz Zagreba, Novega sada in Beograda. Radi so se sprehajali, planinarili, hodili na lov in ribolov, se kopali v Čabranki. Moški so v salonu debatirali z gospodarjem, cenili so dobro kuhinjo. Za vsak obrok so pripravljali nove jedi in sveže sladice. Mnogo se je balinalo, kartalo in plesalo. V gostilni so se vsak večer še vedno zbirali premožnejši kmetje, učitelj, župnik.

Slika 217: Meščanska jedilniška kredence iz orehovega lesa, iz bale leta 1929 priženjene Berte roj. Knavs iz Srednje vasi pri Dragi. Izdelana je bila v Sodražici.

Palčava hiša je v tridesetih letih zaslovela z organizacijo plesov, prihajali so godci in plesalci iz bližnje in daljne okolice. Zvonimir, župan in izredno načitan človek,

na daleč poznan kot dober govornik, je načrtoval razširitev gostilniškega dela, vendar mu je leta 1938 tragična prometna nesreča preprečila uresničitev načrtov. S tovornjakom, na katerem se je ubil, je med drugim iz Sušaka prevažal cement za gradnjo novih stranišč in kopalnice. Načrtoval je rušenje obokov v levem delu pritličja, iz katerega je nameraval narediti velik gostilniški prostor s pultom. Vsega tega kasneje nihče ni izvedel, zato je v hiši lahko ostala ohranjena večina arhitekturnih elementov iz časa njene gradnje.

Na posestvu je sama ostala vdova Berta, z dvema majhnima deklicama. Čeprav so sledile gospodarske krize, svetovna vojna, zadruga ter druge povojne tegobe, je z izjemno energijo obdržala tako gospodarstvo kot hišo z notranjo opremo. Do konca svojih dni je ostala zadnja onikana *Palčava gaspa*.

Med drugo svetovno vojno je bila v sosednji hiši italijanska kasarna, takrat so vojaki podrli drugo gospodarsko poslopje in s predelavami uničili do tedaj lepo urejeno hišo in okolico. V Palčavi hiši je prebival vojaški zdravnik, vdova Berta pa je od začetka vojne sodelovala s partizani. Po prvih ofenzivah, ko so Italijani začeli požigati zaselke po obronkih doline in deportirati prebivalstvo, so v hišo prebegli prijatelji iz okolice z družinami. Vsak trenutek so čakali na pregnanstvo ali požig

vasi, na srečo se ni zgodilo nič takega. Italija je kapitulirala, prišli so Nemci in s seboj odnesli vse, kar je še vrednejšega ostalo v hiši.

Slika 218: Sanacija spodnjih delov fasade v letu 1989.

Po vrnitvi deportirancev iz okoliških vasi se jih je nekaj deset čez zimo nastanilo v Palčavi hiši, dokler niso za silo zakrpali ostankov svojih požganih domov. Zaradi poznanstev vdove Berte je mnogo revnih otrok odšlo na šolanje. Njihovim staršem je razdala mnogo stare opreme in kosov pohištva iz podstrehe, ki jih ni potrebovala. Nova oblast ji je zaprla trgovino, gostilno je hotela prevzeti zadruga, za nizko ceno so bile "odkupljene" najboljše njive, nacionalizirani sta bili obe hiši in ponovno vrnjeni. Hčerki sta odšli študirat in se odselili, ena v Ljubljano, druga v Kanado, družina se je razširila in za dediščino so se nasledniki začeli drugače zanimati.

Hišo je sedma generacija Palčavih obnovila v prvotni obliki, saj smo podrli prizidek iz 1894. leta ter jo spravili v obliko iz časa njene izgradnje. Postopoma smo z originalnim pohištvom, ki je

konzervirano in restavrirano, uredili celotno notranjost, v kateri ni predstavljena le materialna dediščina družine in kraja, temveč tudi nematerialna dediščina teh krajev – ljudska glasba in lokalno narečje. Obnova je prerasla v družinski projekt, pri katerem sodelujejo tri generacije, pričakujemo že četrto.

Slika 219: Obnova zunanosti hiše, spomladi leta 1990.

Slika 220: Palčava šiša z novim trgom pred cerkvijo, dokončanim v septembru 2007.

Celota s stanovanjskim poslopljem, s kamni tlakovanim dvoriščem ter skednjem in zbirkami je bila leta 2005 vpisana v register kulturnih spomenikov Republike Hrvaške in od takrat deluje kot zasebna Etnološka zbirka Palčava šiša. Ukvarjamo se z raziskovanjem kulturne dediščine

območja, njeno prezentacijo domačinom in širšemu okolju v obeh državah.

Slika 221: Novi trg kot prireditveni prostor v središču vasi, avgust 2008.

Vsako leto postopoma obnavljamo obe zgradbi in dvorišče. V letu 2012 sta dobili novo opečno strešno kritino. Ob tej obnovi so bili na obe strehi vrnjeni čopi, ki so bili v začetku 20. stoletja poravnani. Žal rekonstruirani čopi niso mogli biti več istega naklona kot prvotni z leseno kritino in so sedaj skoraj enakega naklona kot ostala streha. Obnovljena so bila zunanja vrata ter okna, ki so dobila prvotno obliko s šestimi stekli.

V letu 2013 smo pričeli s temeljito, tudi statično obnovo skednja. V zgornjem delu je bil že od jeseni leta 2010 razstavni prostor in prostor za poletne delavnice. Celotno prvo nadstropje skednja ter *glajd* bodo po sedanjih načrtih leta 2014 pripravljene za novo uporabo. Tako bo del skednja ostal odprt razstavni prostor za stalno razstavo o tradicionalnih obrteh in nesnovni dediščini doline, drugi, zaprti del,

bo namenjen delavnicam, predavanjem, projekcijam, začasnim razstavam in manjšim prireditvam. *Glajd* naj bi služil poletnemu gostovanju študentov in raziskovalcev.

Slika 222: Fotografiji iz prireditev na pleškem novem trgu, avgusta 2011 in 2012.

Slika 223: Palčava šiša in skedenj z novo streho, ponovno na čope, z obnovljenimi vhodnimi vrati ter novimi dvokrilnimi okni na šest *šajb* leta 2013.

FRICETAVA HIŠA IZ SPODNJE POŽARNICE

Požarnica se imenuje skupina zaselkov ob nekoč pomembni poti, ki iz Plešč vodi iz doline. Vila se je preko položnih pobočij navzgor, mimo Svete Gore do ceste, ki je povezovala Loško dolino s Kvarnerjem preko Trstja (Tršća) in Gerova. Ime je Požarnica dobila verjetno zaradi požigalniškega načina pridobivanja obdelovalne zemlje. Na pobočju pod spodnjim zaselkom Požarnice z imenom Zdolenci ali Stolenci, najdemo tudi ostanke starih izkopov železove rude in vetrnih peči za njeno taljenje. Požarnica je bila sestavljena iz večjega števila manjših zaselkov, ki so si z nekaj hišami sledili vse do pod Svete Gore. Vsakega od njih je verjetno v začetku naselitve sestavljala kmetija ali dve. Počasi so se k njim dodajale še druge hiše, če je le bilo dovolj obdelovalne zemlje.

Zaselek Zdolanci, ki je prvi nad Plešci, leži na vrhu pleč, ki jih oblikujeta dva jarka. Tudi v prvi polovici 19. stoletja sta ga sestavljali, tako kot danes, le dve hiši z nekaj manjšimi gospodarskimi poslopji, še ena hiša, Jurinava, je bila na drugi strani jarka. V celoti dobro ohranjen kletni del iz tega obdobja ima le Fricetava.

Fricetava hiša ja vrhhlevna hiša srednjega kmeta iz bregov nad dolino. Njene osnove

smo že spoznali na primeru hiše v Zakrajcu. Ker pa je bila vsaka hiša postavljena na drugačnem prostoru in je bilo potrebno osnovno idejo razporeditve vedno prilagajati okolici, je tudi ta nekaj drugačna. Drugačna od tiste v Zakrajcu je tudi po oblikovnih razmerjih.

Slika 224: Fricetava hiša št. 22 na katastrski karti iz leta 1860. Ob njej je na parceli, pravokotno na pot ob jarku, vrisano le še malo gospodarsko poslopje.

Slika 225: Fricetava hiša s sprednje strani proti poti in spodaj iz zadnje strani, predelana po drugi svetovni vojni. V desnem lesenem delu je bila nekdanja hiša. Posneto jeseni 2013.

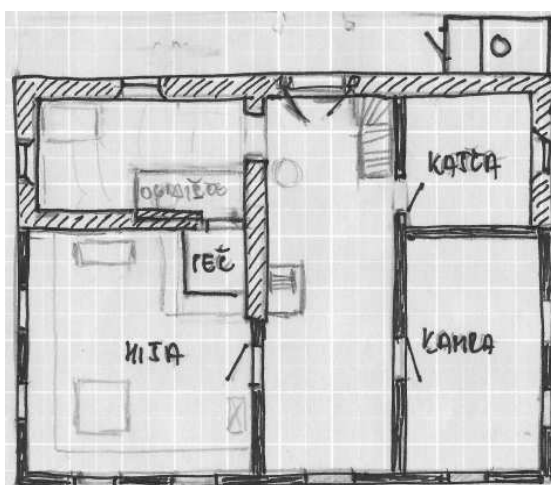
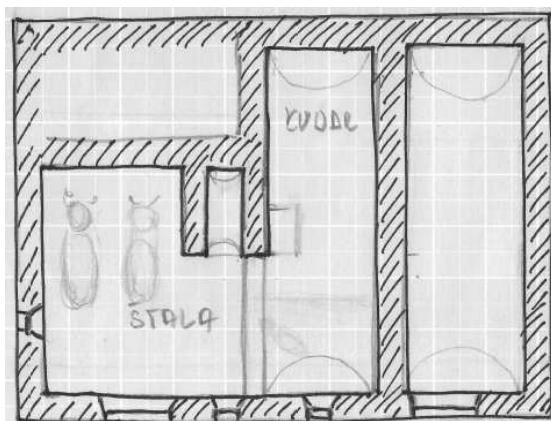
Fricetava hiša je bila z vsemi ostalimi hišami vred na Požarnici požgana jeseni leta 1942. Zato ni nobenega sledu več o njenem starem lesenem delu. Ostalo pa je kamnito ostenje kleti in delno zidanega nadstropja, iz katerega se da razbrati kako je bila hiša po vojni obnovljena in kaj je bilo takrat dodano na nov način.

Slika 226: *Baba* z malim obokom desno in lesene grede stropne konstrukcije v prvotnem hlevu.

Po izvedenih meritvah in ogledih sem uspel rekonstruirati stanje hiše iz časov, ko je bila zgrajena. Gre za vrhhlevno stavbo, ki je postavljena z daljšo stranjo v breg jarka, pod zravnanim plečem, na katerem je bilo dvorišče in obdelovalne površine. Tik pod njo je šla ob jarku stoletja pomembna karavanska pot iz doline, zato je bila stran proti jarku za življenje in zaslužek pomembna. Jarek ni bil zaraščen kot sedaj, temveč je bil posekan in pregleden vse do Jurkave hiše na drugi strani, mimo katere je prehajala pot navzgor proti naslednjemu zaselku -

Staretom in naprej iz doline.

Slika 227: Tlorisa kleti in nadstropja Fricetave hiše iz Zdolancev na Požarnici. Vidna je kvadratna osnova hiše in dodatka z vežo in kuhinjo z ognjiščem. Del pod kuhinjo ni bil podkleten.

V kletnem delu hiše je bila prva manjša *štala*, v kateri je bila postavljena tudi *baba* za krušno peč v nadstropju višje. Štala je bila povezana s kletjo v sredini poslopja in je imela lesen strop iz debelejših tesanih tramov. Del pod črno kuhinjo v nadstropju, ki se je nahajal za *štalo*, ni bil podkleten. V klet se je dalo priti tudi po lestvi iz veže, skozi ozko odprtino v oboku. Tam skozi se je lahko metalo tudi seno iz podstrehe hiše. Na desnem koncu podkletenega dela je bila še ena polkrožno obokana klet z večjimi

vrti, mogoče za spravilo poljskega orodja, malega voza, sank in drugega, saj hiša ni imela drugih večjih gospodarskih stavb.

Slika 228: Osrednja klet s polkrožnim obokom, levo v sredini, z odprtino iz veže.

V nadstropje se je po vsej verjetnosti prišlo po lesenih stopnicah in preko ganka ter prvih vhodnih vrat v vežo. Veža je delila bivanjsko nadstropje hiše na podoben način kot smo videli v Zakrajcu. Sprednji del je imel izgleda leseno ostenje, zadnji del je bil pozidan s kamnom. Levo od prvih vhodnih vrat je bila na najbolj preglednem mestu *hiša*, s krušno pečjo in po dvema oknom na vsaki steni. Bila je približno kvadratnega tlorisa. Za razliko od večjih hiš Fricetava *hiša* ni imela *štibla*. Za *hišo* je bila proti dvorišču črna kuhinja z ognjiščem. Njen pod je bil iz zbite zemlje in gline, saj ni bila podkletena, stene so bile kamnite zaradi zaščite pred ognjem. Na drugi strani veže je bila najprej lesena kamra, za njo, v kamnitem zunanjem

ostenju, pa še kašča. Na dvorišče so iz zadnjega dela veže vodila zadnja vrata. Na vogalu proti bregu je bilo verjetno postavljeno stranišče. Nekje iz veže so šle navzgor še strme stopnice za podstreho, na kateri so hranili seno in na kateri je morala biti, kot pri drugih hišah, mala lesena kašča za žito izdelana iz debelih plohov.

Slika 229: Ostanki delno podrtga oboka v zadnjem prostoru kletnega dela.

Hiša je bila po tlorisu velika približno 7,7x10,2 m, konstruirana je tako, kot smo spoznavali v uvodu. K kvadratu, v katerem je v zunanjem vogalu dobila mesto *hiša* kvadratnega tlorisa, je bil dodan pravokotnik zadnjega kletnega prostora.

Malo gospodarsko poslopje, ki je narisano na karti je moralo imeti kakih 4x4m, mogoče gre za zunanjo kaščo, delavnico, senik ali kaj podobnega. To je težko ugotoviti, saj od njega ni ostalo več ničesar. Kasneje je bil zgrajen večji skedenj na dvoriščni strani objekta.

V hiši so do pred nekaj desetletji živeli Fricetavi, pri katerih sta bila tako oče kot sin Ive izredno spretna delavca. Obvladala sta tako tesarska in zidarska dela, kot mizarska in še kakšna. Pri njih so imeli,

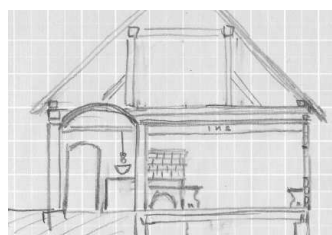
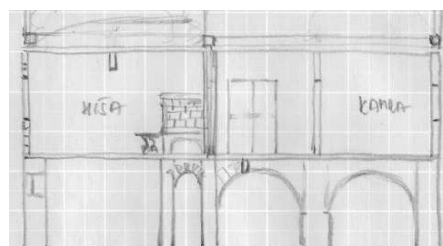
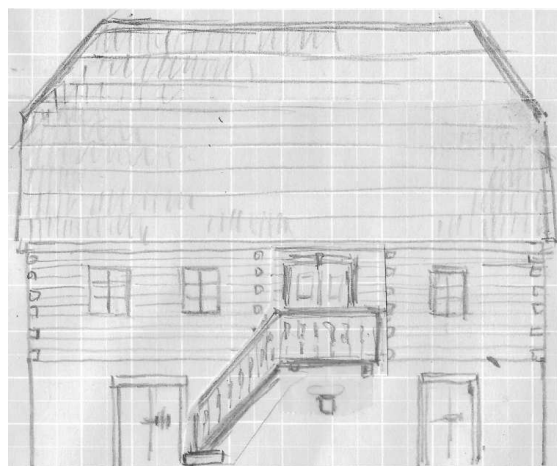
kot pri večini kmetij nad dolino, za vleko manjših tovorov oslička. Zanj so sami izdelali vse, od tovornega sedla, do voza in sank brez okovov. K Fricetavi hiši je bila po vojni priženjena nevesta od Starinkinih iz Plešč. Lastniki hiše so se pred nekaj desetletji preselili v dolino in je zato njihova stara hiša zapuščena.

Slika 230: Mala, z opekami zazidana odprtina za dostop z lestvijo v klet iz nekdanje veže.

Fricetava hiša pripada hišam manjših kmetov, čeprav so imeli kar nekaj obdelovalne zemlje na terasah pod zaselkom. Večje hiše so bile nekoliko višje, pri Staretih je bila velika stara Hudalinova hiša, podobno Nakrajna, pri Menavcih Jelenčeva. Posebna je bila tudi hiša na vrhu Požarnice, za katero menim, da je morala nekoč služiti še čemu drugemu in ne le kmetiji. Mogoče je bila v njej mitnica. Vsa naselja so se po izgradnji ceste iz doline popolnoma spremenila, saj so jim prej strukturo določevale stare karavanske poti, ki so potekale na drugačen način, viden le še iz starih katastrskih kart. Po vojni niti ena od večjih

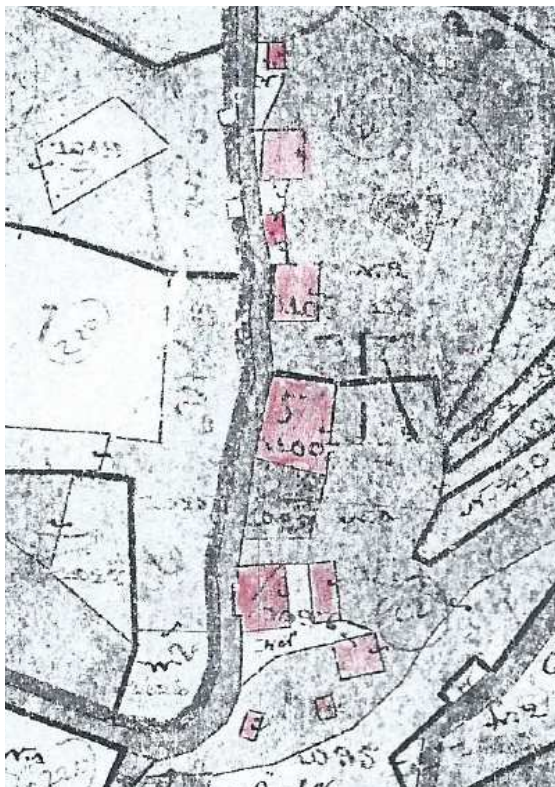
hiš ni bila obnovljena v prejšnjem obsegu. Njihovi lastniki – povratniki iz taborišč, so si hiše gradili veliko bolj skromno, kvečjemu na delu razvalin stare hiše. Večkrat so novo hišo zaradi drugačnih potreb zgradili poleg stare in ostanke stare porabili za gradbeni material, ali na manjših temeljih predvojnih gospodarskih poslopij.

Slika 231: Rekonstruirani izgledi in prerezi skozi staro Fricetavo hišo. Stanje pred drugo svetovno vojno, preden je bila požgana in obnovljena, Zdolanci, Požarnica.

JURINAVA HIŠA IZ MANDLOV

Jurinava hiša iz Mandlov je hiša enega od bratov iz družine Kvaternik. Zgradba je v marsičem posebna. Že po zunanjih, še preostalih kamnitih detajlih izstopa iz ostalih starih zgradb. In to kljub dejstvu, da je bila v vojni, zaradi spleta nesrečnih okoliščin in intrig med domačini, požgana ter nato po vojni v nadstropju temeljito predelana. Posebno trikrilna okna, tako moderna v tistem času, so v marsičem močno zabrisala njeno osnovno kvaliteto in časovno sporočilnost.

Slika 232: Kvaternikovi hiši in gospodarska poslopja v Mandlih, na katastrski karti iz leta 1860. Št. 5 je stara Kvaternikova - Pntarjava hiša, št. 10 njihov veliki hlev s skednjem, spodaj ob cesti z gospodarskim poslopijem vzporedno je Jurinava hiša. Poleg hiše ob cesti so vrisana še štiri poslopja, dev od njih sta manjših izmer.

Slika 233: Slika Jurinave hiše iz Mandlov z gospodarskimi poslopiji. Izsek iz akvarela udeleženca likovne kolonije v Palčavi šiši v Pleščih, 2012, avtor Janez Ovsec.

Slika 234: Mladi raziskovalci iz čabranske gimnazije na terenu avgusta 2007, pred Jurinavo hišo v Mandlih.

Kvaterniki so bili bogata družina, ki je imela takoj v soseščini že nekaj stoletij veliko pritlično *Pintarjavo* hišo in k njej pripadajoča gospodarska poslopja. V katastru iz sredine 19. stoletja je vrisanih kar devet poslopij. Vsa so bila postavljena

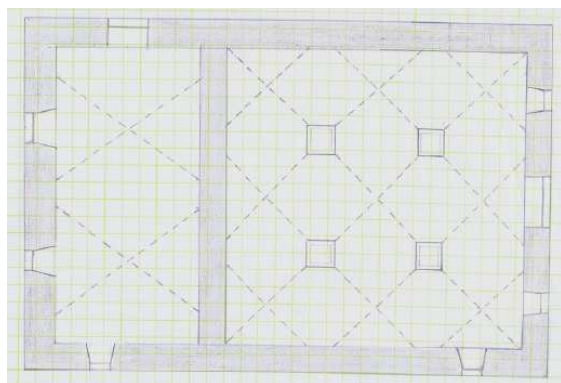
vzdolž ceste, ki je šla skozi naselje proti Čabru. Le hlev in toplar z zidanimi stebri v spodnjem delu sta še ostala ohranjena. Kvaterniki so eden od treh priimkov, ki je v čabranskem kraju najdlje zabeležen in katerega predniki so po ugotovitvah raziskovalca Slavka Malnarja dokazano prišli iz Kranjske. Njihovo posestvo v Mandlih je moralo biti staro, saj ga tudi po reformah po letu 1848 nihče ni delil na manjše parcele. Hiša ob cesti je morala biti še iz 18. stoletja. Po tlorisu je bila zelo velika, približno 14x20m, če je v kataster pravilno vrisana. Poleg nje je bil ob cesti hlev, ki ima še vedno neobičajno velika okna s kamnitimi okvirji.

Slika 235: Bogato okrašen pečatnik Antona Kvaternika iz Pintarjave hiše v Mandlih, lastnika hiše št.5 in očeta Lenke Čop iz Plešč. Prva polovica 19. stoletja, iz zbirke v Palčavi šiši.

Po pripovedovanju so bili lastniki takrat najbogatejši v dolini. Iz njihove družine je bila tudi Lenka, ki se je v 1840-ih omožila za trgovca Ivana Čopa iz Plešč in je bila (verjetno tudi zaradi svoje velike dote) povsod vpisana kot solastnica Palčave šiši. Eden od njenih bratov je v soseščini

domačije, na zavojju ceste proti Pleščem, od staršev dobil zemljo in na njej zgradil izredno ambiciozno hišo.

Slika 236: Križno obokani prostor kvadratnega tlorisa, s štirimi stebri v kleti Jurinave hiše v Mandlih, spodaj tloris kletne etaže približnih izmer 10,2 x 15,3 m.

Zgodba o nastanku hiše je pa taka. V okolici je bilo nekoč tudi nekaj razbojnikov, ki so se združevali v večje kompanije in ropali trgovske karavane. Njihove vodje so ljudje imenovali *harambaše*. Tod, čez Čabranko, je nekoč prehajala pomembna pot, zato so se občasno oglasili tudi v Mandlih. Nekoč so nekega *harambašo* preganjali vojaki in je bežal pred njimi. Ustavil se je pri Jurinavih, ki naj bi takrat imeli še skromnejšo hišo. Z gospodarjem je sklenil dogovor. Pri njem bo pustil ves svoj

zaklad, da ga gospodar skrrije, ko pa se vrne z bega, mu ga bo ta vrnil. *Harambaša* je zbežal in ga dolgo ni bilo nazaj. Medtem je gospodar razmišljal in iz skritega denarja pričel graditi hišo, grajeno tako bogato, kot ni bila še nobena v bližini. Bogatejšo od domače, ki je imela veliko večje gospodarstvo. Ko se je po nekaj letih *Harambaša* vrnil in iskal svoj zaklad, je Jurin odgovoril, da so mu ga medtem ukradli razbojniki...

Slika 237: Vrata s stopnicami iz polkrožno obokane kleti, Jurinava hiša v Mandlih.

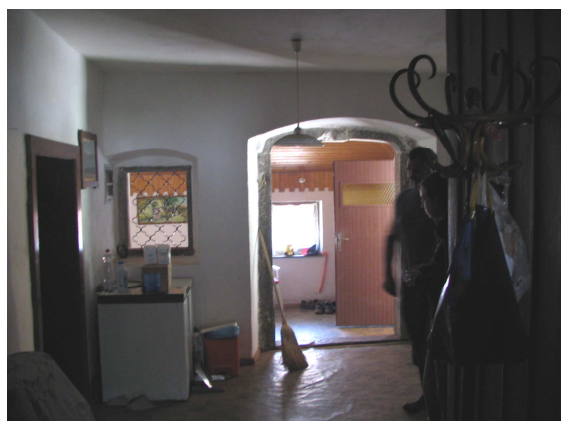
Slika 238: Detajl natančne notranje obdelave okenske odprtine v kleten prostoru; Jurinava hiša v Mandlih.

Slika 239: Lepo obdelan ves prednji del cokla Jurinave hiše iz apnenčastih blokov, z okviri kletnih okenc, Mandlih.

Velik kletni prostor kvadratnega tlorisa, verjetno hleva, ki ga nosijo štiri stebri pravokotnega prereza je po celi površini križno obokan. Z dvokrilnimi vrati je obrnjen proti spodnjemu koncu doline, z drugimi, ožjimi, proti dvorišču. Iz velikih vrat bi lahko sklepali, da je mogoče služil prostor tudi drugim namenom. Mogoče pri tem prostoru prvotno ni šlo za hlev, saj je gospodarstvo imelo že v sredini stoletja kar dve gospodarski poslopji. V večjem, ki je vzporeden s hišo, je bil tudi kravji hlev. Mogoče je bil to prostor velikega konjskega hleva za vlečne ali tovarne konje ali pa prehodno skladišče, v katerem se je začasno skladiščilo blago, ki se je potem prodajalo trgovcem naprej za tovorjenje preko Okrivja v Trstje in naprej. Lahko, da je gospodar bogatel s preprodajo konj in volov iz osrednjega dela Hrvaške. Mogoče sta bila prav trgovina in prekupčevanje na za mitničarje težko obvladljivi meji vzrok bogastvu lastnika. Te priložnosti pa so izostale šele po tem,

ko so ukinili carine med obema deloma cesarstva in naredili ceste po dolini. Takrat so se v Plešče priselili trgovci Čopovi in Muhvičevi. Ti so že nekaj kilometrov pred Mandli lahko pokupili blago, ki je prej polnilo blagajno Kvaternikovim.

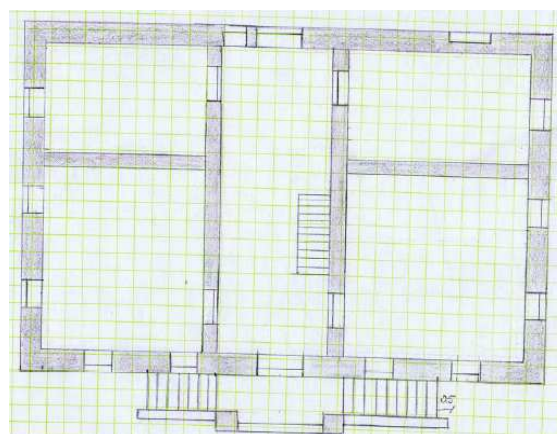

Slika 240: Zgoraj sklepnik zadnjega portala in pogled proti zadnjim vratom iz veže Jurinave hiše v Mandlih.

Slika 241: Iz ostankov pečnic nekdanje krušne peči sezidana pečica v Jurinavi hiši v Mandlih. Sosednji prostor, ki je že od začetka zanesljivo služil kleti za hrano, je

polkrožno obokan. Celoten cokel je s sprednjih strani hiše zidan iz obdelanih apnenčastih blokov. Kamnite bloke je bilo potrebno pripeljati iz hribov nad dolino čez Čabranko, saj dovolj dobre ceste po dolini za take prevoze verjetno še ni bilo.

Slika 242: Zunanje dvostranske kamnite stopnice na sprednji strani Jurinave hiše v Mandlih. Steber balkona je nova konstrukcija. Spodaj tloris pritličja hiše s stopnicami. Desno je hiša kvadratnega tlorisa.

V nadstropje s sprednje strani vodijo dvostranske, lepo klesane kamnite stopnice, s kamnito ograjo in klesanim zaključkom. Oboja vrata v vežo, prednja in

zadnja, imajo klesan okvir z letnico gradnje. V nadstropju se ponovi tloris, ki ga že poznamo iz uvoda in je bil značilen za stavbe tistega časa v okolici, tudi na območjih naseljenih s kočevarji. Bivanjsko nadstropje deli srednja veža s prednjimi in zadnjimi vrati in z okencem za prezuračevanje na dvoriščni strani. Proti spodnji strani doline sta bili *hiša*, pravilnega kvadratnega torisa, in poleg nje *štiblc*. Na zgornji strani sta bili *kamra* in črna kuhinja na zadnji strani, poleg nje je bila z steno predeljena še shramba. Na podstrehi je bila verjetno še lesena kašča. Hiša je bila po vsej verjetnosti v začetku brez dimnikov in je imela odvod dima le skozi streho.

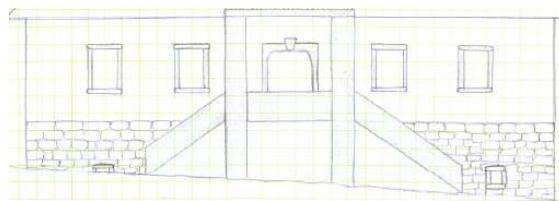

Slika 243: Zadnja stran Jurinave hiše, nad vhodom na levi strani je vidna velika plitva niša za razpelo.

Za razmere v dolini je bila izreden še en detajl zunanjega izgleda. Le Jurinava hiša je dobila klesane in okrasno profilirane okvirje oken v bivalnem pritličju. Ti okvirji so bili žal po vojni ob povečanju oken odstranjeni. Na vrtu je ostalo je le še nekaj njihovih fragmentov. Na dvoriščni

strani je nad vhodom na stopnice velika plitva niša, v kateri bi moralo biti verjetno veliko leseno razpelo.

Hiša je imela že v sredini 19. stoletja na dvorišču dve večji gospodarski poslopji. Po analogiji s sosednjim gospodarstvom verjetno kravji hlev s skednjem paralelno s hišo ter dvojni kozolec. Poleg njih je imela še dve manjši poslopji, eno je bila najverjetneje *praščja štalca*.

Slika 244: Ostanki nekdanjih profiliranih okenskih okvirjev na dvorišču Jurinave hiše. Spodaj rekonstrukcije sprednje fasade z nekdanjimi okenskimi odprtini.

Po vojni je bila hiša temeljito predelana. Ne le okna, tudi balkon je nov, streha nima več večjega napušča na sprednji strani, z zadnje je dograjen del s kopalnico in stranišči. Hišo lastniki skrbno vzdržujejo in še vedno skrbijo za veliko kmečko posestvo. Ohranjajo predvsem živinorejo s tropom ovac, ki so bile v Mandlih in pri Jurinavih vedno tradicija.

HIŠA NA HRIBCE V ČRNEM POTOKU

Ena od redkih starih hiš, ki se je v dolini ohranila v svojem prvotnem kvadratnem tlorisu je hiša v Črnem Potoku. Stoji na predelu, ki se mu reče Hribec, torej *šiša na Hribce*. Nanjo sem postal pozoren pred nekaj leti, ko sem se tod mimo pripeljal s kolesom iz Pungerta. Hiša je navzven dajala predvsem vtis lepo obnovljene zgradbe, v ničemer pa ni izdajala svoje starosti in ohranjenih detajlov. Te sem odkril šele kasneje, ko sem jo videl prvič od znotraj. Takrat sem opozoril, da je to verjetno ena najstarejših ohranjenih in datiranih zgradb v dolini.

Slika 245: Zunanji izgled hiše na Hribce leta 2013 in spodaj levo, pred drugo svetovno vojno, Črni Potok.

Po nekaj obiskih, pregledu starih katastrskih kart iz prve polovice 19. stoletja ter merjenju, ki sva ga izvedla z lastnikom je bilo možno zelo natančno rekonstruirati njen prvotni razpored prostorov ter zunanji izgled. Da je bilo deklo opravljeno pravilno je potrdila Marija, ki je vmes našla staro predvojno sliko s točno tako hišo kot je bila tista, ki sem jo narisal.

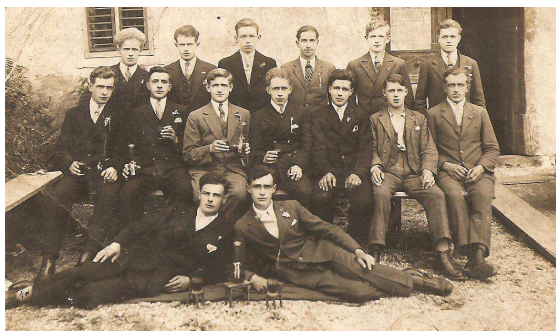

Slika 246: Zgoraj Črni Potok na izseku iz avstrijske vojaške specialke iz leta 1776; spodaj domačija na Hribce (prečrtana št. 26) na katastrski karti iz prve polovice 19. stoletja Sledov stavb nad njo sedaj ni več.

Črni potok je zaradi meje in cest skoraj pozabljena vas, a nekaj ni bilo tako. Skozi vas teče kratek, vodnat potok, na katerem

je delovalo kar nekaj obratov na vodni pogon. Od žage, kovačije, mlinov, do suknarne, imeli so veliko mizarско delavnico. Bil je majhno obrtno središče, povezano z Dragarsko dolino in Loškim Potokom, saj so bili mlini v Črnem Potoku za njih najbližje.

V hiši na Hribce je nekdaj delovala gostilna, ki je bila pred drugo vojno zelo cenjena med čabransko gospodo. V senco njenih velikih jesenov so poleti hodili pit pivo, ki je bilo na Kranjskem cenejše. Med vojno je v gostilni na Hribcu, v času osvobojenega ozemlja, domačin - kipar Lojze Lavrič s svojimi lutkami odigral nekaj prvih partizanskih lutkovnih igric.

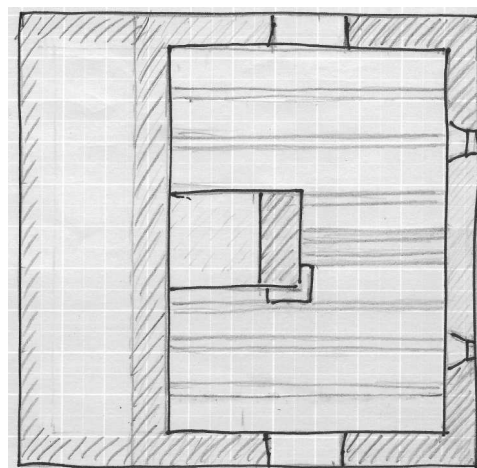
Slika 247: Črnopotoški fantje pred gostilno na Hribce leta 1934.

Vas je v drugi svetovni vojni doživela žalostno usodo. Italijanski okupator je po napadu partizanov na vojaško kolono ob Čabranki, na Pleškem polju kot talce postrelil skoraj vse fante in može iz vasi. V vasi so ostale same ženske, verjetno zato vasi kot edine v okolici Italijani niso požgali. Zato je tudi ostalo v njej kar nekaj zelo starih hiš, kakršne so druge izginile že v zubljih vojne. Žal pa ni ohranjena

prav nobena zgradba z vodnim pogonom. Na potoku je le nekaj razvalin in stari karavanski, tako imenovani rimski most.

Slika 248: Močna jelova stropna konstrukcija v kleti hiše na Hribce iz začetka 19. stoletja.

Slika 249: Kvadratna tlorisa kleti in nadstropja hiše na Hribce, osnovnih izmer 10,8x10,6m.

Hiša na Hribce je bila postavljena v kvadratnem tlorisu leta 1819, kar dokazuje

ohranjeni stropnik v hiši. Ker gre za vrhlevno gradnjo iz doline, je ta kombinirana, kot je bil tu običaj – delno je lesena in delno zidana. Spodnji del je sezidan iz na vodo in zmrzal odpornega peščenjaka. Posebnost kletnega dela, ki je delno vkopan v relativno strm breg je v srednji *babi* z velikim polkrožnim obokom proti vkopanemu delu. V hlevski kletni del vodijo kar dvojna dvokrilna vrata na vsaki strani dolgega prostora, ki so po pripovedovanju omogočala celo prehod voza. Cel prostor kleti je bil nekoč verjetno enoten, brez sedanjih pregradnih sten. Vsa stropna konstrukcija proti zgornjemu nadstropju je jelova, iz debelih tesanih gred preseka približno 30x30 cm, ki so večinoma še originalne in so poleg nošenja nadstropja tudi povezovalne stene kleti. Nad debelimi plohi stropa je bilo nasutje iz črnega peska škrilavcev, nanj pa so bile položene podne deske.

Slika 250: Detajl osrednjega polkrožnega oboka pod *babo* v kleti hiše na Hribce.

Zgornje nadstropje hiše ni več v celoti ohranjeno, a se je dalo iz preostalih

elementov natančno rekonstruirati stanje ob izgradnji.

Slika 251: Stropnik iz leta 1819, ki drži strop hiše na Hribce.

Hiša je bila dvotraktne razdelitve, z osrednjo vežo, kot velja za večino ostalih zgradb v okolici. Desno od vhoda, ki je šel neposredno iz brega in katerega vratni okvir in vrata iz druge polovice 19. stoletja so ohranjeni, se nahaja *hiša*. Ker v ozki veži ni bilo prostora za okno za prezračevanje, je bila nad vrati v okvirju odprtina, skozi katero je lahko prihajal svež zrak v vežo. *Hiša* ima v celoti leseno ostenje iz tesanih jelovih gred, debelih približno 15 cm, ki so zunaj in znotraj poletvane in ometane. V hiši se je ohranil originalni stropnik z letnico, inicialkami lastnika in na spodnji strani z Marijinim zavetnim znamenjem z dodatnima svaricama na vsaki strani. Stropnik ima le skromno posnete robove. Strop je izdelan iz osem do deset centimetrov debelih plohov, ki so na spojih spodaj prekriti s pribitimi ožjimi deskami. Hiša je skoraj kvadratnega tlorisa, z dvema oknoma na

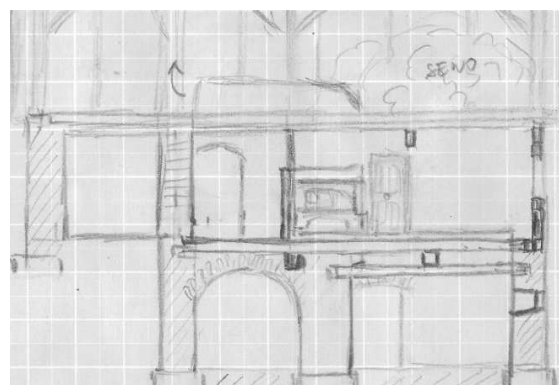
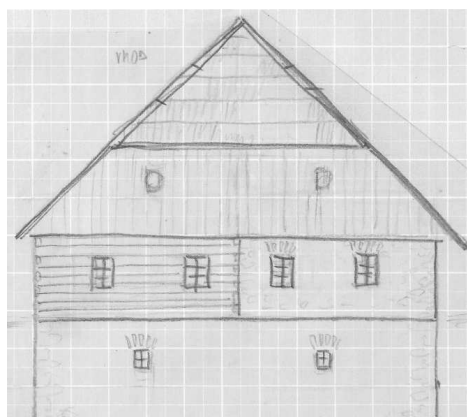
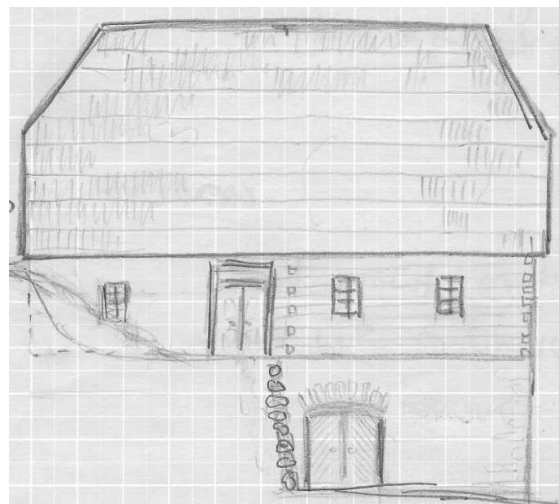
vsaki steni in obrnjena proti dolini Čabranke ter Čabru. To je bila za kraj, za razliko od hiš v spodnjem delu doline, najpomembnejša smer. Iz hiše se je šlo v dokaj velik *štiblc*, ki pa ima za razliko od hiše kamnite stene, zgrajene iz lehnjaka, ki ga je v bregovih nad vasjo kar nekaj.

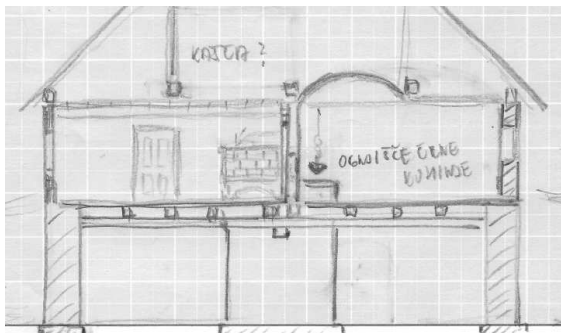
Slika 252: Zunanji izgled hiše na Hribce: ometani del levo je stena hiše, v osnovi izdelana iz tesanih gred, desni del nadstropja - štiblc je zidan iz luknjičastega in izolativnega lehnjaka, spodnji iz na vlago odpornejšega peščenjaka.

V nadaljevanju veže je preko nje postavljena kamnita stena z obokom, ki je preprečeval prehod dima iz črne kuhinje. Ta je bila za njim, čeprav je bila že davno nazaj dodatno pregrajena z leseno ometano steno. Na zadnji strani so vrata vodila iz veže prav tako neposredno v breg, pod katerim je imel lastnik svoj mlin. Baje so tisti, ki so prinesli mlet, počakali kar v kuhinji. Na levo stran veže sta bili v breg potisnjeni iz kamna zidani klet in kašča. Na podstrehi je morala biti proti Čabranki še lesena kašča. Nosilne grede ostrejša so dvignjene nad konstrukcijo stropov in se opirajo le na stene.

Po pripovedovanju je veža hiše pred drugo vojno služila kot vaška pot do mlina in je moral skozi vsakdo, ki je hotel navzdol do potoka. Lastnica je imela na podstrehi majhno trgovino in je mimoidočim vsakič ponujala svojo robo.

Slika 253: Rekonstruirana nekdanji zunanji izgled vhodnega dela hiše na Hribce ter strani proti Čabranki, iz začetka 19. stoletja. Spodaj vzdolžni prerez.

Slika 254: Rekonstruirani prečni prerez srednjega dela hiše na Hribce.

Slika 255: Veža s kamnitim zidom proti ognjiščni kuhinji in desno, kamnito nižjo steno, za katero je bila postavljena krušna peč v hiši.

Iz raziskanega sem izdelal tlorise in rekonstrukcijo prerezov, iz katerih se natančneje vidi konstrukcija nekdanje hiše. Njen izgled je bil podoben kot pri ostalih hišah v dolini iz tistega obdobja. Prav tako lahko tudi notranjo razporeditev stavbe verjetno primerjamo z ostalimi, ki so bile kvadratnega tlorisa in pogoste še v sredini 19. stoletja po vseh dolinskih vaseh vsaj v

dolini Čabranke, a so jih kasneje, v nadaljevanju stoletja, predelovali v hiše bolj pravokotnih tlorisov.

Slika 256: Ekpa udeležencev etnološko-dialektološke raziskovalne delavnice Palčave šiše 17. avgusta 2011 z domačini iz Črnega Potoka, ob video snemanju narečnih pripovedi pred hišo in na vrtu, na Hribce.

KOČEVARSKA HIŠA M'NČKENIH IZ TRAVE

Trava, nekoč pisana tudi kot Obergrass, je tudi po nekaj stoletjih obstoja še vedno pretežno obcestna vas, za razliko od tistih, sicer večinoma dosti starejših v dolini, kjer hiše ob predelavah v 19. stoletju niso bile več postavljene pravokotno na cesto.

Trava na 780 mnm je zadnje naselje v Dragarski dolini, od tu se spuščajo poti v dolino Čabranke. Pred vojno je bilo to naselje večinoma s kočevarsko govorečimi prebivalci, nasledniki naseljencev, ki so jih kočevski gospodje Ortenburžani naseljevali v naše območje od 30-ih let 14. stoletja. Večina Kočevarjev pred drugo svetovno vojno na Travi je imela sicer slovenske priimke.

Slika 257: Fotografija cerkve na Travi pred drugo vojno, med vojno je bila v požgana in je danes le še ruševina.

Na Travi, ki se prvič omenja v 16. stoletju, so imele kmetije veliko goveje živine, še okoli druge svetovne vojne skupaj več kot sto glav. Od leta 1937 so imeli svoj vodovod.

Slika 258: Trava na avstrijski vojaški specialki iz 1776. leta je še popolnoma obcestna vas, le ena stavba poleg cerkve je bila zidana.

Zaradi velike količine mleka so redili mlade prašičke, ki so jih potem prodajali sosedom na drugem bregu Čabranke. Ti so jih doredili s krompirjem in repo, ki je rastle tam. Številna živina je potrebovala veliko količino sena in otave, ki so jih kosili na obsežnih lazih. Največji so včasih potrebovali tudi po trideset koscev. Nadmorska višina polja je prevelika, da bi uspevala koruza, teren je kraški.

Slika 259: Spomini na Kočevarje, lepo vzdrževana ročna gasilna črpalka iz začetka stoletja.

Imeli so cerkev s pokopališčem in šolo, ki je bila pretežno nemška.

Zelo veliko Kočevarjev se je kljub relativno velikim posestvom že pred vojno odseljevalo v Ameriko, nekatere hiše so bile zapuščene. Zaradi transportne poti in strateške lege vas med vojno ni bila požgana, razen cerkve, ki je bila požgana prav zaradi strateške lege na prevalu nad dolino.

Slika 260: Razglednica Trave iz leta 1940, ko so bili okoli vasi še obširni pašniki.

Iz nekaj ohranjenih starih hiš lahko sklepamo, da so bile te še v drugi polovici 19. stoletja večinoma lesene ali delno zidane, pritlične. Nekaj jih ima še ohranjene lesene, lepo tesane portale na sredini daljše simetrične fasade – najstarejši v spodnjem delu je iz 1860. leta. Do vhoda v hišo običajno vodijo stopnice s sprednje strani, nekatere hiše so vrhhlevne, senik je ločen.

Zgornji del Trave je leta 1897 pogorel in po tem letu so večino hiš prenovili ter jih postavili celo na novih temeljih. Nekatere so med seboj tudi razmaknili, če je bilo to potrebno. Hiše so dobile novo podobo in

niso bile več lesene kot predhodnice. Za pozidavo v zgornjih delih so takrat uporabili že opeko.

Slika 261: Pogled na zgornji del vasi Trava, še vedno obcestno naselje. Leva hiša je ostala izpred požara, ostale so leta 1897 pogorele. Desno zgoraj ob cesti je vidna hiša, ki je bila kamnita zgradba verjetno že v 18. stoletju.

Slika 262: Izgled hiše pri Mnčkenih, avgusta 2013. Zadaj je skedenj z etnografsko zbirko.

Zaradi organizirane odselitve Kočevarjev 1941. leta je veliko hiš ostalo praznih, vanje so se naselili prišleki iz drugih delov Kočevske ali od drugod. Redki preostali domačini še vedno ohranjajo vezi z nekdanjimi kočevskimi sovaščani in obvladajo kočevsko nemško narečje, ki so ga pred vojno med seboj tu govorili tako Nemci kot Slovenci. V vasi je ostalo tudi nekaj materialne dediščine kočevarjev, knjig in fotografij, slednjih predvsem iz

Amerike. V gasilnem domu je urejena spominska soba učiteljici Nadi Vreček, ki je tu učila od leta 1929, tudi po tri generacije iz iste družine, in skrbela za svoje učence, vse do njihovih upokojitev. V vasi sta bili že nekaj let dve manjši, a zanimivi zasebni etnografski zbirki. Eno od hiš, v kateri je urejena etnografska zbirka, ki zasluži posebno pozornost, bomo opisali v nadaljevanju.

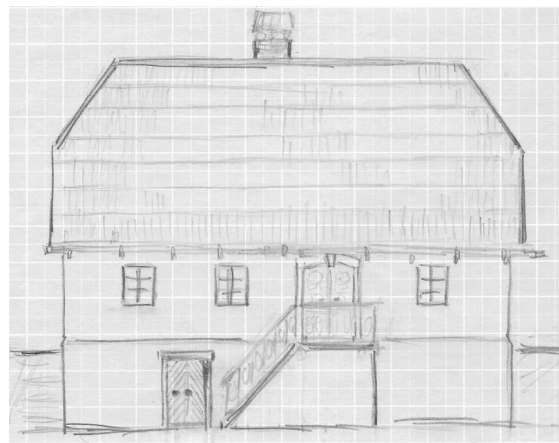

Slika 263: Hiša pri Mnčkenih (št. 53) na Travi, iz Franciscejskega katastra iz prve polovice 19. stoletja, ko je bila še lesena. Po požaru 1897 je bila malce zarotirana in na novo pozidana.

Hiša pri Mnčkenih je postavljena v zgornjem delu vasi in je ob požaru pogorela. Pri obnovi je bila zgrajena na novo. S sosednjo hišo, ki je bila obnovljena v istem času, sta bili takrat za nekaj dodatnih metrov razmaknjeni med seboj. Pogoreli hiši sta stali pred požarom bolj skupaj, kar se vidi iz karte, in nekoč mogoče celo del istega gospodarstva, saj sta bili postavljeni pod nenavadnim kotom.

Slika 264: Hiša pri Mnčkenih (št. 53) in okoliške od druge polovice stoletja naprej prezidane, polno obarvane hiše na Travi.

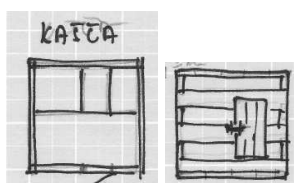
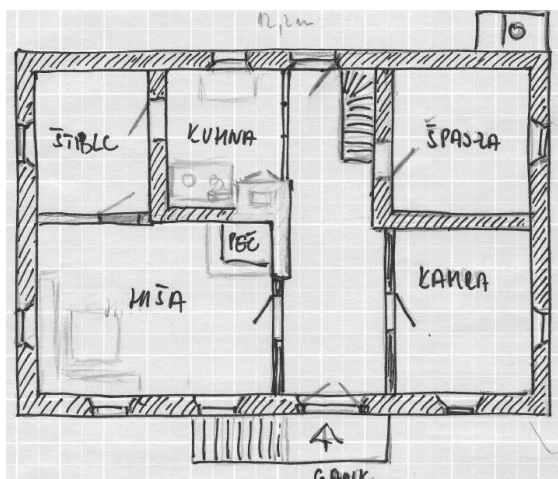
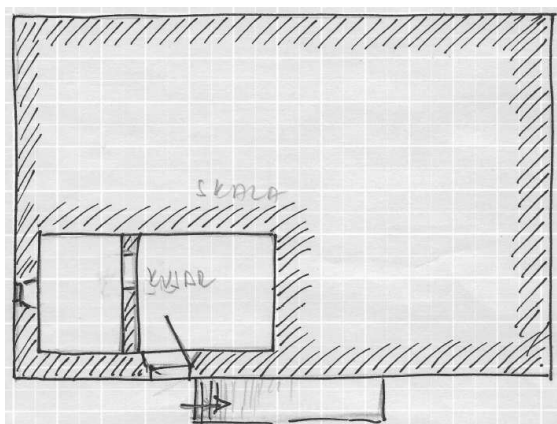
Slika 265: Rekonstruirani izgled hiše iz leta 1897 pri Mnčkenih, Trava.

Slika 266: Nekdanja vhodna vrata v hišo iz leta 1897, z motivom sonc na vsakem krilu. Portal je bil lesen in ni ohranjen.

Gradnja na Travi, kjer je pod zemljo večkrat zaradi kraškega terena apnenčasta

skala, je drugačna kot nad desnim bregom doline. Zato ima Mnčkena hiša podkleten le tisti del tlorisa, ki so ga potrebovali za klet. Drugi del hiše ni podkleten, saj je tam pod zemljo kompaktna skala, ki je vidna tudi že v delu kleti. Nekatero pritlične hiše v vasi imajo klet za krompir grajeno celo tako, da je dostopna le iz veže ali kuhinje po strmih stopnicah ali lestvi. Mnčkena je imel vrata na prednjo stran hiše.

Slika 267: Rekonstruirani tlorisi kleti, nadstropja in male lesene kašče na podstrehi pri Mnčkenih. Hiša je pravokotnega tlorisa. izmer približno 8,3x12,2 m, Trava.

Celotna hiša Mnčkenih je zidana iz kamna. Le podstreha je imela mogoče še lesene zatrepne stene, ki so bile ob kasnejši prenovi pozidane z opeko. Poleg hiše je cel čas stal skedenj s podom, *kozucem* na strani in hlevom v spodnjem delu, zato podstreha nikoli ni služila shranjevanju sena, temveč le suhih poljskih pridelkov.

Slika 268: Kovana ograja na vrtu Mnčkenih iz zavrženih *gajtr* sosednje hiše.

V stanovanjski del hiše, ki ima za razliko od večine ostalih hiš sosedov vhodno fasado vzporedno s cesto, se je prišlo mimo kletnih vrat, po stopnicah ter preko lesenega ganka. V hišo je vodil lesen portal z dvokrilnimi vrati, vratni krili s polnili sta bili okrašeni s sončnim motivom in sta se ohranili kljub predelavi hiše do danes.

Slika 269: Skrinja iz češnjavine in kolovrat iz nekdanje hiše.

Po vhodu v hišo je sledila veža, ki tu ni bila v sredini hiše. Bila je podobno zamaknjena, kot smo videli pri hišah kvadratnega tlorisa v dolini. Na desno stran proti cesti so bila vrata v manjšo *kamro*, za njo je bila iz veže pod stopnicami v podstreho dostopna *špajza*, postavljena v severni kot hiše. V hišah v vasi je bil marsikje med obema vrata postavljen mizarski *ponk* ali *hlapec* na katerem je gospodar lahko popravljaj orodje. Na levo stran od vhodnih vrat so vodila vrata v *hišo*.

Slika 266: Predalnik z ogledalom in oltarno sliko iz hiše pri Mnčkenih.

Hiša je za razliko od tistih v dolini bolj pravokotne oblike 4x5,2 m. Ker je bila hiša zidana relativno pozno, je bil njen strop že v začetku poletvan in ometan. Tudi ostali stropi v prostorih so bili ometani, razen vežnega, ki je morda še bil lesen. Kuhinja je bila v zadnjem delu hiše, proti dvorišču

in skednju. Bila je že štedilniška, štedilnik je moral biti železna koza, ki je bila postavljena v niši med zidom in dimnikom kmečke peči, v majhnem prostoru levo od veže. Iz kuhinje se je nalagala krušna peč, ki je bila v *hiši*, velika približno 135x150 in visoka 150 cm.

Slika 267: Lončena posoda s sicer polomljenimi nogami dokazuje, da so v hiši občasno še vedno kuhali in pekli na žerjavici, kot prej na ognjišču črne kuhinje.

Na podstrehi je bila postavljena mala kašča velikosti 2,3x2,4 m, do katere se je prišlo po strmih stopnicah iz zadnjega dela veže. Pod slemenom je bilo še sušilo, ki je dobivalo dim iz lopute v dimniku. Kasneje je bila na podstrehi izdelana še sobica iz plohov, v kateri je živela teta. Vsa ostala podstreha je bila odprta in založena s starimi skrinjami ter velikimi kovčki iz Amerike. Največjega je pripeljala mama sedanje lastnice pred drugo svetovno vojno. Kljub izredno velikemu volumnu je služila le za shrambo manj potrebnih stvari.

V hlevu, ki je bil postavljen pravokotno za hišo, so imeli prvi lastniki vola ali dva (ohranili so se jarmi in nagobčniki) ter

krave, verjetno tudi ovce. Nad hlevom, je bil na skednju prostor za voz in pod, nad njim glajd za seno, ob njem listnik in prostor za slamo. Zunanji del proti hiši je bil *kozuc*, za sušenje žita, koruze, sena in ostalega na zračno postavljenih *latah*.

Slika 268: Stara kašča iz debelih plohov na lastavičji rep, s predali za zrnje in policami za drugo hrano v notranjosti.

Slika 269: Pred drugo vojno iz plohov zbita podstrešna sobica, v notranjosti poletvana in ometana, nekdanj ogrevana z litoželeznim gašperčkom.

Leseno stranišče je bilo prislonjeno vogalu hiše na dvoriščni strani in je bilo iz hiše dostopno preko veže in zadnjih vrat.

Hiša, ki smo jo opisali, je bila sicer grajena konec 19. stoletja, a je pri tem, kljub bolj uporabno naravnanim razmerjem, upoštevala lokalno tradicijo: kvadratno

osnovo, v katero je bil postavljena sicer bolj pravokotna *hiša*, vežo po sredini in prostori kamre in shrambe na drugi strani. Imela je dvotraktno zasnovo, klet pod stanovanjskim nadstropjem ter vhod preko ganka, ki je bil takega izgleda bolj pogost v dolini kot na Travi. Kot pri hišah s črno kuhinjo je imela odprto podstreho s kaščo iz debelih plohov. Kljub štedilniku v kuhinji je ta še vedno služila le kuhanju in ne bivanju. Bila je majhna, kot nekaj desetletij prej črna kuhinja, odrinjena na zadnjo stran hiše. Glavni bivalni in delovni prostor v hiši je ostala *hiša*. Dejansko gre za prvo fazo hiše s štedilnično kuhinjo, ki še ni izkoristila vseh njenih prednosti, a je obenem za družino zadržala sopare čist bivalni prostor, bolj tradicionalne *hiše*.

Slika 270: Fotografija Nagličeve družine iz začetka 20. stoletja, verjetno pred izselitvijo v Ameriko, ali celo že v Ameriki.

Hišo pri Mnčkenih na Travi 6 je zgradila družina Naglič, ki je bila tudi lastnica pripadajočega gospodarskega poslopja. Bili so kočevarji, čeprav je bilo v hiši ohranjenih nekaj fragmentov verskih knjig iz začetka 19. stoletja tako v slovenskem, kot v nemškem jeziku. V letu 1910 je

celotna družina odšla s trebuhom za kruhom v Severno Ameriko, za kar so si izposodili denar. Pavla Janeš (poročena Mayer) je leta 1938 hišo od Nagličevih odkupila v Ameriki za svojo mamo, Karolino Janeš (rojeno Wolf). Celotno njihovo posestvo je kupila z denarjem, ki ga je družini zapustil oče, Franc Janeš, ki je bil gostilničar v New Yorku. Po smrti matere Karoline, sta posestvo podedovali njeni hčerki, Ema in Pavla. Današnja lastnica je Emina hči, Marta Steiner, ki v hiši tudi živi in jo vzdržuje.

Slika 271: Osrednji del etnološko-muzeološke ekipe z lastnico po ureditvi zbirke na skednju, avgusta 2013.

Slika 272: Čiščenje in konzerviranje predmetov etnografske zbirke Mnčkenih, avgust 2013, Trava.

V hiši je ostal celoten inventar prejšnje družine, ki so ga novi lastniki le delno

uporabljali. Ocvečno orodje so shranili na podstrehi hiše in na *glajdu* skednja. Tako je ostalo pri hiši praktično vse, kar je uporabljala kmečka družina s posestvom, velikim približno šest hektarjev, na prelomu iz 19. v 20. stoletje. Dodanih je bilo le manjše število drugih predmetov.

Slika 273: Odkrivanje oljne slike Brezmadežne Marije, prilepljene na spodnji strani pokrova skrinje iz prve polovice 19. stoletja.

Slika 274: Delovni utrip delavnice avgusta 2013. Natančno čiščenje in pregledovanje predmetov, impregnacija z insekticidom in fungicidom, delna popravila.

Vse skupaj je bilo avgusta 2013 urejeno v etnografsko zbirko na skednju domačije. Posebna vrednost zbirke je, da celostno prikazuje življenje in delo lastnikov. Večina predmetov je zaradi majhne obrabe in suhih pogojev lepo ohranjena. Za to so zaslužne gospa Marta, njene prednice ter

mamin drugi mož Hubert, ki so jih ohranili vse do danes.

Slika 275: Amerikanska namizna petrolejska svetilka izpred druge vojne in slika Brezmadežne, iz zbirke Mnčkenih na Travi.

Pomemben pobudnik zbirke je bil tudi domačin Slavko Ožbolt, ki je pred leti pomagal pri prvotni postavitvi predmetov v skednju in jih na ta način pomagal ohraniti pred izgubo.

Slika 276: Nekoč v dolini in nad njo obvezna vetrnica nad štedilnikom, z gibajočimi figurami dveh mož, ki žagata drva, iz zbirke Mnčkenih na Travi.

Marta Steiner se je za ureditev zbirke Pr' Mnčkenih odločila na pobudo ljubiteljskih

zbirateljev in etnologov, predvsem Marka Smoleta. Ta je v organizaciji Etnološke zbirke Palčava šiša iz Plešč, Slovenskega etnološkega društva in ob pomoči Muzeja Ribnica ter Turističnega društva Loški Potok med 10. in 17. avgustom 2013 organiziral etnološko-muzeološko delavnico. Večlanska terenska ekipa je očistila predmete in poskrbela za njihovo preventivno konzervacijo ter delno restavracijo. Predmete je po muzejskih standardih v celoti evidentirala, jih razporedila v smiselne sklope in s pomočjo dodatnih predmetov in razlag domačina Rudolfa Malnarja, ki še vedno dobro pozna njihovo uporabo, oblikovala urejeno etnografsko zbirko. Zbirka na skednju je bila na občinski slovesnosti 12. oktobra 2013 odprta za javnost in je od takrat po dogovoru dostopna obiskovalcem, ki bi jo želeli pogledati.

Slika 277: Etnologinja Anja pri restavriranju gibajočih se figur za nad štedilnik.

KMEČKA HIŠA IN SKEDENJ IZ OKOLICE TRSTJA

Za primerjavo našega pregleda dodajamo še opis stavb domačije družine srednjega kmeta in gozdnega delavca iz Ravnic pri Trstju. Narečno besedilo z opisom hiše in skednja iz ene od bajtarskih vasic iz okolice Trstja (Tršće) je prispeval Slavko Malnar, raziskovalec govorov in zgodovine našega območja.

Trstje je živelo nekaj drugačno življenje od spodnjega dela doline, saj je bilo povezano s Čabrom in njegovim železarskim obratom. Zato je tudi precej mlajše od ostalih naselij. Kljub temu, pa so do bajtarjev, kot so dolinci pravili Trstjanom, vodile poti iz doline več stoletij. Iz Plešč preko Kamenskega hriba in Kraljevega vrha, ali iz Mandlov preko Okrivja.

Zanimiv je opis hiše skoraj kvadratnega tlorisa. Tak je bil tudi toplotno ustrežnejši za stavbe v hladnejših krajih, Trstje leži na višini 800 m nad morjem. Grelni elementi v takem tlorisu so bili postavljeni v sredini stavbe in ne v ločenem delu hiše, s srednjo vežo predeljenem od ostalih na drugi strani, kot je bilo običajnejše v dolini.

V svojem opisu je Malnar predstavil domačijo iz obdobja svoje mladosti po drugi svetovni vojni, ki pripada že novejši stopnji stanovanjskih stavb s štedilnikom. Opisuje hišo na Majerju, pri Žumprih.

Zgornji del hiše je bil postavljen po vojni 1947. leta, saj so hišo 1942. leta fašisti požgali. Zato obnovljeni del ni nujno sledil prvotni zasnovi nadstropja. Določalo ga je le prvotno ostenje kleti. V hiši je glavni bivanjski in delovni prostor cele družine postala kuhinja. Hiša s krušno pečjo, ki zaradi peke kruha v pečici štedilnika sploh ni bila več nujna, je bila le še spalnica gospodarja. Le redko je služila druženju, mogoče le še ob dolgih zimskih večerih, ko so v hišo prihajali tudi ljudje iz okolice na različna opravila, kot so bila predenje volne in podobno. In še to le takrat, če je zadržala veliko zidano peč, ob kateri je bilo mogoče sedeti in se greti. V nasprotnem, to je bilo v večini hiš, je tudi ob teh priložnostih druženju služila takrat že dovolj velika kuhinja. V spalnici, nekdanji *hiši*, pa je bila postavljena le *taljanka* – iz opek sezidana in ometana peč s kuriščem, ki se ga je nalagalo iz sobe.

Podobni tlorisi hiš so se po vojni z obnovo razširili tudi v naseljih nižje v dolini. Bili so prostorsko skromnejši, za sicer skromno gretje cele hiše je za silo zadoščalo eno kurišče. Zato so bile te hiše bolj primerne za gradnjo v času splošnega pomanjkanja po vojni. Še vedno jih najdemo v večini preostalih naselij nad dolino – na Požarnici, v Okrivju, Zgornjih Žagarjih, Kamenskem hribu, a tudi nižje.

Z opisom, zapisanim v narečnem govoru iz Ravnic, smo v knjižico o stavbni dediščini

dodali še drobec naše druge nesnovne dediščine - čabransko-osilniške govore. Te z nekaj lokalnimi razlikami govorijo ljudje na obeh straneh doline Čabranke. Nekoč se jih je slišalo v prav vsaki od v knjigi opisanih hiš. Govori se trdovratno ohranjajo tudi v modernem času, tako med odrastlimi, kot med otroci. V govorih se žal izgubljajo nekoč značilne razlike med posameznimi deli območja. Besedilo je zapisano sicer brez ustreznih fonetičnih znakov, zato se bo moral bralec prej malce podučiti s poslušanjem lokalnih govorcev. Več o življenju v bajtarskih vasicah si lahko preberete v Malnarjevi, letos izdani knjigi z naslovom Življenje v preteklosti, kjer natančneje opisuje tudi hišo svojih prednikov ter življenje v njej in okoli nje.

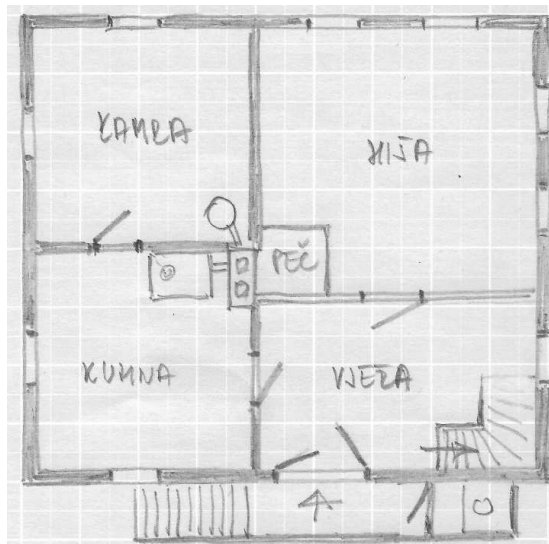
HIŠA JI SKEDEN NA ROUNICAH (Ravnicah)

**narečno besedilo v govoru
prebivalcev Ravnic pri Trstju (Tršču),
avtor je Slavko Malnar**

Fudament za hišo so šle pa navade kuapat v grič. Tu so začile zaradi tega, da je biu vičje tal štalę je kjoudra vkuapan v grič. Na ta način je biu preštur pazime zaštitęn od mraza, a pa lejte od vračine. Kjouder je biu v najbel zakapanmo vuagle. Biu je vilban s kamnen, a za zrak je jemu samo majhno lino, ke so jo zapirale samu keder je bua navarnast de krempir zmarzņę.

Slika 278: Tipična hiša iz okolice Trstja (Tršća), nekoč je bila brez frčade na strehi, brez dimnika in tridelnih oken. Vse to je bilo dodano kasneje. Streha je bila običajno na čop. Na srejde štalę je bua kamnita baba na kire je buo per starine uogniščę, a v novejeh cajteh so najne zezidale rajfnek.

Slika 279: Skica tlorisa hiše s področja Trstja (Tršća) iz obdobja po uvedbi štedilnikov in zgraditvi dimnikov. Glavni bivalni prostor je postala kuhinja. Hiša služi le še spanju.

V drugmo preštore so jemejle ževino, največkrat kravę. Jasua so blę pastavlęne per zide, tok de so blę zajdnę nagi uobarnęne prute vraten. Tak so uagelję spakidivale gnoj. Ok so jemejle mejn uavac, pola so jeh zagredile v kute z druge strani zida ke je uoču kjouder od štalę.

Tude za pręscę so jemejle svenak v drugmo kute. Ok nej buo mejsta, polej so svenak jemejle vena, pad pasibno strejho.

Nad štauo ję biu navadnu pręstur v kirmo so ledi ževejle. Vajn sę ję paršuo pa kamniteh al pa lesineh štejngah. Na varhe štejng ję biu padiček, s kirga sę ję karačneuo v vjěžo. Vajne so blę vrata za v kuhno je v tavičje cimer, ke so mo djale hiša. Z vęži so šlę lesinę štejgę na jezbo.

S kuhņę sę ję šuo v tamajnje cimer, v kamro.

Hiša ję bua velika približnu 8 x 9 mętru; vjěžza ję bua 4 x 4 mętrę, kuhna tude 4 x 4 mętrę, kamra 3,80 x 4 mętrę, a hiša 4,80 x 4,80 mętru.

Na jezbe, na padstrejšje, so pouk rajfneka jemejle sešiuo, a druge plac ję biu za senu spravet. Ke sę jen ję pavičaua držina, so je na jezbe nardile majhen cimer, štibelc. Polej nejso jemejle daste placa za senu, pa so mougle narjędet skeden.

SKEDEN

Skeden so pa navade jemejle uni kmite ke so jemejle pa dvej kravę, vualę al pa kuajņę, pa tude vęč uavac.

Spujdna stran skedna ję bua vkapana v zjęmlo tak ko per hiše. V štauo pad skednen sę ję šuo zes spujdnę strani, a pavarh štalę ję biu plac za kuua je drugo rabatijo ke so mo djale kazuc, a vęč ko

palavica ję bua za senu spravlat. Senu so dejvale je na glajd. Z glajda v štauo ję biu narjęn rahtar pa kirmo so metale senu za ževino futrat.

Slika 280: Skedenj s področja Trstja (Trščá), spodaj s kamnom pozidan hlev, zgoraj leseno nadstropje za seno.

Ani so pad kazucen jemejle je kaščo za žitu, męsu je druge živež.

Kazuc nej biu uopažęn zaradi prezračnaste, a kašča ję bua fajn zaparta je zaključana.

Slika 281: Video snemanje razgovora s Slavkom Malnarjem (desno zadaj) o življenju in tradicionalnih obrteh v Trstju, avgusta leta 2011, s študenti in raziskovalci - udeleženci etnološke delavnice v Palčavi šiši.

RIHTARJEVA HIŠA IZ BABNEGA POLJA

Naš prvi pregled do sedaj malo znane stavbne dediščine območja doline zgornje Kolpe in Čabranke zaključujemo z mejnim Babnim Poljem. Z njim zato, ker smo se posvečali večinoma dolini in krajem, povezanim neposredno z njo. Lahko bi za zaključek izbrali Prezid, a o njem je bilo napisanega tudi s stališča stavbne dediščine precej, ker je zaščiten urbanistična celota.

Slika 282: Babno Polje na avstrijski specialki iz leta 1910, Rihtarjeva domačija stoji na križišču pred cerkvijo. Desno so vidne že hiše Prezida na hrvaški strani.

Babno polje pa je, poleg manjše Bukovice, prvi kraj za mejo s Kranjsko, poimenovan kot celo območje kraškega podolja, na katerem zahodnem koncu stoji Prezid. Med njima je kot znamenje meje stal tudi Gavgarski hrib, z vislicami, v opomin vsem tistim, ki so razmišljali o tem, da ne bi spoštovali zakona. Po prišlekih iz Babnega Polja prihaja hišno ime Palčavi, Polčavi, ki ga zasledimo v kar nekaj vaseh

čabranske občine in Dragarske doline. Tu je tudi meja našega narečnega govornega območja proti notranjskim govorom.

Slika 283: Rihtarjeva domačija na fotografiji iz konca 19. stoletja, z velikim dimnikom, prekrita verjetno z bobrovcem, desno skedenj. Vir internetna stran zavoda Rihtarjava domačija.

Za natančnejši opis smo izbrali Rihtarjevo domačijo, ki je ne le stara in dokaj ambiciozna zgradba iz časa nekaj pred nastankom Franciscejskega katastra leta 1823. Stanovanjska stavba je pritlična, s kamnitimi zidovi iz začetka 19. stoletja ali celo prej. Torej iz časa, ki smo ga raziskovali tudi pri ostalih stavbah.

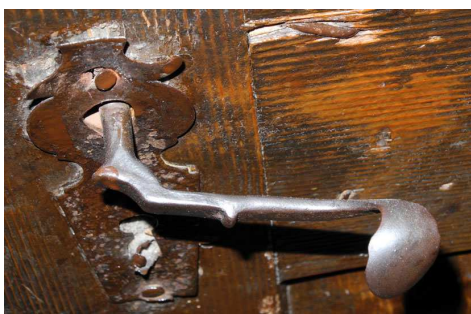
S seboj hiša nosi še novejšo zgodbo zavzete naslednice Rihtarjavih – Alenke. Ta želi v Babnem Polju na domačiji svojih prednikov, oziroma v njihovem skednju, z Zavodom Rihtarjeva domačija ustvariti podeželski center za kulturo, izobraževanje in turizem. Prav z njo že nekaj let lepo sodelujemo pri organizaciji dejavnosti ob naših poletnih etnoloških delavnicah in prireditvah, tako na področju nesnovne dediščine - narečja, kot materialne dediščine naših, kljub mejam, še vedno močno povezanih krajev.

V Rihtarjevi hiši se je leta 1894 rodil tudi France Troha, po domače Rihtarjev, ki se je v 1920-ih letih izselil v Ameriko in tam napisal marsikateri spomin na svoje rojstne kraje. Med drugim je opisal tudi romanje na, ne tako oddaljeno, Sveto Goro nad Gerovim in Žalostni vrh nad Prezidom. Del njegovih spominov je Alenka izdala v zadnjem mesecu letošnjega leta, v knjigi *Božični in velikonočni spomini*.

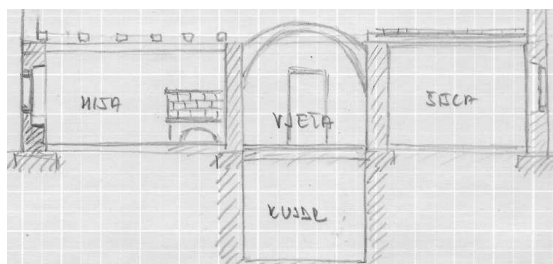
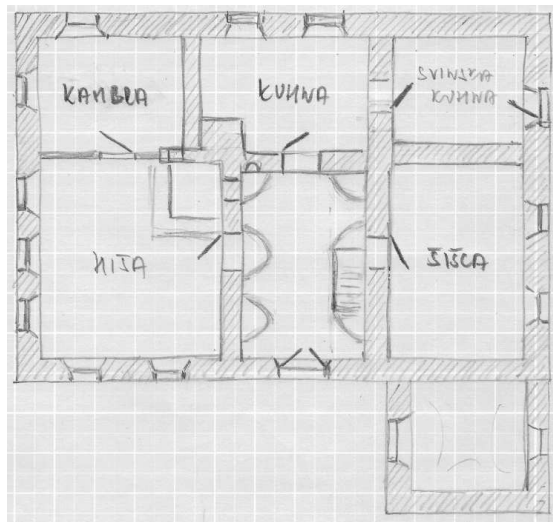

Slika 284: Rihtarjeva domačija jeseni 2013.

Rihtarjeva domačija je do danes doživela številne preнове, zadnjo pred nekaj desetletji - podobno kot ostale hiše, ki smo jih obravnavali. Hiši je bila v začetku 20. stoletja prizidana t. i. svinjska kuhinja, kljub temu pa je stavba v osnovi ostala dovolj povedna o stavbarstvu iz časa svojega nastanka.

Slika 285: Kljuka vrat v *kamro*, baročno zavutih oblik. Vir internetna stran zavoda Rihtarjeva domačija.

Slika 286: Poskus rekonstrukcije prvotnega tlorisa in vzdolžnega prereza Rihtarjeve domačije, osnovnih dimenzij 9,2 x 13,4m.

Hiša je po tlorisu malce drugačna od tistih, ki smo jih bili vajeni iz vasi v dolini ali nad njo, na kočevarski strani, a v osnovi sledi istim oblikovnim in kulturnim tokovom. Še vedno je to pritlična dvotraktna stavba z malce iz osi zamaknjeno srednjo vežo. Hiša je v celoti sezidana iz kamna, lokalnega apnenca. Drugačen izgled ji daje verjetno kasneje prizidana kašča pred vhodom v hišo. Lahko, da je stala tu že od začetka, saj tako v ključ dodan del s kletjo ali kaščo v okolici ni redkost. Zatrejni zidovi nad pritličjem so bili izgleda zidani šele ob eni izmed predelav konec stoletja, ko je verjetno hiša dobila tudi podstrešno sobo. To je vidno iz stare slike v začetku,

saj so bila podstrešna okna na hiši že večja od pritličnih.

Slika 287: Visoko obokana veža z vhodnimi vrati, pod vežo je vkopana klet, dostopna po lestvi skozi ozko odprtino v podu.

Verjetno je imela hiša v začetku lesene zatrepne stene na podstrehi in po vsej verjetnosti v začetku ni imela dimnika. Kamnite so tudi stene skoraj kvadratne hiše, velike 5x 5,2 m, s krušno pečjo izmer 135x150x150 cm. Hiša je imela tri okna na sprednji steni ter verjetno dve na severni steni, kar v drugih krajih območja ni bilo ravno običajno. Hiša je obrnjena proti cerkvi in proti spodnji strani doline. Od tam je vodila cesta iz Loške doline, ki je bila pomembnejša od tega, da gre za sever. S tem lahko razberemo tudi prioritete nekdanjega lastnika. Edina lesena je predelna stena proti *kamri* (kot tu rečejo štiblcu, sobici poleg hiše). Strop hiše je bil nekoč že predelan in je ometan, verjetno

ob predelavah konec 19. ali v začetku 20. stoletja, o srednjem stropniku ni sledu.

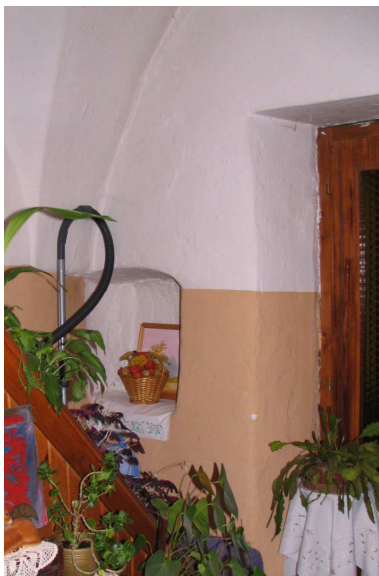
Vhodna veža je za razliko od ostalih prostorov polkrožno obokana z vmesnimi slopi, in s stropom nekaj višja od pritličja, pod to vežo je pod nivojem okolice vkopana globoka krompirjeva klet z lesenim stropom. Iz veže vanjo vodi le majhna, s pokrovom zaprta odprtina v podu pod stopnicami za na podstreho. Krompir se je v klet stresalo, iz nje pa nosilo po lestvi.

Slika 288: Stara notranja vrata proti *kambri*, desno krušna peč.

Iz veže se gre na levo v hišo s *kambro*, na desno v manjšo *šišco*. Glede na višino vasi in zimske temperature bi bilo možno, da je tudi v njej nekoč stala zidana peč, saj se jo bi lahko nalagalo iz črne kuhinje. Na koncu *vježe* je precej velika kuhinja, nekoč

opremljena z ognjiščem ter odprtinami za nalaganje velike krušne peči. Poleg nje je *svinska kuhna*, ki je imela izhod neposredno navzven.

Slika 289: Niša poleg vhodnih vrat, verjetno ostanek malega okenca za zračenje veže in dovod zraka preko veže do ognjišča. Zaradi nizkih temperatur pozimi je okence precej manjše, od tistih v dolini.

Na podstrehi je bila postavljena verjetno prvotno lesena kašča, o kateri pa ni več sledu, saj je bila na strani proti cerkvi, ki je najbolj zračna, že pred prvo svetovno vojno izdelana soba. Na podstrehi je bilo še veliko sušilo. Hrambi žita in drugega zrnja bi lahko služila z dvignjenimi predali tudi kašča pred vhodom v hišo, saj je teren kraški.

Po vsej verjetnosti hiša v začetku ni imela dimnika, in je bil široki, verjetno kamniti dimnik na stari fotografiji dozidan kasneje. Še kasneje pa sedanji tanjši dimnik. To bi pomenilo, da se je dim iz dveh peči v *hiši* in *šišci* stekal pod plitkim obokom nad kuhinjo, ki je preprečeval prehod iskram,

skozi odprtino v podstrešje in preko odprtin v strehi navzven.

Slika 290: Ena redkih poslikanih skrinj v okolici. Delitev sprednjih polj s stebriči in slopi ter ornamentalne poslikave.

Slika 291: Ključavnica vrat na podstrehi, verjetno iz časa izgradnje hiše – konec 18. ali prva polovica 19. stoletja.

Slika 292: Izvedba široko razprte špalete v kamniti steni za nekdanje okence v kamri. Enake velikosti in izvedbe so bila vsa okna v pritličju Rihtarjave hiše.

Pred vhodom v hišo desno je bila verjetno v sredini ali v drugi polovici 19. stoletja prizidana obokana kašča. To bi vsaj po

opečnatem oboku in načinu obokanja na češko kapo lahko datiral v ta čas. Ali je služila le shrambi različnega zrnja v velikih lesenih predalih, ali še čemu drugemu, težko razpoznamo.

Slika 293: Skedenj Rihtarjave domačije. Vir internetna stran zavoda Rihtarjava domačija.

Skedenj, ki stoji zraven hiše in v katerem je bil tudi hlev, naj bi bil iz časov nastanka hiše. Doživel je temeljito prenovo leta 1925, ko so skednju docela zamenjali ostrešje. O tem pričajo številni podpisi in oznake na nosilnih tramovih. Sklepamo lahko, da je ostrešje prenovil oziroma dal na novo postaviti Alenkin pradedek Franc Troha, ki je leta 1904 odšel v Severno Ameriko. Po ustnih virih naj bi se iz Severne Amerike vrnil šele po koncu prve svetovne vojne. Skedenj je po arhitekturi podoben maloštevilnim skednjem, ki so danes še ohranjeni v Babnem Polju. Večina gospodarskih poslopij je bila v mesecu juliju 1942 požgana, požgane so bile tudi številne hiše v vasi.

Skedenj ima delno vkopan hlev *štalo* in *klet*, *zvoz* na nivoju dvorišča, *pod* ter *padek* in *glajd*, ki sta del lesenega ostrešja. *Štala*

in *klet* sta zidani iz kamna, del nad *zvozom* je lesen in namenjen za shranjevanje sena, delovnega orodja, strojev ...

Slika 294: Kamniti slop skednja Rihtarjeve domačije. Vir internetna stran Zavoda Rihtarjava domačija.

Objekt ima tudi za območje Loške doline značilne kamnite slope, na katere je naslonjeno leseno ostrešje. Fasada je kamnita, zgrajena iz lokalnega apnenca, z lesenimi polnili iz vertikalnih smrekovih desk.

Slika 295: Udeleženci raziskovalne delavnice Etnološke zbirke Palčava šiša iz Plešč ob obisku Rihtarjeve domačije, Babnopoljcev in Bukovčanov, avgusta 2010, ko smo snemali njihove narečne pripovedi.

Literatura

Z. Živković: Hrvatsko tradicijsko graditeljstvo / Croatian traditional architecture, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, 2013, 306 str.

Gorski Kotar, 1981, Delnice, 1029 str.

S. Malnar: Povijest čabarskog kraja, Matica Hrvatska, Ogranak Matice hrvatske u Čabru, Čabar, 2007, 344 str.

S. Malnar: Rječnik govora čabarskog kraja, Matica Hrvatska, Ogranak Matice hrvatske u Čabru, Čabar, 2008, 447 str.

S. Malnar: Prezimena u čabarskom kraju kroz stoljeća 1498.-1997., Matica Hrvatska, Ogranak Matice hrvatske u Čabru, Čabar, 2010, 291 str.

S. Malnar: Življenje v preteklosti / Život u prošlosti, Matica Hrvatska, Ogranak Matice hrvatske u Čabru, Ravnice, 2013, 250 str.

A. Hozjan in ostali: Pošta na Slovenskem, Pošta Slovenije, Ljubljana, 1997, 411 str.

Krajevni leksikon Slovenije, II. del, DZS, Ljubljana, 1971, 705 str.

M. Kosi, Potujoči srednji vek, Založba ZRC, Ljubljana, 1998, 344 str.

F. Gestrin: Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem, Slovenska matica, Ljubljana, 1981, 313 str.

Z. Čepič in ostali: Zgodovina Slovencev, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1979, 964 str.

I. Simonič, V. Kante: Kočevski zbornik: Razprave o Kočevski in njenih ljudeh, Družba sv. Cirila in Metoda, Ljubljana, 1939, 382 str.

V. Rajšp, M. Ficko: Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787, zvezek 1, ZRC SAZU, 1995

P. Fister: Umetnost stavbarstva na Slovenskem, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1986, 439 str.

M. Smole: Palčava šiša, Etnološka zbirka rodbine Čop, Svet slovenske narodne manjšine Primorsko-Goranske županije, Rijeka, 2010, 12 str.

M. Smole: Tradicionalne obrti v dolini zgornje Kolpe in Čabranke ter okolici, Matica Hrvatska, Ogranak Matice hrvatske u Čabru, Plešće, 2012, 36 str.

Mišljenje o knjizi:

STAMBENA BAŠTINA U DOLINI GORNJE KUPE I ČABRANKE

Tema stambene baštine u dolinama rijeke Kupe i Čabranke nije česta, tek u rijetkim putopisima i stručnoj literaturi nailazimo na šture opise narodnog graditeljstva i načina života na području Gorskog Kotara.

Utemeljeno na višegodišnjim istraživanjima, g. Marko Smole čitateljima donosi mnoštvo podataka o putevima žitelja, naseljima, tradicionalnim obrtima te detaljima u načinu gradnje i upotrebe materijala.

U knjizi su opisane neke od najstarijih građevina ovoga područja, od obiteljskih kuća i gospodarskih zgrada, do kovačnica i mlinova, te manjih pomoćnih objekata kao što su pušnica za sušenje voća i pčelinjak. Svaki prostor u građevini detaljno je analiziran i opisan, a osim toga, priložene su i mnogobrojne skice i fotografije. Posebno su obrađeni i detalji na koje se naišlo prilikom istraživanja građevina, kao na primjer; načini spajanja drvenih greda i polaganje drvenog pokrova, križni kameni svodovi, podrumski i ostali prozori, ulazna vrata i kvake, niše, dimnjaci, pa čak i stari namještaj.

Uz sakupljanje informacija potrebnih za stvaranje knjige, autor je radio i na rekonstrukciji obiteljske kuće – Palčave šiše u Plešcima, u kojoj je, osim što je obnovljena na način da se sačuvala autohtona gradnja i materijali, ostao očuvan i namještaj iz sredine 19. stoljeća, te je danas jedan od najljepših primjera tradicionalne gradnje ovoga područja.

Pohvala autoru na uloženom trudu i obradi teme stambene baštine, koja je u ovim krajevima do sada bila nedovoljno istražena. Vjerujem da će knjiga budućim naraštajima prenijeti mnoštvo saznanja o načinu života predaka.

U Gerovu, 15. prosinca 2013

Danijela Hobar, dipl.ing.arh.

Abstract

Upper Kolpa and Čabranka river valley area, with villages also on the hills, was during history always well connected, although there were borders present for more than last 400 years - between land properties, parts of the monarchy and between Slovenia and Croatia. People lived along the same transportation routes, on not so rich agricultural land. They had to sustain good cross-border cooperation to survive. It is evident also in the field of traditional house architecture, especially because the land was colonised or settled with new peasants till 16th century, when it has mostly belonged to the same land lord from Kočevje. The same direction of colonization from neighbour Dukedom Crain region were present also under croatian Zrinski land lord family in 17th century, when iron works in Čabar were established. Ironworks worked until 1780.

Although many buildings (over 90%) were destroyed and burned in fires under occupation during the 2nd world war, when fascists in year 1942 started to clean the area from old inhabitants for recolonization, there are still some of the old houses preserved also in the villages on the hills, where majority of people lived. At least the stone cellar construction remainings are still present. People reconstructed buildings after war, but usually not in the same shape. The old houses were simply too big. The most of old houses are preserved especially in the valley villages, but none of them can be surely dated before 19th century. It looks from the historic documentation, that former architecture was mostly wooden, with week base construction and it was radically rebuilt in the 19th century, when strong development wave started. Changes brought mixed wooden and stone construction technique. All of remained oldest houses were two tract buildings with hall in the middle, with the black kitchen in back side, based on the Alpine architectural tradition roots. Houses were divided on three floors, only middle floor was used for living.

In the lower part of the valley, on the right bank of Kolpa river, some of the oldest rural house structures remained, with architecture characteristics similar to houses used for the first house type at least from the 18th century or earlier. Houses were built mostly from wood, only partially with stone. They were without chimney, placed rectangular to the main road through the village. Compared with other houses from the area, they have more longitudinal ground plans, which can be a consequence from the traditions, brought from diferent, not Alpine regions and only adapted to local tradition of the valley.

In the first half of 19th century they started to build and connect roads along Kolpa river from Brod na Kupu upward. Old houses, standing rectangular to the new road, were mostly replaced with new architecture, with cellar and storage rooms on the ground floor, and with rooms for living in the first floor, where also black kitchen was placed. Entering fasade stayed along the road. Such houses were built already mostly with the chimney.

In the area around Plešce and up, tradition of the square ground plans was strong. In the first half of the 19th century, people started to built ambitious houses with square base, enlarged with golden rectangular to the strict golden cut ground plan. There were built some relatively big houses with large projecting roof over the entering fasade. Houses were mostly built on the inclined terrain, with stall and cellars in the ground floor, with living floor with main entrance from the road, with stone or wooden staircase along the house. Entering fasade was usually placed along the road.

In Plešce, in 1856 Palčava šiša was built, the most ambitious house in the valley. There, not only both older building traditions were implemented, but also the burgoise components were added, with "piano nobile", with another sleeping floor under the roof, deep vaulted cellars for food and for wine trade storage, vaulted ground floor reserved for guesthouse and trade shop. House with large barn and yard is protected as a Republic Croatia cultural heritage property from 2005.

During century such houses survived large scale reconstructions. Chimneys were added already in the second half of 19th century, windows were enlarged, roofs, earlier covered with wooden shingles, were refurnished, their shapes changed. But many of the old details survived two centuries. Not only stone ones, but also some of the wooden details remained for two and more centuries, together with furniture and other objects. It would be a shame, if such traditions would not be documented and preserved for further generations. We believe that traditional architecture of our area can still offer a good inspiration and base for preparing or reconstructing nice and healthy living spaces, in harmony with local tradition of the border area, developed by many generations of our ancestors.

maticahrvatska

Ogranak Matice hrvatske u Čabru

ISBN 978-953-7541-38-5

978-953-7541-38-5

Stavbna dediščina v dolini zgornje Kolpe in Čabranke / Stambena baština